HET CALVINISME

DOOR

DR. A. KUYPER

HET CALVINISME

DOOR

Dr. A. KUYPER.

HET CALVINISME.

ZES STONE-LEZINGEN

IN OCTOBER 1898 TE PRINCETON (N.-J.) GEHOUDEN

DOOR

DR. A. KUYPER.

BOEKHANDEL
AMSTERDAM VOORHEEN PRETORIA
HÖVEKER & WORMSER.

EERSTE LEZING.

HET CALVINISME IN DE HISTORIE.

M. H. Wie van het vasteland van Europa overgekomen voet aan wal zet in deze nieuwe wereld, voelt, gelijk de Psalmist zegt, »*de gedachten in zich vermenigvuldigen.*« Vergeleken bij de bruisende wateren van den stroom des levens, die hier zoo snel trekt en zuigt, vliet het leven dat hij achterliet, zoo traag, zoo gestremd, schijnt soms zoo bijna bevroren. Hij ontwaart, hoe hier potenzen van menschelijk leven opbloeiden, die zijn oude wereld nog niet, of althans niet in die mate tot ontwikkeling kon brengen, en alles spelt hem nu reeds hoe in wat dusver ontlook, profetie ligt van nóg rijker ontplooiing. Longfellow's *Excelsior* wordt eerst hier op Amerika's bodem verstaan. Niet dat ik daarom de voorkeur vergeet, die in menig opzicht die oude wereld nog kan doen gelden. Wie uit Europa komt, voelt zich ouder, maar ook historisch meer gevormd, drager van een gradueel achterlijk, maar in zijn soort rijper ontwikkeld leven. Het is hier nog de weelde van den lentetijd, in Europa meer de rijpheid van den herfst. Maar toch, al spoedt de trein des levens zich hier sneller voort, en al zijt gij ons reeds tot een ver verwijderd station vooruitgestoomd, toch voelen we beiden saâm, dat het één leven is, dat gij hier en wij ginds doorleven. Het éene leven der menschheid, dat uit Azië naar Europa toog, dwars door Europa van de Levant naar het Westen drong, en thans in Amerika nogmaals van het Oosten naar het Westen voortstuwde. Eén menschelijk leven in ongestoorde ontwikkeling zich voortbewegend, en daarbij voor u en mij in nog enger zin één door gemeenschappelijken oorsprong. Gij toch zijt voortgekomen uit datzelfde Europa, waarin ons lot viel en bleef, en

daarom vleesch van ons vleesch en been van ons been. De historische bakermat van uw wonderbaar leven wordt nog in het oude Europa, niet het minst in Nederland, bewaakt.

Doch er is meer, dat bij het breedst verschil in exponent van leven u en ons verbinden blijft. Meer nog dan die ontwikkeling in ons leven, is *de adel* van dat leven ons heilig, en die adel ligt voor u en ons in den Christennaam. Dat Christelijk element is het ons heilig patrimonium. Niet van Rome noch van Griekenland is de wedergeboorte van het menschelijk leven uitgegaan. Die machtige ommekeer dagteekent van Bethlehem en Golgotha, en zoo de Reformatie de liefde van ons hart heeft, het is alleen omdat ze het licht van Golgotha, toen het achter den nevel van het sacerdotalisme verduisterd was, weer in volle kracht voor ons heeft doen schitteren. Maar juist tegen dat Christelijk element in onze edeler levenssfeer, tegen dien Christennaam en den invloed van dien naam op alle gebied des levens, stak thans de storm van het Modernisme op. In 1789 lag het keerpunt. Wat Voltaire uitriep: *Ecrasez l'infâme*, doelde op den Christus en was uiting van de verborgenste gedachte, die aan de Fransche Revolutie ten grondslag lag. *Nous ne voulons plus de Dieu*, gelijk een ander philosoof uit die dagen het formuleerde, of het *ni Dieu ni maître* uit de volksmeeting, was het wachtwoord waaronder destijds de vrijmaking van den mensch, als emancipatie van alle Goddelijk gezag, werd ingeluid. En al heeft God, in zijn ondoorgrondelijken raadslag, diezelfde Revolutie gebruikt, om de tyrannie der Bourbons te verpletteren, en een oordeel te spreken over de Overheden die zijn volkeren als voetschabel misbruikt hadden, het beginsel der Revolutie blijft antichristelijk, en heeft sinds als een kanker voortgevreten, om al wat voor ons Christelijk bewustzijn vaststond, los te rukken en te ondermijnen. Sinds is die tegen het Christendom gekeerde macht nog versterkt, wijl aannemelijk gemaakt in de veelvormigheid van het geleerde Duitsch Pantheïsme, straks in Darwins evolutieleer als physiologische grondslag onder al het bestaande gevlejd. En wat nóg schreiender is, tot *in* Christus' kerk is die giftige bacil doorgedrongen, om onder den dekmantel van een vroom mysticisme of in het kleed van historische klaarheid, eerst de Kerkelijke Belijdenis, daarna het

Woord Gods, en ten leste den heiligen persoon van den Christus zelf aan te tasten. Geen twijfel dan ook of het Christendom *is* in gevaar. Twee wereldbeschouwingen worstelen met elkaar in een kamp op leven en dood. Het Modernisme wil een wereld uit den natuurlijken mensch en dien mensch uit de natuur opbouwen, en daarentegen al wie voor Christus als den Zone Gods eerbiediglijk neerknielt, wil voor de wereld *de Christelijke erfenis* bewaren, om haar, dank zij die erfenis, een nog hooger ontwikkeling te doen tegengaan. Dat is *de* strijd in Europa, *de* strijd ook in Amerika, en het is *die* principieële strijd, die in het kleine Nederland straks veertig jaren van mijn ten avond neigend leven heeft uitgeput.

In dien strijd nu heeft de apologetiek ons geen stap verder gebracht. De apologeten toch zijn onveranderlijk begonnen met het juist aangevallen bolwerk prijs te geven, om zich op een daarachter liggend ravelijn terug te trekken. Van meet af heb ik daarom gezegd: Zal de strijd met eere en met hoop op zegepraal gevoerd worden, dan moet weer *beginsel* tegen *beginsel* worden gesteld. Dan moet ingezien, hoe ons in het Modernisme de onmetelijke energie van een alomvattend beginsel bestormt, en moet onzerzijds een even diepgaand, een even breed strekkend, een even ver reikend beginsel daartegenover worden geplaatst. En dat beginsel moeten niet *wij* verzinnen, niet *wij* formuleeren, maar dat beginsel moet gevonden en aangewezen worden *in het leven zelf*, gelijk het met zijn wortelen in het verleden ligt en de takken uitslaat waarmeê het ons overschaduwt. Te zeggen: dat beginsel is het Christendom zelf, is daarom niet genoeg. Ook dat algemeen beginsel kan ons alleen in zijn historie, in zijn verst vooruitgeschoven, in zijn zuiverste openbaring de kracht tot verweer bieden, en aldus opgevat vond ik en beleed, en belijd nu nog dat beginsel *in het Calvinisme*. Dáárin heeft mijn hart ruste gevonden. Dááruit kwam mij de kracht toe, om te midden van den strijd der meeningen positie te nemen. En daarom, waar ik uitgenoodigd werd, hier de *Stonelectures* dit jaar te houden, kon ik niet aarzelen; het Calvinisme als het eenig afdoend, eenig gewettigd, eenig steekhoudend verweer voor de Protestantsche volkeren tegen het indringend en hen overstroomend Modernisme, *moest* vanzelf mijn onderwerp zijn. Niet alsof mijn persoonlijke worsteling u kon interesseeren, maar

omdat het één strijd is, dien Gij hier, en wij in Nederland strijden, en wijl in zulk een algemeene worsteling alleen een getuigenis op persoonlijke ervaring rustend, beteekenis en waardij bezit.

Vergun mij daarom in zes lezingen U over het Calvinisme te spreken. Eerst over het *Calvinisme in de Historie*, opdat we verstaan wat het Calvinisme is. Dan over het *Calvinisme en de Religie*. Voorts over het *Calvinisme als politiek verschijnsel*. Daarna over het Calvinisme als sociale macht eerst in *de Wetenschap* en dan in *de Kunst*. En eindelijk over de hope die in *het Calvinisme is weggelegd voor de toekomst*.

Klaarheid van betoog vordert, dat ik begin met in mijn eerste lezing *historisch* het *begrip* van het Calvinisme vast te stellen. Ter afsnijding van misverstand, dient uitgemaakt, wat we onder Calvinisme *niet*, en wat we daaronder *wel* hebben te verstaan. Ik ga daarbij uit van het thans heerschend gebruik van dien naam, dat in de onderscheiden landen en levenssferen volstrekt niet hetzelfde is. Het veelvuldigst wordt de naam Calvinist heden ten dage nog gebezigd als *sectarische* naam; niet in Protestantsche, maar in Roomsche landen, met name in Hongarije en Frankrijk. In Hongarije telt de Gereformeerde Kerk nog twee en een half millioen zielen, die van Roomsche zijde en in de Joodsche pers standvastig met den niet-officieelen naam van „Calviner" worden gebrandmerkt. Een min lieflijk bedoelde naam, die op de leden der Gereformeerde Kerk daar te lande ook dan wordt toegepast, indien ze de laatste sympathie voor het geloof hunner vaderen reeds volledig hebben uitgeschud. En op hetzelfde verschijnsel stuit ge in Frankrijk, vooral in Zuid-Frankrijk, waar „Calvinistes" eveneens, en sterker nog, een sectarisch brandmerk is, waarbij niemand meer vraagt, wat de gebrandmerkte persoonlijk gelooft of belijdt, maar dat aan een ieder wordt opgedrukt, ook al is hij atheïst geworden, die nog bij de *église reformée* is aangesloten. Georges Thiébaud, bekend door zijn anti-Semitisme, heeft tegelijk het anti-Calvinisme in Frankrijk weêr wakker geroepen, en tot in de Dreyfusquaestie toe zijn „Joden, en Calvinisten" als de twee anti-nationale machten tegen de macht van den „esprit gaulois" overgesteld. Dit sectarische

gebruik van den naam Calvinist is herkomstig van de Roomsche polemisten, die van meet af gewoon waren, den in hun oog gevaarlijksten vorm van het Protestantisme, onder dien gehaten term te bestrijden. Voor de kennis en waardeering van het Calvinisme daarentegen is deze eerste beduidenis van den naam „Calvinist" van niet het minste gewicht, daar ze puur formeel en uitwendig is, los van alle geestelijke belijdenis. — Vlak tegenovergesteld hieraan is het tweede gebruik van het woord Calvinisme, dat ik *het confessioneele* noem. In dien zin verstaat men onder Calvinist, een beslist aanhanger van het dogma der Voorbeschikking. Zij die het sterke hechten aan de Predestinatie afkeuren, trekken dan in zooverre met de Roomsche polemisten één lijn, als ook zij, door u Calvinist te noemen, u voorstellen als lijdende aan dogmatische bekrompenheid en als gevaarlijk voor den ernst van het zedelijk leven. En omgekeerd zullen theologen, die uit volle overtuiging voor de Predestinatie opkomen, er wel hun eere instellen, om Calvinist te zijn, maar toch gevoelen ook deze zóó zeer de ongunst van den Calvinistische naam, dat ze om hun overtuiging ingang te doen vinden, liever van *Augustianisme* dan van Calvinisme spreken. Zoo deed Hodge, wiens studiën ik dankbaar waardeer, ook onder u. — Een derde gebruik van den naam Calvinist vindt ge in *den kerkelijken titel* van sommige Baptisten en Methodisten. Geen minder dan Spurgeon behoorde tot een tak der Baptisten, die zich in Engeland als „Calvinistic Baptists" aandienen, en in Wales noemen de Whitfieldsche Methodisten zich nu nog *Calvinistic Methodists*. Ook hier dus de confessioneele onderscheiding, maar nu als naam voor een kerkgemeenschap gebezigd. Een gebruik, dat stellig door niemand gestrenger dan door Calvijn zelven zou zijn afgekeurd. Nooit toch heeft éene enkele Gereformeerde Kerk, zoolang hij leefde, er aan gedacht, de Kerk van Christus naar een mensch te noemen. De Lutherschen deden dit; wij, Gereformeerden, deden het nooit. — Maar buiten dit *sectarisch*, *confessioneel* en *kerkelijk* gebruik van den naam Calvinist, geldt hij nu bovendien nog als *wetenschappelijke* term, deels in historischen, deels in philosophischen, deels in staatkundigen zin. *Historisch* spreekt de weten-

schap van Calvinisme, om het stroombed aan te duiden, waarin de Reformatie zich voortbewoog voor zoover ze noch Luthersch, noch Anabaptistisch, noch Sociniaansch was. In *wijsgeerigen* zin verstaat men onder Calvinisme het stelsel van begrippen, dat zich op meer dan één gebied onder den invloed van Calvijns geest tot heerschappij verhief. En als *politieke* naam duidt Calvinisme de staatkundige beweging aan, die de vrijheid der volkeren in het constitutioneele staatsleven gewaarborgd heeft; in Holland eerst; toen in Engeland; in de Vereenigde Staten sinds het eind der vorige eeuw. Vooral onder de Duitsche geleerden is de naam van Calvinisme in die laatste, *wetenschappelijke* opvatting gangbaar. En dat niet alleen wie zelf *issu de Calvin* is, zoo spreekt, maar dat ook wie geheel van het belijdende Christendom afviel, deze hooge beteekenis aan het aldus verstane Calvinisme toekent, moge u uit het getuigenis van drie mannen van wetenschap onder ons blijken, waarvan de eerste, Dr. Robbert Fruin zegt: „Het Calvinisme kwam naar Nederland over met een eigen welsluitend stelsel van godgeleerdheid, met een eigen plan van democratische kerkorde, doordrongen van een streng zedelijken zin, en. evenzeer voor de zedelijke hervorming der menschheid, als voor hare godsdienstige ijverend. Tegenover het Roomsche *levensbeginsel* stelde het Calvinisme een *eigen levensbeginsel* over. En in den oorlog die volgde, was het Calvinisme krachtig genoeg, om den gemeenen vijand te weerstaan 1)." Een ander, nog beslister ongeloovige geleerde schreef: „Het Calvinisme was de hoogste ontwikkelingsvorm in het godsdienstig en staatkundig beginsel der zestiende eeuw 2)." En een derde, om niet meer te noemen, erkent dat het Calvinisme Duitschland, Nederland en Engeland heeft vrijgemaakt, en in de Pilgrimfathers den stoot gaf tot het opbloeien der Vereenigde Staten. — Alleen nu in dien laatsten, streng *wetenschappelijken* zin wensch ook ik voor u het Calvinisme te bespreken als een zelfstandige levensrichting, die uit een eigen levensbe-

1) R. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog, ed.*, p. 151.

2) Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen*, p. 123.

ginsel, een eigen vorm voor ons leven en ons denken, onder de volkeren van West-Europa en Noord-Amerika, ik voeg er bij, thans ook in het Zuiden van Afrika, ontwikkeld heeft.

Het terrein, waarop ge dit Calvinisme ziet optreden, is dan ook veel breeder dan enghartige confessioneele opvatting vaak waant. Juist de weerzin tegen het zich als Kerk noemen naar een mensch, werd oorzaak, dat men in Frankrijk sprak van „Hugenoten", in Nederland van „Geuzen", in Groot-Brittannië van „Puriteinen" en „Presbyterianen", straks onder u van „Pilgrimfathers;" en dat toch alle deze uitingen van het reformatorisch, en op ons beider continent, van het „Gereformeerde" leven, van Calvinistische herkomst waren. Zelfs mag de omvang van het Calvinistisch gebied niet beperkt worden tot deze zijn meer zuivere openbaringen. Zoo doet ge met het Christendom ook niet, maar rekent tot het Christelijk erf ook Rusland, ook de Balkanstaten, ook de Armeniërs en ook zelfs Meneliks rijk in Abyssinië. Naar denzelfden regel behoort ge dus ook tot het Calvinistische erf te rekenen, wat in eenig opzicht de zuivere lijn verliet. Zoo is de Church of England in haar 39 Artikelen zeer stellig Calvinistisch, ook al verliet ze in haar hiërarchie en liturgie het rechte pad, om straks in Puseyisme en Ritualisme op de bedenkelijke gevolgen van deze afdoling te stooten. Even beslist Calvinistisch was de Confessie der Independenten, ook al verbrak in hun kerkbegrip het individualisme de organische structuur. En al zijn de meeste Methodisten geëindigd met onder Wesley's inspiratie tegen de theologische grondopvatting van het Calvinisme in verzet te komen, toch was het juist de Calvinistische geest die deze geestelijke reactie tegen een destijds almeer versteenende Kerk in het leven riep. In zekeren zin kan men zelfs zeggen, dat het geheele veld dat ten slotte door de Reformatie bestreken werd, voor zoover het niet Luthersch was, en niet Sociniaansch, in beginsel door het Calvinisme beheerscht werd. Zelfs het Baptisme zocht toevlucht in de Calvinistische tente. Juist de vrije aard van het Calvinisme bracht dit opkomen van allerlei schakeeringen en afwijkingen en van reactiën tegen deze afwijkingen met zich. Het Romanisme blijft één en eenvormig door zijn hiërarchie. Het Lutherdom dankt gelijke eenheid en eenvormigheid aan het

overwicht van den landsvorst als „summus episcopus" en aan zijn *ecclesia docens.* Het Calvinisme daarentegen, dat noch kerkelijke hiërarchie, noch magistrale inmenging, noch een *ecclesia docens* huldigt, kon zich niet anders dan in veelvormige schakeering ontwikken, maar moest dan ook, juist door die schakeeringen, het gevaar der afwijking, en tegen dit gevaar een altoos eenzijdige reactie in het leven roepen. Bij een vrije levensontwikkeling als het Calvinisme bedoelde, moest zich het onderscheid afteekenen tusschen het *centrum* met zijn volle, zuivere levenskracht, en den breeden *omtrek* met zijn bedenkelijke verflauwingen; maar juist in dien rusteloozen strijd tusschen zuivere en min zuivere ontwikkeling, was de gestadige doorwerking van zijn geest aan het Calvinisme gewaarborgd.

Aldus opgevat wortelde het Calvinisme in een eigen vorm van religie, en ontwikkelde zich uit dit eigenaardig religieus besef, vooreerst een eigen Theologie, daarna een eigen Kerkorde, en voorts een eigenaardige vorm voor het staatkundige en maatschappelijk leven, voor de opvatting der zedelijke wereldorde, voor de verhouding tusschen natuur en genade, tusschen Christendom en wereld, tusschen Kerk en Staat, en ten slotte voor kunst en wetenschap, en toch bleef het in alle deze levensuitingen het éene en zelfde Calvinisme, overmits alle deze ontwikkelingen gelijkelijk en spontaan uit eenzelfde levensbeginsel voortkwamen. In zooverre staat het dus op één lijn met die andere complexen van menschelijk leven, die we gewoon zijn met den naam van Paganisme en Islamisme, van Romanisme en Protestantisme, te noemen, als aanduiding van vier eigen werelden in onze éene wereld. En al is het nu dat ge met Paganisme en Islamisme strikt genomen het Christianisme te coördineren hebt, toch laat het Calvinisme zich hiermede daarom te beter op één lijn stellen, omdat het de pretentie maakt, juister en zuiverder dan het Romanisme en Lutheranisme beide *de Christelijke idée* te belichamen. In de Grieksche wereld van Rusland en de Balkanstaten overheerscht nog het nationale element, en heeft zich uit den wortel der mystieke orthodoxie nog geen eigen levensvorm ontwikkeld. In de Luthersche landen heeft Overheidsbemoeiing de doorwerking van

het geestelijke beginsel verhinderd. Alleen van het Romanisme kan gezegd, dat het zijn levensgedachte in een eigen wereld van gewaarwordingen en levensuitingen belichaamde. Maar naast en tegenover dat Romanisme trad nu het Calvinisme op, niet alleen om een anderen kerkvorm, maar om een geheel anderen vorm voor het menschelijk leven te scheppen, een andere bestaanswijze aan de menschelijke maatschappij te geven, en met andere idealen en voorstellingen de wereld van het menschelijk hart te bevolken.

Dat dit eerst in onze eeuw, als vrucht van deger historisch onderzoek door vriend en vijand is ingezien, bevreemde u niet. Dit zou niet zoo geweest zijn, indien het Calvinisme in het leven ware getreden, na eerst als stelsel te zijn doorgedacht, en alzoo als vrucht van denken aan het leven ware opgelegd. Doch dit was *niet* zoo. Het leven was hier eerst. Voor het Calvinisme was het leven hoofdzaak. Er was te veel te doen, en te lijden, om tijd voor na- en doordenken te laten. En wat heerschte was de Calvinistische practijk op den brandstapel en op het slagveld. Bovendien noch de Zwitsers, noch de Nederlanders, noch de Engelschen en Schotten, de volken onder wie het veld won, waren van nature bijster philosophisch aangelegd. Vooral destijds leefde men onder deze volken gelijk men leefde, *spontaan* en *vanzelf*. En eerst daarna heeft men stuksgewijs het Calvinisme ingedacht, en niet dan veel later zijn geschiedvorschers en denkers zich rekenschap gaan geven van den samenhang der Calvinistische verschijnselen, en van de alles beheerschende eenheid van hun beginsel. Zelfs kan men zeggen, dat de behoefte aan het begripmatig en systematisch indenken van zulk een diep ingrijpend en allesomvattend levensverschijnsel, eerst dan opkomt, als het zijn eerste levenskracht heeft uitgeput, en het, om zich in de toekomst te handhaven, op juister afbakening van zijn grenzen bedacht heeft te zijn. Voegt ge daar nu bij, dat de drang, om zijn leven in den spiegel van zijn bewustzijn met eenheid van beeld te weerkaatsen, in onze meer philosophische eeuw zooveel sterker is geworden, dan springt het in het oog, waarom én de behoefte van het oogenblik, én bezorgdheid voor de toekomst, ons tot een dieper indenken van het wezen van het Calvinisme noodzaakt. Al wat Roomsch is,

weet waarvoor het leeft, omdat het met klare bewustheid geniet uit de eenheid van Romes levensopvatting. Zelfs in den Islam vindt ge dezellde kracht van een door één beginsel beheerschte levensovertuiging. Alleen het Protestantisme doolt zonder stuur of richting om in de woestijn. Het trekt her- en derwaarts, maar komt niet vooruit. Hieruit verklaart het zich, dat het Pantheïsme dat, door de nieuwe Duitsche philosophie uitgebroed en aan Darwin zijn concreten evolutievorm dankend, almeer alle sferen van menschelijk leven, en zoo ook de Theologie, voor zich opeischt, onder Protestantsche theologen op zoo onrustbarende wijze, onder allerlei benaming, veld wint, en zich reeds opmaakt, om de erfenis onzer vaderen in handen van een modern Buddhisme over te spelen. Wat uit de Fransche revolutie op het eind der vorige, en uit de Duitsche philosophie in den loop dezer eeuw opkwam, is een wereld- en levensbeschouwing, die lijnrecht tegen die onzer vaderen overstaat. Hun strijd ging om de eere Gods en om een gezuiverd Christendom. De tegenwoordige beweging voert den strijd om de eere van den mensch, en ontvangt haar bezieling niet van Golgotha, maar van het Humanisme. En dat nu onze eigen kringen tegenover dit Modernisme zoo zwak stonden, en telkens terrein verloren, is uitsluitend daaruit te verklaren, dat wij die eenheid van levensconceptie misten, die alleen in staat is, een u vijandige levensconceptie met goed gevolg op uw grenzen af te wijzen. En die eenheid van levensconceptie nu geeft u niet het vage begrip van Protestantisme, dat zich in allerlei bochten wringt en kronkelt, maar vindt ge alleen in het machtig historisch proces, dat als Calvinisme zich een eigen bedding voor den geweldigen stroom van zijn leven groef. Dank zij het eenheidsbesef van het Calvinisme kunt gij hier in Amerika, kunnen wij in Europa, weer *naast* het Romanisme, en *tegenover* het moderne Pantheïsme positie nemen. Zonder die eenheid van uitgangspunt en historische levensopvatting ontbreekt ons de kracht tot handhaving van onze zelfstandige positie, en ontzinkt ons de kracht tot verweer.

Juist dit hoog belang der zaak echter verbiedt ons zonder

nader bewijs aan te nemen, dat metterdaad in het Calvinisme zulk een eenheid van levensconceptie optrad, en dat we in het Calvinisme te doen hebben niet met een partiëel en tijdelijk historisch verschijnsel, maar met zulk een principiëel, alomvattend levenssysteem, als alleen in staat is, om uit het verleden opkomend, ons in het heden te sterken, en de hand op de toekomst te leggen. Ik heb mij dus af te vragen, welke de voorwaarden zijn, waaraan zoo algemeene levenssystemen als het Paganisme, het Islamisme, het Romanisme en het Modernisme herkend worden, en u aan te toonen dat metterdaad het Calvinisme ten volle aan die noodzakelijke voorwaarden beantwoordt.

Deze voorwaarden nu eischen in de eerste plaats, dat uit een eigen beginsel een eigen inzicht opkome voor de drie principiëele verhoudingen van alle menschelijk leven: 1°. onze verhouding tot *God*, 2°. onze verhouding tot *den mensch* en 3°. onze verhouding tot *de wereld*.

Voorop staat dus de eisch, dat zulk een actie haar uitgangspunt vinde in een bepaalde opvatting van onze verhouding *tot God*. Dit is niet toevallig, het moet zoo zijn, het kan niet anders. Zal toch zulk een actie op *heel* ons leven zijn stempel drukken, dan moet ze uitgaan van dàt punt in ons bewustzijn, waar ons leven nog ongedeeld bleef en nog in zijn eenheid ligt saamgevat, niet in de gespreide stengels, maar in den wortel waarop alle stengels uitschoten. En dat punt nu kan niet anders liggen dan in de tegenstelling tusschen al het *eindige* in ons menschelijk leven en het *oneindige* dat er achter ligt. Dáár alleen is de gemeenschappelijke bron, van waaruit de verschillende stroomen van ons menschelijk leven opkomen en zich verdeelen. Persoonlijk ervaren we dan ook gedurig, hoe in het diepst van ons gemoed, op het punt waar dit gemoed zich voor den Eeuwige ontsluit, alle stralen van ons leven als in één brandpunt samenvallen, en alleen daar die harmonie herwinnen, die ze in het leven zoo telkens en zoo pijnlijk verliezen. In het gebed ligt niet alleen onze eenheid met God, maar ook de eenheid van ons persoonlijk leven. Bewegingen in de historie die niet uit deze diepste bron vloeiden, zijn dan ook altoos partieel en voorbijgaande, en alleen die historische

actiën, die uit deze diepste diepte in 's menschen persoonlijk bestaan opkwamen, òmvatten heel het leven en bezaten duurzaamheid.

Dit was het geval met *het Paganisme*, dat in zijn algemeensten vorm hieraan gekend wordt, dat het *God in het creatuur* gist, vermoedt en afbeeldt. Dit geldt van het laagst staand Animisme zoowel als van het hoogst staand Buddhisme. Tot de zelfstandigheid van een God buiten en boven het creatuur klimt het Paganisme niet op. Edoch ook in dien gebrekkigen vorm heeft het als uitgangspunt een bepaalde opvatting van de verhouding waarin het oneindige tot het eindige staat, en dááraan dankte het zijn vormende kracht voor de menschelijke samenleving. Alleen omdat het dit diepe uitgangspunt had, kon het een eigen vorm voor heel het menschelijk leven voortbrengen. — Niet anders stond het met *het Islamisme*, daaraan herkenbaar dat het puur antipaganistisch alle contact tusschen het creatuur en God afsnijdt. Mahommed en Khorân zijn hier de historische namen, maar in zijn wezen is de Halve Maan niets dan de absolute antithese van het Paganisme. De Islam *isoleert God van het creatuur*, om alle vermenging met het creatuur af te snijden. Als antipode had de Islam alzoo even verre strekking en was ook zijnerzijds in staat een geheel eigenaardige wereld van menschelijk leven te doen ontstaan. — Evenzoo stond het met *het Romanisme*. Ook hier is de pauselijke tiaar, de hiëarchie, de Mis en zooveel meer niets dan uitwerking van éëne grondgedachte, en die grondgedachte is: *dat God met het creatuur in gemeenschap treedt door middel van een mysticken tusschenschakel*, en die tusschenschakel is *de Kerk*, niet als mystiek organisme gedacht, maar als zichtbaar, tastbaar, waarneembaar instituut. De Kerk staat hier tusschen God en de wereld in, en voor zooverre de Kerk het menschelijk leven in zich kon opnemen en het beademen kon, schiep deswege ook het Romanisme een eigen vorm voor de menschelijke samenleving. — En naast en tegenover deze drie plaatst zich nu *het Calvinisme* met even diepe grondgedachte. Het zoekt God niet *in* het creatuur, gelijk het Paganisme, het isoleert God niet *van* het creatuur, gelijk het Islàmisme, het stelt *tusschen* God en het creatuur geen middellijke gemeenschap gelijk Rome, maar proclameert de hooge gedachte, dat God, hoog in

majesteit boven alle creatuur staande, nochtans met dat creatuur *onmiddellijke* gemeenschap oefent door zijnen Heiligen Geest. Dit is dan ook het hart en de kern van de Calvinistische belijdenis der praedestinatie. Gemeenschap met God, maar tot in de eeuwigheid d.i. tot in zijn raadsbesluit doorgetrokken. Geen genade dan rechtstreeks uit God ons toekomende. Op alle oogenblikken des levens, heel onze geestelijke existentie door God zelven gedragen. Elk kind Gods met Hem in rechtstreeksche gemeenschap tredend en in heel zijn existentie Hem dienend. Het Soli Deo Gloria was resultaat, geen uitgangspunt, en de praedestinatie werd onverbiddelijk vastgehouden, niet om scheiding tusschen mensch en mensch te maken, veel min om eigen trots te streelen, maar om ons *van* eeuwigheid en *tot* eeuwigheid een rechtstreeksche, een onmiddellijke gemeenschap met den levenden God te waarborgen. Het verzet tegen Rome gold voor den Calvinist dan ook steeds het uit den weg ruimen van een Kerk, die zich tusschen God en de ziel stelde. De kerk was niet in het ambt, noch in een zelfstandig instituut te zoeken, de kerk dat waren de geloovigen zelven, zooals ze door hun geloof in contact stonden met den Almachtige. En zoo vindt ge dan ook hier bij het Calvinisme, evenals bij het Paganisme, bij den Islam en bij het Romanisme, een eigen, bepaalde opvatting van de grondverhouding waarin de mensch tot God staat, en blijkt het alzoo te voldoen aan de eerste voorwaarde die gesteld wordt aan elk levenssysteem, dat een eigen vorm voor het menschelijk leven zal scheppen.

Intusschen voorzie ik hier tweërlei tegenwerping. Men zal mij vragen, of ik hier niet voor het Calvinisme eene eere neem, die aan het Protestantisme in 't gemeen toekomt. En ten andere, of het Modernisme van onzen tijd niet een even alzijdigen levensvorm schept, *niet* ontleend aan de religie, maar veeleer *buiten* alle grijpbare religie om. Vergunt mij op beide tegenwerpingen te antwoorden.

Vooreerst dan. Misken ik de algemeene beteekenis van het Protestantisme, zoo ik voor het Calvinisme de eere opeisch van de rechtstreeksche gemeenschap met God hersteld te hebben? Mij dunkt neen. Immers op Protestantsch erf, nu in historischen zin genomen, staat naast het Calvinisme alleen het Lutheranisme. En nu begeer ik voor niemand onder te doen in prijs en lof voor Luthers

heldenmoedig initiatief. In *zijn* hart veel meer dan in het hart van Calvijn is de bange strijd doorworsteld, die tot de wereld-historische breuke leidde. Luther is zonder Calvijn te verklaren, Calvijn zonder Luther *niet*. Voor een niet gering deel is Calvijn ingegaan tot den oogst, van wat de held van Wittenberg in en buiten Duischland gezaaid had. Maar als men vraagt, wie het reformatorisch beginsel het scherpst gevat, het volledigst uitgewerkt en het breedst toegepast heeft, dan wijst de historie u op den denker van Genève en niet op den gemoedsheld van Wittenberg. Zeker ook Luther wilde rechtstreeksche gemeenschap met God, maar hij vatte deze gemeenschap op van hare subjectieve, anthropologische zijde, niet objectief-theologisch gelijk Calvijn. Zijn uitgangspunt was het speciaal-soteriologisch beginsel van het rechtvaardigmakend geloof; Calvijns uitgangspunt lag in het generaal kosmologisch beginsel van de souvereiniteit Gods. En als gevolg hiervan schoof Luther nogmaals de ecclesia representativa, de ecclesia docens tusschen God en de geloovigen in, terwijl Calvijn het eerst de Kerk in de geloovigen zelven zocht. Zooveel doenlijk leunde Luther diensvolgens nog op Roomsche Sacramentsbeschouwing en Roomschen Cultus, terwijl Calvijn het eerst in beide de lijn doortrok die rechtstreeks van God op den mensch en van den mensch op God ging. En wat nog sterker spreekt, in alle Luthersche landen is de Reformatie meer van de Vorsten dan van het volk uitgegaan, is daardoor onder de macht van de Overheid gekomen, die als „summus episcopus" ambtelijk in de Kerk optrad, en heeft dientengevolge noch het sociale noch het staatkundige leven, overeenkomstig haar levensbeginsel, omgezet. Het Lutheranisme is kerkelijk en theologisch gebleven, alleen het Calvinisme heeft in en buiten de kerk zijn stempel op alle uiting van het menschelijk leven gedrukt. Van het Lutheranisme spreekt dan ook niemand als van de schepping van een eigen levensvorm, zelfs de naam komt nauwelijks voor; terwijl de kenners der historie steeds meer eenparig het Calvinisme als schepper van een eigen wereld van menschelijk leven huldigen. En waar nu om die reden het Lutheranisme hier niet in aanmerking komt, valt nog veel minder met het algemeene begrip van *Protestantisme* te vorderen, dat immers een louter *negatief* begrip uitdrukt, en thans het meest

geliefd is in kringen die met al den positieven inhoud der reformatorische belijdenis hebben gebroken.

Ik kom tot de tweede tegenwerping: Gaat het wel op, dat elke algemeene ontwikkelingsvorm van het leven zijn uitgangspunt moet vinden in de opvatting van onze verhouding tot God, waar toch de Fransche Revolutie, waaruit het Modernisme opkwam, juist omgekeerd met alle religie *brak?* In de vraag ligt het antwoord. Door het *Ni Dieu ni maître* elk rekenen met den levenden God buiten uw beschouwing en uw practijk te sluiten, is wel degelijk een eigen opvatting van uw verhouding tot God op den voorgrond schuiven. Een regeering, die haar gezant terugroept en alle relatie met een andere mogendheid afbreekt, bepaalt daardoor wel terdege haar verhouding tot de regeering van dat land, een gespannen verhouding, die veelal op oorlog uitloopt. En zoo was het ook hier. De macht der Fransche Revolutie, geen andere verhouding tot God dan door het intermediair der Roomsche Kerk kennend, brak omdat ze de Kerk niet wilde, *alle* verhouding ook met God af, en kwam juist ten gevolge daarvan met *alle* godsdienstige belijdenis op voet van oorlog. Ook hier lag derhalve wel wezenlijk een grondopvatting in zake de verhouding van God tot het creatuur. Een doodverklaring van God, zoo al niet voor het gemoed, dan toch voor staat en maatschappij en wetenschap. En nu is het wel waar, dat het Modernisme, toen het uit Fransche in Duitsche handen overging, bij deze bloote negatie niet kon staan blijven, maar de uitkomst toont dan toch, hoe het van dat oogenblik af Pantheisme of Agnosticisme werd, en onder beide vormen de uitsluiting van God uit het practisch en denkend leven volhield. In onzen gedachtengang toch komt het vóór alles aan, op de uitwerking die onze relatie tot God op onze menschelijke levensuitingen heeft, en juist die wordt zoowel door het Pantheïsme als door het Agnosticisme tot niets herleid. Al wat onder de heerschappij dezer beide geestesrichtingen onder menschen gedacht wordt en tot stand komt, wordt uitsluitend verklaard uit den *menschelijken* factor. Het komt boven het strakke Humanisme niet uit.

Zoo houd ik dus beslist vol, én dat de voorstelling van onze verhouding tot God de grondopvatting is, die elken algemeenen ont-

wikkelingsvorm van het menschelijk leven beheerscht, én dat voor ons die voorstelling gegeven is in het Calvinisme, dank zij zijn grondopvatting van een rechtstreeksche gemeenschap, die God met den mensch en de mensch met God heeft. Ik voeg er thans aan toe, dat het Calvinisme die grondopvatting niet heeft verzonnen of uitgedacht, maar dat God zelf ze in het gemoed, in het hart onzer geloofshelden uit die dagen gelegd heeft. We staan hier niet voor een product van een schrander intellectualisme, maar voor de vrucht van een werk Gods in het hart, zoo ge wilt voor een inspiratie in de historie. Op dit punt dient scherpt gelet. Het Calvinisme heeft nooit zijn wierook voor het genie ontstoken, het heeft geen standbeeld voor zijn helden opgericht, ternauwernood noemt men hun namen. Te Genève is een steen in den muur al wat aan Calvijns nagedachtenis herinnert. Zelfs zijn graf is vergeten. Was dit ondankbaarheid? In het minst niet, maar al waardeerde men Calvijn, toch leefde men in de 16e en 17e eeuw in het besef, dat Één meerder dan Calvijn, da God zelf, hier had gewrocht. Bij geen enkele algemeene beweging in het leven vindt ge dan ook minder afspraak, minder conventie, minder een uitstralen uit één punt. Gelijktijdig ziet ge het Calvinisme in alle landen van West-Europa onder de natiën opstaan, en het treedt bij die volken te voorschijn niet doordat de universiteit er zich voorspant, of de geleerden het volk leiden, of een magistraat zich aan de spitse stelt, maar het komt uit den boezem van het volk zelf; bij wevers en landbouwers, bij werklieden en dienstboden, bij vrouwen en jongedochters, en bij allen toont het een zelfde kenmerk: *Verzekerdheid des geloofs*, zonder tusschenkomst der Kerk, ja, tegen de Kerk in. Het menschelijk hart is met zijn God tot eeuwigen vrede gekomen, voelt zich door die gemeenschap met zijn God gesterkt, beluistert er een hooge heilige roeping in, richt op de eere Gods elke levensuiting en elke kracht, en als de man of vrouw, die dat leven met God deelachtig werd, gedwongen wordt om het geloof prijs te geven, dat *kunnen* ze niet, dan *moeten* ze hun God vasthouden, en bestijgen ze bij duizenden en tienduizenden den brandstapel, niet klagend, maar juichend, met een loflied in het hart en met een psalm op de lippen. Dit nu

had niet Calvijn maar God door zijnen Heiligen Geest gedaan, in Calvijn gelijk in hen. Calvijn stond niet boven hen, maar als een broeder naast hen, mét hen door zijn God gezegend. En zoo nu is het Calvinisme tot zijn grondopvatting van een rechtstreeksche gemeenschap met God gekomen, niet omdat Calvijn die heeft uitgedacht, maar omdat God zelf aan onze vaderen in die rechtstreeksche gemeenschap een schat schonk, waarvan eerst Calvijn zich klaarder bewust werd. Dit is het hooge feit des Heiligen Geestes in de historie, waardoor het Calvinisme geheiligd is, en wat ons zijn wondere aandrift verklaart.

Zie, er zijn tijden in de historie, dat de pols van het religieuse leven flauw klopt; er zijn andere tijden dat de golfslag van het religieuse leven hoog gaat, en dit laatste was het geval in de 16e eeuw, met name bij de West-Europeesche volkeren. Als de Middeleeuwen ten einde loopen, beheerscht de geloofsquaestie alle actie in het leven der natiën. De nieuwe historie gaat van het *geloof* uit, gelijk de jongste, de moderne historie van den *ongeloofskreet* der Fransche Revolutie. Naar wat wet dit op- en neergaan van het religieuse leven zich regelt, is ons verborgen, maar kennelijk is het, dat er zulk een wet bestaat, en dat in tijden van hoog religieusen stand, de inwerking van den Heiligen Geest op het hart een veel geweldigere is. De apostel teekent ons die geweldige inwerking, als hij spreekt van een macht Gods, die levend en krachtig is en scherpsnijdender dan een tweesnijdend zwaard, doorgaande tot de verdeeling der ziel en des geestes, en der saamvoegselen en des mergs en een oordeelaar is der gedachten en der overleggingen des harten. En diezelfde machtige inwerking Gods hadden onze Calvinisten, onze Puriteinen, onze Pilgrimfathers ervaren. Niet in heel de massa even overweldigend, dat is bij niet ééne beweging aldus, maar wel ervoeren die aangrijping zij die destijds het centrum des levens vormden, die de dragers dier sterk gaande beweging waren; en het zijn deze mannen en vrouwen uit alle standen en volken geweest, die van God zelf de rechtstreeksche gemeenschap met de majesteit van zijn Eeuwig Wezen ontvingen. Dank zij die daad Gods in de harten, is toen *dat staan met heel zijn leven voor*

Gods aangezicht de grondgedachte van het Calvinisme geworden. Het liet door dat aangrijpend denkbeeld, of liever nog door dat machtige feit heel zijn optreden op elk gebied beheerschen. En het is uit die moedergedachte, dat geheel de rijke levensbeschouwing van het Calvinisme voortkwam.

Dit brengt mij vanzelf tot de tweede voorwaarde, waaraan elke diepgaande beweging, om een eigen vorm voor het menschelijk leven te scheppen, beantwoorden moet, deze namelijk, dat ze evenzoo een eigen grondopvatting moet hebben *voor de verhouding van mensch tot mensch.* Hoe we *voor God* staan is de eerste, hoe we tegenover *den mensch* staan de tweede hoofdvraag, die over de richting en inrichting van ons leven beslist; de derde waarop ik straks kom, is hoe we staan tegenover *de wereld*. Er is onder menschen geen eenvormigheid, maar veelvormigheid. In de schepping zelve is het verschil tusschen vrouw en man gesteld. De physieke en spiritueele gaven en talenten doen nog steeds den eenen mensch van den anderen verschillen. Het verleden der geslachten en in ons eigen persoonlijk leven maakt onderscheid. Ook verschilt de sociale positie van wie rijk is of arm. Die verschillen nu kunnen óf verzacht óf verscherpt worden door onze levensopvatting, en zoowel het Paganisme als het Islamisme, zoowel het Romanisme als het Modernisme, en zoo ook het Calvinisme, kozen hierin krachtens hun primordiaal beginsel partij. Is volgens het *Paganisme* God *in* het creatuur, dan ligt in het hooge wat zich onder menschen vertoont, Goddelijke meerderheid, dan krijgt ge de half-goden, de aanbidding der heroën, en eindelijk het offer voor den Divus Augustus geplengd. Doch dan is ook het lagere, het *on*goddelijke, en komt in Indië en Egypte de kasten-indeeling op, en overal elders de slavernij. De eene mensch wordt onder den anderen mensch gesteld. Onder *den Islam*, die zich zijn paradijs met hoeri's droomt, maakt de wellust zich van de heerschappij meester, en wordt de vrouw de slavin van den man, gelijk de Kafir de onderworpeling wordt van den Moslêm. Het *Romanisme*, op Christelijken wortel stoelend, komt

deze absolute onderscheiding te boven, en maakt ze relatief, maar om alle verhouding van mensch tot mensch hiërarchisch op te vatten. Een hiërarchie onder Gods engelen, een hiërarchie in Gods Kerk, een hiërarchie in het leven, en zoo een geheel aristocratische levensopvatting als belichaming van het ideaal. Eindelijk het *Modernisme*, dat alle verschil loochenend en wegcijferend, niet kan rusten eer het van de vrouw een man, van den man een vrouw heeft gemaakt, en, alle onderscheid nivelleerend, het leven doodt door het onder den ban der eenvormigheid te leggen. Voor allen één type, één gewaad, éénzelfde levenspositie en éénzelfde levensontwikkeling, en wat daar buiten en daar boven gaat, als kwetsend voor het gemeenschapsbesef afgewezen. En zoo nu ook heeft *het Calvinisme* uit zijn grondverhouding tegenover God een eigen grondopvatting voor de verhouding tusschen mensch en mensch afgeleid, en het is die eenig juiste verhouding, die we sinds de 16e eeuw steeds zagen veld winnen. Plaatst het Calvinisme heel ons menschelijk leven rechtstreeks voor God, dan volgt hieruit, dat allen, man of vrouw, arm of rijk, zwak of sterk, talentvol of arm aan talent, als Gods schepselen, en als verloren zondaren, niets, volstrekt niets tegenover elkander te pretendeeren hebben, dat we voor God, en dus ook onder elkander, als mensch en volk gelijk staan, en dat er geen ander onderscheid tusschen menschen mag bestaan, dan voorzoover God aan den één gezag over den ander verleend heeft, of ook aan den één meer gaven schonk opdat hij er de anderen, en in die anderen, zijn God meê zou dienen. Uit dien hoofde veroordeelt het Calvinisme niet alleen alle slavernij en kasten-indeeling, maar even beslist alle bedekte slavernij van de vrouw of van den arme; is het gekant tegen alle hiërarchie onder menschen; en duldt het geen andere aristocratie, dan zulk eene die persoonlijk, of als geslacht, een meerderheid in karakter of talent bij de gratie Gods kan toonen, en toont dit meerdere niet voor zich of voor eigen hoogheid te willen rooven, maar het voor God in zijn wereld te willen besteden. Daarom moest het Calvinisme consequent in de democratische opvatting van het leven zijn uitdrukking vinden; moest het de vrijheid der volken uitroepen; en kon het niet rusten eer van overheidswege en in het maatschappelijk leven, al wie *mensch* was, alleen omdat hij

mensch was, d. i. als schepsel naar den beelde Gods geschapen, zou worden geëerd, geteld en gerekend.

Geen uitvloeisel van benijding sprak hierin. Het was niet de lager geplaatste die den hooger staande naar beneden trok, om zichzelven naar boven te duwen, maar een nederknielen van allen saam op de voetbank der voeten van den Heilige Israëls. Van daar dat het tot geen plotselinge breuke met het verleden kwam. Gelijk het Christendom bij zijn opkomst de slavernij niet wegbrak, maar ondermijnde door een zedelijk oordeel, zoo ook liet het Calvinisme aanvankelijk de hiërarchisch-aristocratische toestanden, die uit de Middeleeuwen waren overgeleverd, voortbestaan. Oranje was, omdat hij prins van vorstelijken huize was, nier gewantrouwd maar te hooger geëerd. Maar innerlijk heeft het Calvinisme de structuur der maatschappij omgebouwd, en niet door standsbenijding of door te azen op het bezit van den rijke, maar door ernstiger levensopvatting, deger arbeidzaamheid en hooger karakterontwikkeling heeft de burgerstand den adel en de werkman den gegoeden poorter tot jaloerschheid verwekt. Eerst op God, en. eerst daarna op den naaste te zien, was de aandrift, de stemming, de geestelijke usantie, waaraan het Calvinisme ingang schonk, en het is uit dit vromelijk eeren van de vreeze Gods, en het saam voor God gaan staan, dat een heiliger democratische zin zich ontwikkelde, veld won, en ten slotte de overhand behield. Een resultaat, dat door niets zoozeer als door gemeenschap in het lijden bevorderd werd. Toen de graven van Egmond en Hoorne, hoezeer nog vasthoudend aan het Roomsche geloof, hetzelfde schavot hadden beklommen, waarop om edeler geloof de handwerksman en de man van het weefgetouw onthalsd was, werd in dien bitteren dood der standen zoen gesloten. Het is Alva, de aristocraat, die door zijn bloedig bedrijf, het welig opschieten van den democratischen geest bevorderd heeft. Mensch en mensch, voor wat het volstrekt menschelijke aanging, op voet van gelijkheid naast elkander te hebben geplaatst, is de altoos onvergankelijke eere, die aan het Calvinisme niet kan betwist worden. Maar hierin verschilde het van de gelijkheidsutopiën der Fransche Revolutie, dat het in Parijs was: alle saâm *tegen* God, hier allen saâm *voor* God neergeknield en brandende voor *zijn* eere.

De derde grondverhouding, die over de opvatting van het leven beslist is de verhouding waarin ge u tegenover *de wereld* plaatst. Er zijn toch, gelijk ik aangaf, *drie* hoofdmomenten, waarmede ge in aanraking komt: *God*, de *mensch* en de *wereld*. Na gezien te hebben, in wat betrekking het Calvinisme u tot *God* en tot den *mensch* plaatst, komt thans derhalve de derde en laatste grondverhouding aan de orde, uw positie tegenover *de wereld om u heen*. Ik laat het Paganisme en Islamisme hier rusten, overmits voor die beide levensvormen de antithese tusschen *mensch* en *wereld* een te algemeene en te uiteenloopende was, om zonder breeder bespreking in helder licht te kunnen geplaatst worden, en zelfs dan nog voor de toelichting van het Calvinisme doelloos zou zijn. In het algemeen kan gezegd dat het Paganisme de wereld *over*schat en deels haar ducht, deels er zich in verliest, en dat het Islamisme omgekeerd de wereld *onder*schat, met haar zijn spel drijft en over haar triomfeert door te grijpen naar de gephantaseerde wereld van een zinlijk paradijs. Maar voor ons doel leidt ons dit niet verder. Voor het Christelijk Europa toch en straks voor het Christelijk Amerika nam de antithese tusschen mensch en wereld, den engeren vorm aan van de tegenstelling tusschen die wereld en den *Christen*mensch. De overlevering der Middeleeuwen noodzaakte hiertoe. Onder Romes hiërarchie waren Kerk en wereld tegenover elkander komen te staan, als de erve die gewijd was, en de erve die nog onder den vloek lag. Wat buiten de Kerk bleef was in de macht der demonen, en het exorcisme bande die demonische macht uit al wat onder de hoede, den invloed, en de inspiratie der Kerk kwam. In een Christenland moest daarom *heel* het maatschappelijk leven onder de vleugelen der Kerk schuilen. De overheid moest gezalfd en confessioneel gebonden zijn, kunst en wetenschap onder kerkelijke bezieling en censuur gesteld, bedrijf en handel door den gildenband met de kerk verbonden zijn, en het huislijk leven onder kerkelijke voogdij komen van de wieg tot het graf. Eene reusachtige poging alzoo om heel de wereld voor Christus op te eischen, maar die noodwendig het hardste oordeel met zich bracht over alle levensrichting, die zich kettersch of demonisch aan den zegen der Kerk onttrok. Voor heks en ketter beiden de brandstapel,

want in beginsel stonden beiden gelijk. En die ontzielende theorie werd met ijzeren consequentie doorgezet, niet uit wreedheid noch uit lage heerschzucht, maar om de hooge gedachte eener gekerstende, d. i. door de Kerk overschaduwde wereld niet prijs te geven. Natuurlijk wreekte zich dit door de wereld in de Kerk te trekken, en in de tegenstelling tusschen het luidruchtig carneval en de mystieke verzinking in het lijden van Christus trad die tweespalt tusschen geestelijk bedoelen en onheiligen wereldzin tergend in het licht; maar tegenwicht hiertegen bood de wereldmijding van het monnikwezen en ten deele van den clerus, die in het centrum der Kerk het heilige te sterker spande, om aan den omtrek te meer het streven der wereld door de vingers te kunnen zien. Het resultaat was en bleef dan ook, dat de wereld in de Kerk de Kerk bedierf en dat de Kerk, door haar heerschappij over de wereld, aan de vrije ontwikkeling van haar leven in den weg stond.

In een aldus geordend volksleven optredend, heeft toen het Calvinisme een volkomen omwenteling in de gedachten en voorstellingen teweeggebracht. Ook hierbij zich voor Gods aangezicht stellende, heeft het niet alleen in den mensch het afschijnsel van Gods beeld, maar ook in de wereld om ons heen *zijn schepping* geëerd, en aanstonds het groot beginsel op den voorgrond gesteld, dat een andere de genade tot zaligheid was, en een andere de gemeene gratie, waardoor God het leven der wereld in stand hield, den vloek die op de wereld rustte ontspande, haar bederf stuitte, en alzoo de rijke ontwikkeling van ons leven door liet gaan, om daarin als Schepper zichzelven te verheerlijken. Zoo trad de Kerk terug, om niets meer noch iets anders dan een *vergadering der geloovigen* te zijn, en werd het leven der wereld op elk terrein niet van God, maar van de heerschappij der Kerk geëmancipeerd, om alleen uit den geloofsernst van Gods kinderen het tegengif te ontvangen tegen het haar inwonend bederf. Zoo herwon het huiselijk leven zijn zelfstandigheid, handel en bedrijf zagen zich in vrijheid op eigen kracht aangewezen, kunst en wetenschap werden losgemaakt van den kerkelijken band en aan eigen inspiratie hergeven, en het ons onderwerpen van heel de natuur en van de in haar verborgen krachten en schatten, als een gehoorzamen aan de scheppingsordinantiën uit het Paradijs verstaan.

Op het *zondige* in de wereld, niet op die *wereld* zelve zou voortaan de vloek rusten, en tegenover het kloosterlijk mijden van de wereld spreekt van nu voortaan de plicht, om *in* de wereld God te dienen, ook in zijn wereldsch, maar daarom niet minder Goddelijk beroep. In de Kerk God loven, maar ook in de wereld Hem dienen, werd de allen bezielde leuze, en in de Kerk werd de kracht gewonnen, om te midden der wereld optredende, nochtans hare verleiding en haar zondig dreigen te weêrstaan. Dus ging Puriteinsche ingetogenheid met een beslag leggen op heel het leven der wereld hand in hand, en gaf het Calvinisme den stoot voor die nieuwe levensontwikkeling, die het *nil humanum a me alienum puto* aandorst, en toch zich nimmer door den gifbeker der wereld liet bedwelmen.

Vooral in zijn tegenstelling met het Anabaptisme teekent het Calvinisme zich hier scherp af. De Wederdooperij toch sloeg juist den tegenovergestelden weg in, en verhief in haar mijding van de wereld het uitgangspunt van het klooster tot algemeenen regel voor de geloovigen, en het is uit dit anabaptistisch grondbeginsel en niet uit het Calvinisme dat het Akosmisme bij een deel der Protestanten in West-Europa is opgekomen. Het Anabaptisme nam feitelijk de Roomsche theorie over, alleen met dit verschil dat het Koninkrijk Gods in plaats van de Kerk werd gesteld, en dat het de onderscheiding tusschen tweeërlei zedelijken standaard, de ééne voor den Clerus, en de andere voor de leeken, varen liet. Maar voor het overige was het ook zijn standpunt: 1°. dat de ongedoopte wereld onder den vloek lag, weshalve de Anabaptist zich onthield van alle bemoeiing met de burgerlijke instellingen; en 2°. dat de kring van den Doop — bij Rome de Kerk, maar bij hen het Koninkrijk Gods — geheel het burgerlijk leven onder zijn hoede had te nemen en te herscheppen; en zoo sticht Jan van Leyden zijn monsterrijk te Munster, en huppelden de Naaktloopèrs door Amsterdams straten. Alzoo stond het Calvinisme op dezelfde gronden, waarop het Romes theorie ten opzichte der wereld verwierp, óók tegen de theorie van het Anabaptisme over, en proclameerde dat de Kerk zich op haar geestelijk gebied heeft terug te trekken, dat we in de wereld de werking van Gods gemeene gratie hebben te eeren,

en dat we op dien grond, de wereld van kerkelijke banden emancipeerende, zelve in haar te verkeeren hebben als gebonden door Gods heilige ordinantiën.

Zoo blijkt, derhalve dat het Calvinisme voor de drie grondverhoudingen van alle menschelijke existentie, t. w. hoe we voor *God*, tegenover den *mensch*, en in de *wereld* zullen staan, een eigen scherp geteekend uitgangspunt aanwijst. Voor wat de *verhouding tot God* aangaat: Rechtstreeksche gemeenschap van den mensch met het Eeuwigen Wezen, onder uitsluiting van alle priesterschap of Kerk. Rakende de verhouding *tusschen mensch en mensch*: Erkenning in een ieder van de menschenwaarde die in de schepping naar Gods beeld ligt, en daarom voor God en de Overheid allen gelijk, een ieder in den dienst dien God hem aanwees en met de gaven die God hem voor dien dienst schonk. En wat betreft onze verhouding als Christenen *tegenover de wereld*: In heel die wereld de vloek door genade gestuit, het leven dier wereld in zijn zelfstandigheid geëerd, en wij de schatten door God in die wereld en in haar leven gelegd, op elk terrein ontwikkelend, onderwijl de vreeze Gods door hooger levensernst ons vrijwaart tegen haar gif. Dit nu geeft ons volle recht tot de verklaring, dat het Calvinisme vóldoet aan de eerst gestelde drie voorwaarden, en alzoo het onbetwiste recht bezit, om naast die machtige vormen van levensontwikkeling die we in het Paganisme, het Islamisme, het Romanisme en het Modernisme zagen optreden, zich als eigen principiëelen levensvorm van alomvattende strekking te handhaven.

Toch is hiermeê nog niet genoeg gezegd. Dat het Calvinisme in zekeren kring een eigen opvatting van het leven vormde, waaruit allengs een eigenaardige structuur voor dat leven in huis en maatschappij, op gewijd en ongewijd gebied opkwam, waarborgt aan het Calvinisme wel het recht om zich als *zelfstandige* formatie te doen gelden, maar verheft het nog niet tot de eere van aan de ontwikkeling van *het menschelijk geslacht* als zoodanig den weg te hebben gewezen, en mist nog de kracht, om ook ons op te

eischen, dat we aan het Calvinisme de toewijding van ons hart en onze levenskracht gunnen. In China kan van het Kong-fut-tsi-anisme met even deugdelijk recht beweerd, dat het in eigen kring zulk een eigen formatie aan het leven schonk, en natuurlijk rust ook bij het gele ras, die eigen vorm van het leven op een eigen theorie. Doch wat heeft China voor het leven, voor de gestadige ontwikkeling van ons menschelijk geslacht gedaan! Ook voor zooverre de wateren van zijn leven dan nog helder blonken, wat vormden deze wateren anders dan een in zichzelf afgesloten meer? Van de hooge ontwikkeling waartoe Indië eens opklom, kan nagenoeg hetzelfde gezegd. Van wat in Mexico en Peru in de dagen der Montezuma's en der Inca's blonk, geldt dezelfde klachte. In alle deze streken bereikte het volk dat er woonde een niet geringen graad van ontwikkeling, maar die ontwikkeling bleef geïsoleerd, en bracht de ontwikkeling van ons menschelijk geslacht niet verder. Iets wat natuurlijk nog veel sterker geldt van wat in Afrika's kust- en binnenland door het donker gekleurde ras gezonnen en gesticht werd; een nog veel lager levensvorm, die u niet eens aan het *meer*, maar veeleer aan *poel* en *moeras* doet denken. Er gaat door ons geslacht maar één breede frissche stroom van leven, die van meet af de belofte der toekomst draagt, en die stroom is van Midden-Azië en de Levant uitgegaan, en heeft sinds zijn loop steeds van het Oosten naar het Westen doorgezet, is van West-Europa naar uw Oosterstaten en van daar tot Californië doorgetrokken. In Babylon en in het Nijldal ziet ge van dien ontwikkelingstroom den eersten aanvang. Van daar trekt hij door Griekenland. Van Griekenland gaat die stroom op het rijk der Romeinen over. Van de Romaansche volken vervolgt hij zijn weg naar het Noordwesten van Europa, en zoo bereikte hij uit Nederland en Engeland ten slotte ook uw werelddeel. Thans stuit die stroom. Westwaarts is zijn weg door China en Japan versperd, terwijl niemand zeggen kan wat kracht er voor de toekomst zal uitgaan van de dusver stil gebleven Slavische rassen. Doch onderwijl dit geheimnis der toekomst nog in het chiaroscuro van het mysterie schuilt, is in het verleden en in het heden dat voortdringen van den stroom van menschelijke ontwikkeling van het Oosten naar het Westen voor een ieder onmisken-

baar, en in verband hiermeê acht ik te mogen vaststellen, dat het Paganisme, het Islamisme en het Romanisme de drie opeenvolgende formatiën aangeven, die deze ontwikkeling doorloopen had, toen ten slotte de leiding in de handen van het Calvinisme overging, dat zich thans weer op zijn beurt dien leidenden invloed door het Modernisme, dat van de Fransche Revolutie uitging, ziet betwisten.

De opeenvolging van deze vier ontwikkelingsphasen grijpt niet mechanisch met scherp afscheidende hoeken en lijnen plaats. Die ontwikkeling is organisch, en daarom heeft elke nieuwe periode haar wortel reeds in haar verleden. Het Calvinisme was in zijn diepste gedachte reeds door Augustinus gegrepen, was reeds lang voor Augustinus in datzelfde Rome door den apostel in zijn brief aan de Romeinen geproclameerd, en gaat van Paulus terug tot op Israël en zijn profeten, ja tot in de tente de patriarchen. Het Romanisme komt niet met één tooverslag uit den bodem oprijzen, maar is vermenging van de drie machten, die in Israëls priesterschap, in het kruis van Golgotha, en in de wereldorganisatie van het Roomsche keizerrijk waren gegeven. De Islam sluit aan Israëls Monisme, aan den Issa van Nazareth, en aan de traditie der Koreischiten aan. En zelfs het Paganisme van Babylon en Egypte eenerzijds en van Griekenland en Rome anderzijds staat weer in organisch verband met wat achter deze volkeren lag en aan het opbloeien van hun leven voorafging. Maar ook zoo is het toch helder als de dag, dat de hoofdmacht in de centrale ontwikkeling van het menschelijk geslacht zich achtereenvolgens, op de rij af, van Babylon en Egypte naar Griekenland en het Romeinsche rijk, straks naar het hoofdgebied van 's Pausen heerschappij, en ten slotte naar de *Calvinistiche volkeren van West-Europa* verplaatste. Al bloeide Israël reeds in de dagen van Babylon en Egypte, toch is destijds hoe hoog Israël ook stond, de leiding en de ontwikkeling van ons menschelijk geslacht niet bij Israël, maar bij de Belzazar's en de Pharaonen. Straks gaat die leiding niet op Israël maar op Griekenland en Rome over. Hoe hoog ook bij het optreden van den Islam de stroom van het Christendom reeds gestegen was, in de 8e en 9e eeuw zijn de mannen van den Islam onze leermeesters, en rust het lot der wereld in hun hand. En ook al is het, dat de macht van

het Romanisme na den vrede van Munster nog nabloeit, toch betwist niemand het feit, dat de hooge ontwikkeling waartoe sints ons geslacht opklom, noch aan Spanje, noch aan Oostenrijk, en zelfs destijds niet aan Duitschland te danken was, maar in de 16e eeuw zeer beslist uitging van Nederland en Engeland, de landen van het Calvinisme. Het Romanisme heeft onder Lodewijk XIV in Frankrijk die hoogere ontwikkeling wel gestuit, maar slechts om in de Fransche Revolutie straks het *Zerrbild* van het Calvinisme te doen optreden, en juist hierdoor Frankrijks innerlijke kracht te breken en zijn internationale beteekenis te verzwakken. Uit Nederland en Engeland is de grondgedachte van het Calvinisme naar Amerika overgebracht, en is onze hoogere ontwikkeling steeds meer westwaarts getogen, aan het strand der stille Zuidzee eerbiediglijk wachtend wat verderen loop God haar besteld heeft. Doch in welke mysteriën de toekomst ook gehuld zij, vast staat, dat de breede stroom van de ontwikkeling van ons geslacht van Babylon naar San Francisco doorloopt, door de vijf stadiën van de Babylonisch-Egyptische, de Grieksch-Romeinsche, de Islamitische, de Romanistische en de Calvinistische beschaving, en dat hetgeen thans zoo in Europa als in Amerika de geesten in spanning doet worstelen, is de principiëele tegenstelling tusschen de energie van het Calvinisme dat van God uitging, in Gods Woord de bron van zijn kracht vond en in heel ons menschelijk leven de eere Gods hoog hield, en anderzijds zijn *Zerrbild* in de Fransche Revolutie, dat in het *ni Dieu ni maître* zijn ongeloofskreet aanhief, en straks in Duitsch-pantheistischen vorm terugzuigt naar een modern Paganisme.

Ook onder dit opzicht heb ik dus niet te veel gezegd, toen ik voor het Calvinisme de eere opeischte, van noch een kerkelijk, noch een theologisch, noch een sectarisch begrip te zijn, maar op te zijn getreden als een der hoofdphasen in den algemeenen ontwikkelingsgang van ons menschelijk geslacht, en onder die hoofdphasen de jongste, die nog steeds de roeping in zich draagt om de ontwikkeling van ons menschelijk geslacht te leiden. Op het dwars daardoor heen gedreven *Zerrbild* van het Modernisme, in zijn

fransch atheïstischen en duitsch pantheïstischen vorm kom ik later terug. Thans ga ik voort u nog op een andere omstandigheid te wijzen, die mijn hoofdstelling bevestigen komt, en wel op *de bloedmenging*, die voor alle hoogere ontwikkeling van ons geslacht steeds de physieke basis vormde. Van het hoogland van Azië uit is ons menschelijk geslacht in zekere hoofdgroepen uiteengegaan, die hoofdgroepen hebben zich op hun beurt in volksstammen, die volksstammen in natiën en volken gesplitst, en geheel conform de profetische zegenspreuk van Noach zijn het uitsluitend de kinderen van Sem en Japheth geweest die de ontwikkeling van ons geslacht gedragen hebben. Van de derde hoofdgroep ging nimmer een stoot tot hoogere levensbezieling uit. Maar nu doet zich bij die beide hoofdgroepen, die den zegen van ons geslacht wegdroegen, een tweeledig verschijnsel voor. Er zijn volksstammen die zich geïsoleerd houden, maar ook andere volksstammen, die zich vermengen. Eenerzijds groepen die uitsluitend beschikken over de krachten in dien éénen stam gelegd, en anderzijds groepen die door zich te vermengen de kracht van den éénen stam met die van den anderen stam kruisen, en zoo tot een hooger resultaat komen. En nu is het opmerkelijk, dat de ontwikkelingsgang van het menschelijk geslacht juist door die groepen henentrekt, voor wie niet het isolement, maar de bloedmenging historisch kenmerk was. Het gele ras hield zich in hoofdzaak onvermengd, maar bleef dan ook in zichzelf besloten, en wierp geen vrucht af voor ons geslacht. Achter de Himmelaya school een soortgelijk leven, en ook daarvan ging geen idëele aandrift voor de wereld uit. En zelfs in Europa mag gezegd, dat de Scandinaviërs en Slaven die zich het zuiverst in het bloed hielden, niet dan bij uitzondering deel namen aan de algemeene ontwikkeling, en er tot dusver nog niet in geslaagd zijn, een rijker type voor ons menschelijk leven te ontwikkelen. Daarentegen zijn de tabletten uit Babylon, die de groote Musea ons toonen, in hun twee talen ons nog ten bewijze, hoe in Mesopotamië het Arische element der Accadiërs zich vroegtijdig met het Semitisch-Babylonische had vermengd, en leidt de Egyptologie steeds meer tot de slotsom, dat we ook in het land der Pharaonen van meet af met eene uit twee rassen gemengde bevolking te doen hebben. Aan

de voorgewende stameenheid der Grieken gelooft niemand meer. Zoo in Griekenland als in Italië blijken we te doen te hebben met later aangekomen volksstammen, die zich met de vroegere Pelasgen, Etrusciërs en wat stammen niet al, vermengd hadden. De Islam schijnt wel exclusief Arabisch te zijn, maar wie let op de uitbreiding van den Islam onder de Moren, de Perzen, de Turken en heel een reeks van door hen onderworpene volken, vooral wie opmerkt hoe de Islamitische volkeren zich steeds vrouwen namen uit elke groep die ze overheeren konden, kan het feit niet ontkennen, dat de bloedmenging juist bij de heerschers van den Islam ongemeen sterk was. Gaat straks de leiding der wereld op de Romanische volkeren over, dan stuit ge in Italië, in Spanje, in Portugal, in Frankrijk op hetzelfde verschijnsel. De oorspronkelijke bewoners zijn dan Basken of Kelten, de Kelten op hun beurt door de Germaansche stammen overweldigd, en gelijk in Italië de Oost-Goten en Longobarden, zoo hebben in Spanje de West-Goten, in Portugal de Sueven, in Frankrijk de Franken nieuw bloed in de verflauwde aderen uitgestort, en het is juist aan deze bloedverversching dat de Romanische volkeren hun rijken bloei tot in de 16e eeuw dank weten. Op het grondgebied van het volkerenleven herhaalt zich hier hetzelfde verschijnsel, dat in enkele princelijke huizen is gezien, t.w. dat juist de gestadige internationale huwelijken uit de Habsburgers, de Bourbons, de Oranjes en de Hohenzollern een vergelijkenderwijs overgroot aantal van mannen van beteekenis hebben doen voortkomen. De teelboer heeft bij het kruisen der rassen gelijk effect beoogd, en de botanici doen hun voordeel met denzelfden levensregel in het plantenrijk. Ook op zich zelf is het niet moeilijk in te zien, dat bijeenvoeging van de natuurkrachten, die over twee of drie stammen verdeeld zijn, leiden moet tot hoogere krachtsontwikkeling. Iets waar dan nog bijkomt, dat de ontwikkelingsgang van het menschelijk geslacht niet de verheffing van een enkelen stam, maar de vooruitgang van vele stammen saâm beoogt, en daarom door bloedmenging kracht wint. Uit dien hoofde mogen we verwachten dat ook het Calvinisme die wet volgen zal. En metterdaad vinden we dan ook, dat de volkeren, waar het Calvinisme het best wortel schoot, ons op alle manier zulk een vermenging vertoonen. In Zwitserland Duitschers, Italianen

en Franschen. In Frankrijk Gallen, Franken en Bourgundiërs. In Belgie en Nederland Kelten en Walen en Germanen. En evenzoo in Engeland de Kelten en Anglosaxen, straks door de Normandiërs uit Frankrijk overgestoken tot hoogere volkseenheid saâmgevat. Met name mag gezegd, dat de drie hoofdstammen van West Europa, het Keltische, het Romaansche en het Germaansche element, onder de leiding van het Germaansche, ons de genealogie geven van de Calvinistische volkeren. In Amerika waarheen het Calvinisme oversteekt, om zich in hoogere vrijheid te ontplooien, zien we die bloedmenging zelfs een vroeger ongekende evenredigheid aannemen. Hier vloeit het bloed uit alle volksstammen van de oude wereld ineen, en nogmaals zijn het de Kelten uit Ierland, de Germanen uit Duitschland en Scandinavië, met de Slaven uit Rusland en Polen en Galiciën vereenigd, die zich ter nieuwe bloedmenging aan de reeds zoo sterk gemengde stammen komen toevoegen. En deze laatste bloedmenging heeft zelfs onder dezen hoogeren exporent plaats, dat niet slechts stam over stam strijkt, maar de leden van alle onderscheiden volksfamiliën zich in één hoogere eenheid oplossen, steeds door het Amerikaansche type geassimileerd. Ook in dit opzicht voldoet het Calvinisme alzoo geheel aan de voorwaarde, die voor elke nieuwe ontwikkelingsphase in het leven der menschheid gezet is. Het breidde zich uit op een terrein, waar de bloedmenging sterker was dan onder het Romanisme, en heeft die bloedmenging hier in Amerika tot de hoogst denkbare dooreenvloeiing opgevoerd.

Aldus blijkt, dat het Calvinisme niet alleen aan de gestelde voorwaarde der bloedmenging voldoet, maar in het groot proces der menschelijke ontwikkeling, naar eisch, ook ten deze een *verder* stadium vertegenwoordigt. De bloedmenging speelt een nog ondergeschikte rol in Babylon; ze heeft reeds meerdere beteekenis bij Grieken en Romeinen; ze gaat verder in den Islam; heerscht reeds onder het Romanisme; maar eerst bij de volkeren van het Calvinisme bereikt ze haar voleinding. Hier in Amerika nadert ze de dooreenmenging van alle volkeren onzer oude wereld. Soort-

gelijke voleinding van het proces vertoont het Calvinisme nu ten slotte ook nog onder dit ander opzicht, dat eerst onder den invloed van het Calvinisme de stoot der levensbeweging *van het volk zelf uitgaat.* Er is in het leven der volkeren een opklimming van onmondigheid tot mondigheid. Gelijk nu in het huisgezin, zoolang de kinderen onontwikkeld zijn, alle leiding van het hoofd des gezins uitgaat, zoo is het natuurlijk, dat ook in het leven der volkeren, zoolang zij zelven nog tot spontane handeling onbekwaam zijn, de Aziatische despoot, straks de magistraat, daarna magistraat en geestelijkheid, en voorts de geestelijkheid alleen, aan het hoofd der beweging staat. Wat in Babylon, onder de Pharaonen, wat in Griekenland en Rome, wat straks onder den Islam, en daarna onder het Papaal-systeem als voortgaande historie doorleefd is, bevestigt dan ook dezen gang der ontwikkeling. Maar gelijk van zelf spreekt, hierbij kon het niet blijven. Juist doordat de voortgaande ontwikkeling er toe leidde, om de volkeren zelven mondig te maken, moest er ten leste een stadium bereikt worden, waarin het volk zelf wakker werd, zelf optrad, en uit eigen bron de actie deed voortkomen, die de verdere beweging leiden zou; en het is dit stadium, dat metterdaad in het opkomen van het Calvinisme bereikt blijkt te zijn. Tot dusver was elke voorwaartsche beweging van de machthebbers in den Staat, in de Kerk of op het gebied der Wetenschap uitgegaan, en van boven af tot het volk afgedaald. In het Calvinisme daarentegen ziet men voor het eerst het volk in zijn breede lagen zelf te voorschijn treden, en uit eigen *spontaneiteit* naar een hoogeren vorm van menschelijke samenleving dingen. Het Calvinisme komt uit het volk zelf op. Zelfs in Luthersche landen is het nog de magistraat, die de actie leidt, maar in Zwitserland onder de Hugenoten, in België, in Nederland, in Schotland, en straks in Amerika, geeft het volk zelf den stoot. Het blijkt gerijpt, het blijkt mondig te zijn geworden. En ook waar de adel, in nobele aandrift, het voor de verdrukten waagt op te nemen, loopt toch *zijn* actie bijna allerwege op niets uit, en is het alleen de burgerij die doortast, en onder deze burgerij de groep der »kleyne luyden« aan wier moedig initiatief een Willem de Zwijger het welslagen van zijn ondernemen dankt.

Zoo heb ik u dan aangetoond, dat het Calvinisme, als centraal levensverschijnsel in de ontwikkeling der menschheid, niet alleen met volkomen gelijk recht een plaats der eere inneemt naast de Paganistische, Islamitische en Romanische ontwikkelingsvormen en op gelijke wijze als deze een algemeen, heel het leven beheerschend, beginsel vertegenwoordigt, maar ook dat het voldoet aan alle voorwaarden, om den stroom van de ontwikkeling der menschheid *een stadium verder te leiden*. Toch zou dit alles bloote *mogelijkheid* blijven, zonder *werkelijkheid* te geven, indien de historie niet toonde, dat het Calvinisme ook *feitelijk* den stroom van het menschelijk leven in een andere bedding *heeft* overgeleid, en het gelaat der volken in hun saâmleving veranderd en veredeld *heeft*. En daarom voeg ik er nu ten besluite nog aan toe, dat het Calvinisme gebleken is, niet alleen deze mogelijkheden in zich te dragen, maar ook zoo kostelijke vrucht metterdaad te *hebben* afgeworpen. Ge behoeft u, om dit in te zien, slechts af te vragen, wat er van Europa, wat er van Amerika zou geworden zijn, indien bij de constellatie van het midden der 16e eeuw niet plotseling het Calvinisme, in heel West-Europa tegelijk, boven den gezichtseinder ware verschenen. Ware het Calvinisme uitgebleven, zoo zou Spanje de Nederlanden overweldigd hebben, de Stuarts zouden in Engeland en Schotland meester van het terrein zijn gebleven, in Zwitserland zou de geest der halfheid den triomf hebben behaald, en de levensaanvangen van deze nieuwe wereld zouden een gansch ander karakter gedragen hebben. Tengevolge hiervan zou het evenwicht tusschen de Europeesche Staten zich in de 16e en 17e eeuw op geheel andere wijze hebben gevormd; het Protestantisme zou zich op staatkundig gebied niet hebben kunnen handhaven; door niets zou de Roomsch-conservatieve macht der Habsburgers, der Bourbons en der Stuarts te stuiten zijn geweest; en van de vrije ontwikkeling der volkeren, gelijk we die thans in West-Europa en Amerika zagen opkomen, zou kortweg geen sprake zijn geweest. Heel Amerika ware aan Spanje's macht onderworpen gebleven. De geschiedenis van twee werelddeelen zou een geheel andere, veel donkerdere zijn geweest, en zelfs rijst de vraag, of in Duitschland de geest van het Leipziger Interim niet de bovenhand zou hebben herkregen om, over de brug van een geromaniseerd

Protestantisme, allengs ook het Noorden van Europa weder onder de macht van wereldsche en kerkelijke overheersching te brengen. De bewondering waarmede in de tweede helft dezer eeuw de beste geschiedschrijvers zich telkens weer op de worsteling van Nederland tegen Spanje wierpen, als een der schoonste stoffen voor hun onderzoek, is dan ook alleen te verklaren uit de steeds veldwinnende overtuiging, dat, ware destijds Spanje's overwicht niet door het heroisme van den Calvinistischen geest overhoop geworpen, de geschiedenis niet alleen in Nederland, maar in heel Europa, ja in heel de wereld, een even pijnlijk verloop zou hebben gehad, als dit verloop thans, dank zij het Calvinisme, hartverheffend en verblijdend was. Terecht schreef Prof. Fruin dan ook: »In Zwitserland, in Frankrijk, in Nederland, in Schotland, in Engeland, overal waar het Protestantisme zich door het zwaard moet vestigen, *is het het Calvinisme geweest, dat den strijd heeft gewonnen*«. 1)

Voegt hieraan nu toe, dat het deze keer in de wereldhistorie niet kon tot stand brengen, dan door een *ander* beginsel in het menschelijk hart te planten, en een *andere* wereld van gedachten voor den menschelijken geest te ontsluiten; denkt het in, hoe eerst door het Calvinisme de psalm der vrijheid uit de benauwde consciëntie naar de lippen drong; hoe onze constitutioneele burgerrechten eerst door het Calvinisme veroverd en verzekerd zijn; en hoe tegelijk juist van West-Europa die machtige beweging uitging, die wetenschap en kunst deed opbloeien, aan handel en nijverheid nieuwe banen ontsloot, het huiselijk en maatschappelijk leven opluisterde, den burgerstand tot eere verhief, den werkman als van gelijken rechte naast zijn patroon plaatste, de philanthropie welig deed uitbotten, en boven dit alles door puriteinschen ernst het zedelijk leven der menschheid verhoogd, gereinigd en geadeld heeft, en oordeelt zelf dan, of het aangaat dit van God ons gegeven Calvinisme nog langer als een afgespeeld drama naar de archieven der historie te verbannen, en of het zoo ondenkbaar is, dat ditzelfde Calvinisme ons nogmaals een zegen heeft te brengen en een schoone hope voor de toekomst in zich sluit.

1) *Tien Jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, I. ed. p. 151.

Gij weet wat in Zuid-Afrika de laatste twintig jaren is geschied. De strijd van de Boeren in Transvaal tegen Albions overmacht moet ook u vaak aan de worsteling uit eigen historie hebben herinnerd. Welnu, in wat bij Majuba of op de Spitskop, en nog onlangs bij Dr. Jameson's inval door Kruger met zijn handvol getrouwen tegen het machtigste wereldrijk is bestaan, heeft weer de heldenmoed van het oude Calvinisme geblonken. Indien het Calvinisme aan de Boeren niet van de vaderen ware overgeleverd geweest, hun bloed zou om niet vergoten zijn en geen Transvaal meer bestaan. Zoo is dan het Calvinisme niet dood. Nog draagt het in zijn kiem de volle levensenergie van de dagen zijner vroegere glorie. Gelijk de zaadkorrelen uit den sarcophaag der Pharaonen, op nieuw aan de aarde toevertrouwd, een meer dan honderdvoudig gewas uitgaven, zoo draagt ook het Calvinisme nog een wondere kracht voor de toekomst der volkeren in zich. Wat in Transvaal bestaan is, kan ook onder ons in de worsteling met den tijdgeest hernieuwd worden. Tegen dien tijdgeest, die ons ons Christendom ontrooven wil, biedt meer en beter dan eenige andere richting het Calvinisme een principiëel en daarom onverwinlijk verweer.

TWEEDE LEZING.

HET CALVINISME EN DE RELIGIE

Slotsom van mijn eerste lezing was, dat, in wetenschappelijken zin, onder Calvinisme te verstaan is, die voleinde evolutie van het Protestantisme, die in de 16e eeuw de levensontwikkeling van ons geslacht in een nieuwe en hoogere phase heeft geleid; dat de moderne wereldbeschouwing, die haar uitgangspunt in de Fransche Revolutie vond, niets dan het atheïstisch „Zerrbild" van dit Calvinisme is, en alzoo niet als een hoogere ontwikkelingsphase is te beschouwen; weshalve een iegelijk die weigert het atheïsme, of juister gezegd nog, het antitheïsme als uitgangspunt te kiezen, op het Calvinisme heeft terug te gaan, om uit het Calvinistisch beginsel, mits ontwikkeld in een vorm voor onzen tijd, te leeren denken en leven.

Ik ga thans in mijn tweede lezing, getiteld: *Het Calvinisme en de Religie*, u het standpunt uiteenzetten, dat het Calvinisme inneemt op *religieus* gebied. Dat het op religieus gebied een eigen en indrukwekkend standpunt inneemt, wordt door niemand betwist. Het heeft als met één tooverslag een eigen godsdienstvorm, een eigene theologie, een eigen gestalte der kerk, een eigen kerkrecht, een eigen eeredienst en een eigen religieuse practijk geschapen, en het voortgezet historisch onderzoek leert op steeds klemmender wijs, dat in dit alles op Calvinistisch terrein één zelfde grondgedachte heerscht en één zelfde beginsel belichaamd is. Meet de kracht, die het Calvinisme hierdoor openbaarde, af naar de volslagen machteloosheid op dit terrein

van het moderne leven. Ook dat moderne leven toch roept, sinds het zijn mystieke periode intrad, in Europa en Amerika beide om een eigen godsdienstvorm. Een eeuw na het flikkeren van het klatergoud der „Aufklärung", en nu het materialisme op wetenschappelijk terrein de aftocht blies, lokt de vroomheid weer, en is een bad in den warmen stroom van het mysticisme nogmaals modeartikel geworden. Bijna sensualistisch zwelgt die moderne mystiek haar bedwelmende teugen uit den nectarkelk van het Oneindige. Op de puinhoopen van het kerkelijk leven der Puriteinen zou aldus een nieuwe religie met nieuwen eeredienst, als een hoogere evolutie van het religieuse leven, worden ingeluid. Sinds meer dan het vierde eener eeuw reeds is ons de inwijding en ontsluiting van dit nieuwe heiligdom toegezegd. En toch er werd niets uit. Er kwam niets grijpbaars. Er dook geen vormend beginsel op. Er ontstond geen gemeenschap. En zelfs de eerste ontkieming van de beloofde plant bleef uit. En daartegenover staat nu in de 16e eeuw de reuzengeest van Calvijn, die als met één meesterslag een geheel religieus gebouw in strengen stijl optrok, en die u de fundamenten van zijn bouw schier vergeten deed door de snelheid, waarmeê heel die bouw voltooid werd. In wat de moderne gedachte op religieus erf dusver meer knutselde, dan met machtige hand schiep, heeft niet één volk, heeft niet één gezin, heeft niet één ziel nog het *requiescat* voor het *cor inquietum* van Augustinus 1) gevonden, onderwijl de Reformator van Genève onder vijf volken tegelijk aan breede nationale kringen, én toen én nu na drie eeuwen, stuur voor het leven, verheffing tot den Vader der geesten, en klaarheid in het heilige schonk. Zoo rijst dus vanzelf de vraag, wat van die wondere kracht het geheim was. Laat mij op die vraag het antwoord mogen zoeken, eerst voor de *Religie als zoodanig*, dan voor haar openbaringsvorm in het *kerkelijk leven*, en ten slotte in haar vrucht voor de *levenspraktijk*.

Eerst dan de Religie als zoodanig, die in haar optreden door

1) De vrede voor het ontrust gemoed.

vier, onderling samenhangende, grondvragen beheerscht wordt: Zal ze om *God* of om den *mensch?* Zal ze *rechtstreeks* of *middellijk?* Zal ze *partieel,* dan wel heel onzen persoon en heel ons leven omvattend zijn? Kan ze *normaal* of moet ze *abnormaal,* d. i. hier soteriologisch wezen? Vier vragen, waarop het Calvinisme antwoordt: niet egoïstisch en om den mensch, maar ideëel om Gods wil; niet middellijk door kerk of priester, maar rechtstreeks uit het hart; niet partieel naast het leven, maar heel het leven opeischend; en zoo ook soteriologisch, d. i. niet uit de nu abnormale natuur, maar uit de palingenesie.

Elk dier vier punten ga ik u toelichten.

De nieuwere Religionsphilosophie laat de religie opkomen, uit wat haar niet schiep, maar bij den abnormalen, d. i. den gevallen mensch, haar stut en in stand houdt. Ze zag het stokje bij het stekje voor het stekje zelf aan. Daarbij nu wijst men terecht op de tegenstelling tusschen den mensch en de overmacht van den hem omringenden kosmos, en nu treedt de religie als redmiddel in, om den door vrees bevangen mensch tegenover dien dreigenden kosmos te sterken. In zich zelf gevoelende, hoe zijn geest zijn lichaam beheerscht, gist hij, dien kosmos naar zichzelf afmetend, ook in de natuur de drijfkracht van een verborgen geestelijk wezen. Animistisch verklaart hij de beweging in de natuur uit het in haar wonen van een heirleger van geesten, en poogt nu die geesten te vangen, te bezweren, te neigen tot zijn bestwil. Of ook, uit deze atomistische opvatting tot een meer monistische opklimmend, gelooft hij aan goden, straks hiërarchisch onder éen God geconcentreerd, die *boven* de natuur staan, en hem dus *tegen* die natuur helpen kunnen. En eindelijk, de tegenstelling tusschen hetgeen geestelijk en stoffelijk is grijpende, eert hij den *Ur*geest als tegen al het zienlijke overstaande, om, straks ook dien *Ur*geest loslatend, in de hoogheid van zijn eigen geest tegenover al het stoffelijke, zich neder te buigen voor een ideaal, waarvan hij zelf de heroieke drager is. Doch door welke stadiën deze egoïstische religie zich ook voortbewege, ze is altijd subjectief en bestaat *om den mensch.* Men is religieus om de natuurgeesten te bezweren, om zich tegenover den kosmos vrij te maken, om zich in het besef zijner geestes-

macht boven al het zichtbare te verheffen. Onverschillig of de Lamah-priester de booze geesten in zijn kruiken opsluit, bij de natuurgoden van het Oosten hulp tegen de natuur wordt gezocht, in de meer intelligente goden van Griekeland zekere geestesmacht wordt aangebeden die zich boven de natuur verheft, of eindelijk in de ideëele philosophie de geest van den mensch zelf voorwerp van aanbidding wordt, het is en blijft een religie om aan den mensch beveiliging, vrijmaking, zelfverheffing, ten deele triomf zelfs over den dood te verzekeren. En ook waar deze religie zich monotheistisch toespitst, blijft de God, dien men aanbidt, een God die er is om den mensch te helpen, om in de staten orde en rust, om in den nood hulp en uitredding, om tegenover wat verlaagt en ontadelt, veredeling en hooger bezieling te verzekeren. Gevolg waarvan dan ook is, dat al zulke religie bloeit bij hongersnood en pestilentie, bloeit onder de armen en verdrukten, bloeit bij de kleinen en onmachtigen, maar kwijnt in dagen van voorspoed, de welgestelden niet aantrekt, en door de hooger ontwikkelde geesten wordt losgelaten. Zoodra men zich rustig en welgesteld voelt, en, dank zij de wetenschap, zich door den kosmos en zijn vernielende machten niet langer bedreigd weet, werpt men de krukken der religie weg en loopt *on*religieus op eigen beenen. Een egoïstische religie, die, zoodra het egoïstisch belang voldaan is, als overbodig wegvalt. Aldus was het verloop der religie bij alle niet-Christelijke volkeren, en onder de naam-Christenen herhaalt zich in onze eeuw bij de hoogere, welgestelde en ontwikkelde klasse der maatschappij almeer geheel hetzelfde verschijnsel. Op het Europeesche continent acht de moderne beschaafde klasse zich nu reeds aan alle religie ontgroeid.

Doch juist daartegen staat nu het Calvinisme lijnrecht over. Het ontkent niet dat de religie óók haar menschelijke en subjectieve zijde heeft, noch betwist het feit, dat het zoeken van hulp in nood, en van sterkte tegenover de natuurmacht, of van geesteshoogheid tegenover het zinlijke, de religie draagt en bevordert, maar het houdt staande, dat ge de orde der dingen omkeert, zoo ge hierin het *wezen* en het *doel* der religie zoekt. Dit alles zijn voor den Calvinist, ja, vruchten die er uit voortvloeien, en steunsels

die haar stutten, maar niet de reden van haar bestaan. Alle religie werpt óók een zegen voor den mensch af, maar ze bestaat niet om den mensch, ze bestaat *om God.* Niet God is er om zijn schepping, maar de schepping is er om Gods wil. Hij heeft alle ding om zich zelfs wil geschapen. Deswege schiep Hij zelfs eene religieuse expressie in heel de natuur, in de plant, in het dier, in het kind. „De gansche aarde is van zijn heerlijkheid vol". „Hoe heerlijk, o God, is uw naam over de gansche aarde." „De hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel zijner handen werk." „Uit den mond der kinderen en der zuigelingen hebt Gij U lof bereid." Vorst en hagel, sneeuw en damp, de afgronden en de stormwind, het moet alles God loven. Maar gelijk heel de schepping culmineert in den mensch, kan ook de verheerlijking haar voleinding eerst vinden in den mensch, die naar Gods beeld geschapen is; niet omdat de mensch, die zoekt, maar omdat God zelf de eenig wezenlijke religieuse expressie door het *semen religionis* 1), alleen in het hart des menschen inschiep. God zelf *maakt* den mensch religieus door den sensus divinitatis 2), die Hij spelen laat op de snaren van zijn hart. De expressie van nood vloeit hier wel in, maar alleen ten gevolge der zonde. En oorspronkelijk, naar zijn aard, is de religie uitsluitend expressie van *bewondering* en *aanbidding*, die verheft en aantrekt, *niet* van een afhankelijkheid die scheidt en drukt. Zooals de Serafs om den troon het *Heilig, heilig heilig!* uitroepen, zoo moet ook de religie van de wereld der menschenkinderen één eeregeven zijn aan dien God, die haar schiep en bezielt. Alles rekent in de religie van God, en niet van den mensch af. De mensch blijft instrument en middel, God alleen is oorzaak en doel, uitgangspunt en punt van ruste, de bron waaruit de wateren vloeien en de oceaan waarin ze zich uitstorten. Irreligiëus zijn is zijn hoogste levensdoel als mensch verzaken, en omgekeerd, om God te bestaan, om Gods wille er te zijn, en geheel in de verheerlijking van den naam des Heeren op te gaan, is van alle ware religie de pit en kern. »Uw naam worde geheiligd, Uw Koninkrijk kome, Uw wil geschiede," is de bedetrits die in alle goed gebed vooropgaat. De leus is en

1) Zaad der religie. 2) Gewaarwording van het Eeuwige.

blijft toch: „Zoek eerst het Koninkrijk van uw God", en denk daarna pas aan eigen nood. „Uit Hem, door Hem, tot Hem zijn alle dingen". Vóór alles de belijdenis van Gods *absolute souvereiniteit*. Het gebed is in alle religie de diepste levensuiting. Aldus is de grondopvatting der religie op Calvinistisch terrein, en hooger opvatting vond niemand, en is niet te vinden. De Calvinistische grondgedachte, tevens de eenig Schriftuurlijke en zuiver Christelijke, is op religieus terrein de realiseering van het hoogste ideaal. Ook de religionsphilosophie onzer eeuw heeft bij haar stoutste grepen nog nimmer hooger gezichtspunt noch idealer opvatting gevonden.

De tweede hoofdvraag bij alle religie is, of ze *rechtstreeksch* dan wel „*vermittelt*" zal zijn. Zal er een kerk, een priester, een goeroe, een geheimnisdrager, tusschen God en uw hart staan, of wel zal, met wegwerping van alle tusschenschakels, de band der religie rechtstreeks de ziel aan God verbinden. En dan is in alle niet-Christelijke religiën de tusschenpersoon onmisbaar, en was ook op Christelijk erf de tusschenpersoon in de aanroeping van Maria en van de heiligen, in de priesterlijke hiërarchie van den clerus, tot zelfs in de vereering der martelaren weer binnengedrongen. En hoe ook Luther tegen het priesterlijk intermediair te velde trok, toch bleef ook in de kerk, die naar zijn naam genoemd is, de *ecclesia docens* 1) als tusschenpersoon en uitdeeler der geheimnissen staan. Ook op dit punt drong eerst Calvijn tot de realiseering van het ideaal der zuivere religie door. De religie gelijk hij ze verstond, moest *nullis mediis interpositis* 2), de rechtstreeksche gemeenschap tusschen God en het menschelijk hart verwezenlijken, en niet uit priesterhaat, noch uit heiligenafschuw, noch door onderschatting van de beteekenis der engelen, maar uitsluitend om het wezen der religie, en in dat wezen de eere van zijn God, te handhaven, trad hij, van geen wijken of geen wankelen wetend, tegen al wat zich tusschen de ziel en God indrong met heilige verontwaardiging op.

---

1) De geestelijkheid vormt de *leerende kerk*. 2) Zonder tusschenschakel.

Wel zag hij helder in, dat de gevallen mensch, om tot echte religie bekwaam te worden, een Middelaar van noode had, maar die Middelaar mocht dan ook niet een medemensch, maar kon alleen de God-mensch, God-zelf zijn, en door de inwoning van God den Heiligen Geest moest dit Middelaarschap niet onzerzijds, maar van Gods zijde worden bezegeld. In alle religie God zelf steeds de actieve macht. Hij ons religieus makend, ons religieus stemmend, en wij slechts klank en vorm gevend aan de religieuze expressie die Hij zelf uit ons te voorschijn riep. Hier ligt dan ook de fout van hen, die in Calvijn slechts een Augustinus redivivus zagen. Augustinus toch bleef zelf bisschop, bleef tusschen God Drieëenig en den leek in staan, en heeft den consequenten eisch der echte religie voor anderen zoo weinig ingezien, dat hij in zijn dogmatiek de Kerk als de mystieke Draagster huldigt, in wier schoot God alle genade doet uitvloeien en uit wier schat alle mensch de genade te ontvangen heeft. Augustianisme en Calvinisme kan alleen verwarren, wie oppervlakkig enkel op de praedestinatie let, en verzuimt tot op den bodem van de religie door te dringen. Immers Religie *om den mensch* haalt van zelf den mensch als tusschenpersoon binnen; Religie *om Gods wil* sluit den tusschenpersoon onverbiddelijk uit. Beoogt de religie hoofdzakelijk den mensch te helpen, en moet het de mensch zijn die door zijn religieusiteit deze hulpe verwerft, dan is het volkomen natuurlijk dat de minder vrome mensch de tusschenkomst van den heiliger mensch inroept. Wat hij zelf niet verkrijgen zou, verkrijgt dan een ander voor hem. De vrucht hangt dan te hoog aan de takken, en alleen wie hooger grijpen kan, plukt ze en reikt ze den kleinere toe. Maar is de eisch der religie, dat *elk* hart Gode eere geve, dan *kan* de één niet voor den ander worden geschoven, dan *moet* een ieder persoonlijk opkomen, en bereikt de religie haar oogmerk eerst *in het algemeene priesterschap* der geloovigen. Zelfs bij het pasgeboren kind moet dan de religieuse expressie door God zelf in het hart zijn gelegd, en dat kindeke moet, zoo het ongedoopt sterft, niet in een *limbus innocentium* 1) worden weggeborgen, maar

1) Verblijfplaats der jong gestorven kinderkens.

in persoonlijke gemeenschap tot God treden, om Hem te loven eeuwiglijk en altoos.

Het gewicht van deze tweede positie door het Calvinisme in het vraagstuk der religie ingenomen, en die in de belijdenis der persoonlijke uitverkiezing hare scherpste uitdrukking vindt, is onberekenbaar. Terwijl toch alle religie strekken moet om den mensch *vrij te maken*, ten einde hij de religieuse expressie, die in de natuur nog gebonden ligt, uit het *vrije* bewustzijn vertolke, legt omgekeerd alle optreden van een tusschenpersoon op religieus terrein den menschelijken geest een band aan, die te onheilspellender klemmen gaat naarmate de vroomheid aan innigheid wint. Nu nog zijn in Rome's kerk de „bons catholiques" het engst in priesterlijke banden gebonden, en herwint alleen de min-vrome Catholiek, door losser van zijn kerk te zijn, een halve vrijheid. Op Luthers erf is de band minder knellend, maar toch nog verre van ontbonden. En de zelfstandigheid, die den geloovige desnoods ook tegenover den ambtsdrager doet optreden, vindt ge alleen in kerken, die de religieuse grondgedachte grepen van Calvijn. Alleen wie zelf *voor* God en met God in *gemeenschap* staat, kan met glanzend wiekgeklep de vleugelen der vrijheid uitslaan; en de uitkomst heeft dan ook, zoo in Nederland als in Frankrijk, en niet minder in Engeland dan in Amerika geleerd, dat het despotisme van mensch over mensch geen overwinnelijker bestrijders, en omgekeerd de vrijheid van den vromen mensch geen taaier en dapperder voorvechters heeft gevonden dan onder de *issus de Calvin.* Iets waarvan de diepste oorzaak hierin ligt, dat de tusschenpersoon alle religie veruitwendigt en ons in vormen verstrikt; terwijl eerst waar *alle* tusschengestalte wegvalt, de uitverkiezing u onmiddellijk met God verbindt en de straal van het eeuwige licht u rechtstreeks uit God in de ziel doet vallen, tot de religie in absoluten zin gemaakt wordt tot een zucht *van het hart.*

Dit brengt mij vanzelf tot het derde religieuse vraagstuk: Is de religie *partiëel*, of is ze alles beheerschend en alles omvattend,

universeel in volstrekten zin? En dan moet ze wel partieel worden gesteld, door wie het doel der religie in den mensch zoekt, of ook de religieuse tusschenpersonen laat optreden. Dan toch beperkt de mensch de religie, consequent en logisch, tot dat deel van het leven, waarin hij er behoefte aan heeft, en tot die gevallen waarin de tusschenpersoon te zijner beschikking is. In drieërlei opzicht komt dit partiëel karakter dier religie uit; in het religieus *orgaan* waardoor, in de *sfeer* waarin, en in de *groep* van personen waaronder de religie bloeien zal. Van de eerste beperking levert de strijd van den dag het sprekend voorbeeld. De religie moet, zoo willen het de wijzen onzer eeuw, 's menschen verstandelijk orgaan ongebruikt laten, en tot uiting komen, hetzij uitsluitend door het mystiek gevoel, hetzij eeniglijk door den practischen wil. Mystieke en ethische neigingen wil men op religieus gebied toelaten, maar het intellect moet op religieus gebied worden gemuilband. Metaphysica en dogmatiek gelden al meer als contrabande, in het agnosticisme wordt heil gezocht. Op de stroomen des gevoels is de vaart tolvrij ontsloten, het ethisch-werkzame geldt als keursteen om het echte goud te proeven, maar de methaphysica wordt als moeras geschuwd, al wat zweemt naar een axiomatisch dogma als irreligieuse contrabande afgewezen. En al heeft diezelfde Christus, dien men zelf eert als religieus genie, nog zoo beslist gezegd, dat ge „God zult liefhebben, niet alleen met heel uw hart en heel uw kracht, maar ook *met heel uw verstand*," toch durft men het aan, om het verstand als religieus orgaan op nonactiviteit te stellen. — Niet universeel met heel ons wezen, partieel uit gevoel of wil alleen, zal de religie opkomen, en ten gevolge hiervan tevens *de sfeer partieel* zijn, waarin ze werkt. De godsdienst wordt gesloten buiten de wetenschap, buiten het erf des publieken leven, en verwezen naar de binnenkamer, naar de bidcel, naar de intimiteit van het hart. Kant beperkte haar sfeer door zijn *Du sollst* tot het ethische leven. De mysticisten onzer dagen bannen haar naar de schuilhoeken van het sentiment. Zoo komt in allerlei vorm de godsdienst naast het leven te staan, of heeft op het breede erf des levens slechts een zijwaarts afgelegen, privitatief terrein. — En dit leidt dan vanzelf tot het

derde partiëele merkteeken: de religie, niet voor allen, maar enkel voor de *groep* der vroomgestemden onder ons geslacht. Zoo vloeit uit de beperking van het *orgaan* der religie, de beperking van haar *sfeer*, en uit de beperking van haar sfeer de beperking van haar *groep* of kring onder menschen voort. Zooals de kunst een eigen orgaan, een eigen sfeer, een eigen kring van aanbidders vindt, zoo ook zal het ook met de religie zijn. Er zijn nu eenmaal lieden zonder veel sentiment, en lieden zonder veel wilskracht, en die deswege voor de warmte der mystiek ongevoelig en tot de vrome daad onbekwaam zijn. Voor dezen heeft de religie zin noch beteekenis. Maar er zijn ook gevoelvollen met zin voor het Oneindige, en onder hen is het dat de vroomheid, en in die vroomheid de religie, zinnend en dichtend, bloeit.

Van geheel anderen kant nam Rome al meer hetzelfde partieele standpunt in. Religie kende zij alleen in haar kerk, en de invloed der religie strekt niet verder dan tot dat deel des levens dat door haar gewijd wordt. Wel trok ze, zooveel het ging, alle menschelijke leven binnen haar kerkelijke sfeer, maar wat daar buiten lag, en dus den doop en de besprenging met het wijwater miste, bleef van alle wezenlijk religieuse kracht verstoken. En gelijk Rome aldus een grens trok tusschen het religieuse en het onreligieuse deel van het leven, deelde ze haar eigen terrein weêr naar verschillende graden van intensiteit in, clerus en klooster als het *Heilige der heiligen*, de kring der practiseerende geloovigen vormde het *Heilige*, en wie gedoopt was, maar voorts aan de kerk zich niet stoorde, stond in *den Voorhof*. Een deeling en beperking, die de gewone leek dan weer op zijn beurt voortzet, door practisch negen tienden van zijn existentie buiten alle verband met de religie te plaatsen, en op zijn manier de religie partieel te maken, door ze uit de werkdagen naar de heilige dagen, uit de dagen van voorspoed naar tijden van gevaar en krankheid, en uit zijn lange leven naar de stervenssponde te verschuiven. Een partieel maken van de religie dat in het Carneval zijn stuitendste uitdrukking heeft gevonden. *Geheel* religie zou het alleen in den vastentijd zijn, en het vleesch mocht, eer het in die vallei der somberheden inging, zich te goed doen aan zingenot, zotheid en pret.

Vlak hiertegenover nu plaatst zich het Calvinisme, dat voor de religie het volstrekt *universeele* karakter handhaaft. Bestaat al wat er is om God, dan moet ook *heel* de schepping Gode eere geven. De vogelen daarboven. Zon, maan en starren in het firmament. De natuur om ons heen. Maar bovenal de mensch, die heel deze schepping en alle leven in die schepping Gode priesterlijk heeft toe te wijden. En hoe dan ook de zonde geheele stukken der schepping aan Gods eere ontrooft, de eisch en het ideaal blijft, dat *alle* creatuur in religie gedompeld zal zijn, religieus zal bestaan, en ten slotte als het religieuse offer op het altaar van den Almachtige zal nederliggen. Een religie die uitsluitend gevoels- of wilsreligie zal zijn, is daarom voor den Calvinist ondenkbaar. De heilige zalving van den priester der schepping moet zijn baard en kleederzoom doortrekken. Geheel zijn wezen, in alle vermogens en krachten, moet van den *sensus divinitatis* doortrokken zijn, en hoe zou dan zijn bewustzijn, de Logos in hem, het van God in hem stralend licht des denkens, vatbaar zijn voor uitsluiting? Zijn God wel in den ondergrond van het gevoel en in de buitenwerken van de wilsdaad, maar niet in zijn zelfbesef, in het centrum van zijn bewust en denkend wezen; zijn God wel in de wereld des gevoels en in de wereld van zijn ethisch bestaan, maar buiten de wereld der gedachte gesloten; wel in zijn zelfbesef vaste uitgangspunten voor natuur en practijk, axiomatische vastigheden voor de kennis der schepping, maar *zonder* vaste steunpunten in het denken omtrent den Schepper, — het stond voor den Calvinist met verloochening van den eeuwigen Logos gelijk. — En werd zoo voor het *orgaan* der religie het volstrekt universeel karakter in de totaliteit van alle menschelijk vermogen gehandhaafd, even beslist bepleit de Calvinist dit universeel karakter van religie voor wat haar *sfeer* en haar *kring* onder menschen aangaat. Niets is geschapen, of God schiep het met een ordinantie voor zijn aanzijn, en het is die volheid der ordinantiën Gods voor *alle* leven, die *alle* leven doet opeischen, om Hem te worden toegewijd. Van een religie tot de binnenkamer, de bidcel, of de kerk beperkt, weet Calvijn niets. Met den Psalmist roept hij hemel en aarde, roept hij alle volken en natiën op, om Gode eere te geven. In alle leven is

God present met zijn alomtegenwoordige en almachtige kracht, en geen sfeer van menschelijk leven is er, of de religie doet er haar eisch gelden, dat God zal gedankt, dat Gods ordinantiën zullen worden geëerd, en dat door alle *labora* het *ora* 1) zal zijn heengeweven. Waar de mensch ook sta, wat hij ook doe, waar hij ook de hand aan legge, in bedrijf, in geestesleven, in kunst en wetenschap, hij staat steeds in alles voor Gods aangezicht, hij is bezig *in Gods dienst*, hij heeft zijnen God te gehoorzamen en boven alles de eere zijns Gods te bedoelen. — En diensvolgens kan dan ook de religie voor den Calvinist niet tot een enkele *groep* of enkelen kring van menschen beperkt zijn. De religie raakt heel het menschelijk geslacht. Dat geslacht is Godes. Zijn kunstwerk. En daarom moet *heel* dat geslacht van de vreeze Gods doortinteld zijn, de ouden met de jongen, de lagen en de hoogen, de ingewijden en die van verre staan. Want niet alleen schiep God allen, en is voor allen alles, maar ook gaat zijn genade, niet enkel partieel tot de verkorenen, maar ook in de „gemeene gratie" naar alle mensch uit. Zeker er is in de Kerk concentratie, maar die Kerk heeft vensters in haar muren, en door die vensters straalt het licht des Eeuwigen over heel zijn wereld uit. Hier is een stad op den berg, die ieder van verre ziet, hier is een zout dat alles doortrekt, en ook wie dat hooger licht niet opvangt, blijft niettemin even beslist en in alles tot het eeren van den Naam des Heeren opgeroepen. Alle partieele religie drijft de wigge van het dualisme in het leven, maar de Calvinist leeft monistisch. Alles moet één zijn, omdat één God het alles draagt, gelijk Hij het alles schiep. Ja, zelfs de zonde, als het keerbeeld der religie, kan van dat monisme niet worden uitgesloten.

En hiermee staan we vanzelf voor de vierde hoofdvraag in zake het wezen der Religie: Zal ze *normaal*, of moet ze abnormaal, d. i. *soteriologisch* zijn? Ik weet wel, dat gemeenlijk tegenover de soteriologische opvatting der Religie de *nomistische* gesteld wordt,

1) Dat bidden en werken één zal zijn.

maar deze laatste onderscheiding hoort thuis in een gansch andere orde van denkbeelden. De door mij bedoelde tegenstelling geldt de vraag, of we in zake de Religie *de facto* te rekenen hebben met den normalen of wel met den door val in zonde *abnormalen* mensch, in welk laatste geval de religie vanzelf een soteriologisch karakter moet dragen. De thans veldwinnende meening kiest voor het normale standpunt. Niet alsof ons geslacht als één geheel genomen nu reeds aan de hoogste religieuse norma beantwoorden zou. Dat beweert niemand. Dat ziet ieder wel beter en anders. Empirisch stuit men veeleer op veel irreligiositeit en gebrekkige religieuse ontwikkeling. Alleen maar, juist in dit langzaam proces van den laagsten trap naar het hoogste ideaal ziet men de door het normale geëischte ontwikkeling. Het eerste spoor van religie komt dan reeds bij de dieren op. Ge ziet het in den hond die zijn meester adoreert. Met de ontkieming van den „homo sapiens" 1) uit den chimpansee, treedt de religie in een hooger stadium. Sinds doorliep ze gansch een scala. En thans is ze bezig zich los te maken uit de windselen van kerk en dogma, om over te gaan in wat men acht een nóg hooger stadium te zijn, dat van *de onbewuste voeling voor het ongekende Oneindige.*

Tegenover deze theorie nu staat principieel de geheel andere die, zonder de praeformatie van schier al het menschelijke in het dier te loochenen, en erkennende dat het dier naar des menschen beeld, gelijk het in Gods gedachten was, geschapen is, gelijk de mensch naar den beelde Gods, den eersten mensch in zuivere verhouding tot God, d. i. in echte religie laat optreden, en niet uit zijn schepping, maar uit zijn val in zonde, de vele lagere, onzuivere vormen der religie verklaart, die ons saam het beeld geven, niet van een proces dat uit het lage naar het hooge leidt, maar van een jammerlijke degeneratie, een degeneratie die uiteraard herstel van de ware Religie alleen mogelijk maakt in den soteriologischen weg. Ook ten opzichte van *deze* tegenstelling nu is de keuze van het Calvinisme beslist. Ook hier, gelijk in alles zich plaatsende

1) Linnaeus noemde de mensch: *homo sapiens* d. i. het met zelfbewustzijn begaafde wezen.

voor het aangezichte Gods, wordt de Calvinist zoo overweldigend door de heiligheid Gods aangegrepen, dat het schuldbesef zijn ziel verscheurt en de schrikkelijkheid der zonde hem met centenaars-gewicht op het gemoed drukt. Elke poging om de zonde als een onvolkomen stadie op den weg naar de volmaaktheid te verklaren, wekt zijn toorn als een beleediging van de majesteit Gods. Hij beleed van meet af wat Buckle in zijn *Geschiedenis van Englands beschaving*, uit heel ander standpunt empirisch nawees, dat wel de vormen verfijnd werden, waarin de zonde uitkomt, maar dat eeuw in eeuw uit de toestand van het menschelijk hart blijft wat die was. Op het *é profundis* waarin voor veertig eeuwen de ziel van een David naar God schreide, geeft nog de ontroerde ziel van elk kind van God in deze hoogverlichte eeuw een onverzwakten weerklank. De opvatting van het bederf der zonde, als de bron van alle menschelijke ellende, is dan ook nergens dieper dan bij het Calvinisme, en in wat de Calvinist de Schrift naspreekt van hel en verdoemenis, komt geen ruwheid aan het woord, maar uit zich de klaarheid van den levensernst en de moed der consequentie. Of sprak ook Hij, wiens het teederste en het wegsleependste woord was, niet zelf even beslist en herhaaldelijk van een buitenste duisternis, van een vuur dat niet te blusschen is, en van een worm die nooit sterft? Dit niet aan te durven is dan ook niets dan halfheid, het slechts half meenen van wat ge omtrent het vernielend karakter der zonde belijdt.

In die zelfervaring nu, in die empirische beschouwing van de ellende des levens, in dien hoogen indruk van de heiligheid Gods, en in dien moed der consequentie, om ze tot in haar absolute tegenstelling te belijden, wortelt bij den Calvinist voor het *Zijn* de onmisbaarheid der *Wedergeboorte* en voor het *Bewustzijn* de onmisbaarheid der *Openbaring*. Over de wedergeboorte als de regelrechte daad Gods, die het scheefgetrokken rad des levens weer recht op zijn spil zet, behoef ik hier niet uit te wijden, maar wel behoort een kort woord gezegd over de Heilige Schrift en de autoriteit dier Schrift. Zeer ten onrechte toch heeft men in de Heilige Schrift niet anders willen zien dan het formeele princiep der Gereformeerde belijdenis, terwijl toch in het echte Calvinisme de opvatting

veel dieper gaat. Calvijns bedoeling ligt uitgesproken in het dogma *de necessitate S. Scripturae* 1), en eerst hierdoor wordt de allesbeheerschende beteekenis van de Heilige Schrift verstaan, en begrepen tevens, uit wat hoofde het critisch losrafelen van de Schrift voor den Calvinist met een prijsgeven van het Christendom zelf gelijk staat. In het Paradijs, buiten val, geen Bijbel, en evenmin een Bijbel in het Paradijs der heerlijkheid dat komt. Als de klaarheid der schepping u onmiddellijk toespreekt, en de inspraak van uw hart zuiver, en aller menschen woord oprecht, en uw oor ongerept is bij het opvangen dier klanken, waartoe zou u dan een Bijbel dienen? Wie slaat een boek over kinderliefde op, op het eigen oogenblik dat zijn kinderen om hem spelen en hij met volle teugen hun liefde kan indrinken? De tegenzin, die zich in onze dagen tegen de autoriteit der Heilige Schrift openbaart, heeft zijn grond dan ook in niets anders dan in de valsche onderstelling, dat onze religie *niet* soteriologisch behoeft te zijn, maar *normaal* kan wezen; en dan natuurlijk is een Bijbel hinderlijk, stuitend voor het gevoel, het inschuiven van een boek tusschen God en uw hart. Of wie correspondeert met zijn vrouw terwijl hij ze bij zich heeft zitten aan den huiselijken disch? De religie kent evenals de oceaan haar eb en vloed, er zijn hooge en lage standen ook in de religieuse wateren, en in onze dagen is de ebbe er even laag als de vloed hoog stond in de dagen onzer vaderen. Vandaar dat het zondebesef zoo verdwijnend flauw in de harten ritselt, en men als normaal voor lief neemt, wat in religieuser tijden diep en ernstig als geheel abnormaal en ontaard gevoeld werd. Als helder de zon haar licht in uw woning straalt, draait ge het electrisch kunstlicht uit, maar als de glans van het zonlicht schuilen gaat, staat ge voor de *necessitas luminis artificiosi* 2), en wordt het kunstlicht in ieders woning ontstoken. En zoo nu ook hier. Als geen nevelen voor ons zielsoog den glans van het Goddelijk licht verdonkeren, wat behoefte zult ge dan hebben aan een „lamp" voor uw voet of aan een kunstlicht op uw pad? Maar zegt de historie, getuigt de empirie, getuigt uw eigen zinsbesef u, dat het licht

1) De noodzakelijke behoefte aan een H. Schriftuur.

2) Behoefte aan kunstlicht.

uit den hoogen schuil is gegaan, en dat ge tast in schemerdonker, dan *moet* er een hulplicht voor u ontstoken worden, en dát kunstlicht ontstak God u in zijn Woord.

De noodzakelijkheid van het geloof aan die Heilige Schrift rust daarom voor den Calvinist niet op redeneering, maar op het onmiddellijk getuigenis van den Heiligen Geest, op het *testimonium Spiritus Sancti.* Zijn inzicht in de inspiratie is afgeleid, en afgeleid is elke canonische verklaring van de Schrift, maar *niet* afgeleid, doch onmiddellijk, werkt de magnetische kracht waarmee die Schrift zijn ziel, als de magneet het staal, aantrekt en aan zich kleven doet. En dit gaat noch magisch noch ondoorgrondelijk mystiek toe, doch alzoo dat God eerst zijn hart wederbaart, door die wedergeboorte een onverzoenlijken strijd tusschen zijn hart en de leugenachtige wereld om hem heen doet ontstaan, en alsnu hem in die Schrift een wereld van gedachten, een wereld van krachten, een wereld van leven ontsluit, die op zijn herboren hart past, er meê overeenstemt, en er als de ware, wezenlijke wereld bij hoort. Het doen zien, het doen tasten van de identiteit, die het herboren leven van zijn eigen hart met die wereld van de Heilige Schrift vertoont, is hetgeen dit testimonium Spiritus Sancti in zijn hart tot stand brengt. Hij wil zijn God weer bezitten, hij zoekt den Heilige, al wat in hem is dorst naar den Oneindige, welnu buiten die Schrift ontwaart hij slechts schaduwlijnen, eerst door het prisma dier Schrift naar den Hooge opziende ontdekt hij zijn God weer wezenlijk. En daarom legt hij der wetenschap geen band aan. Laat critiseeren wie critiseeren wil. Ook die critiek draagt de belofte in zich van verdieping van ons inzicht in de Schrift. Alleen het prisma zelf dat de Goddelijke lichtstraal voor hem brak in grijpbare tinten, laat geen goed Calvinist zich uit de hand slaan. Geen beroep op de verlossing der ziel, geen heenwijzing naar de vruchten van den Heiligen Geest, volstaat voor de *necessitas*, die het soteriologische standpunt der Religie met zich brengt. Het leven in de *entitas* hebben we met de plant en het dier, het leven in het mystieke „zijn" met het kind en met den slaper gemeen: wat ons als volwassen, wakkere menschen op het hoogst onderscheidt is het *klare bewustzijn*, en daarom, zal de Religie, als

onze hoogste levensfunctie, ook in die hoogste potenz van het bewustzijn werken, dan stelt de soteriologische religie naast de *necessitas palingeneseos* 1) van zelf de *necessitas* van een hulplicht dat in ons schemerdonker ontstoken worde, en dat van God zelf, door menschenhand ontstoken kunstlicht, straalt ons toe uit *de Heilige Schrift.*

Saamvattende wat we vonden, mag ik alzoo vaststellen, dat het Calvinisme in de vier groote problemen der Religie, telkens met een kenmerkend dogma, *die* keuze doet, die ons nóg het meest bevredigt, en ons den weg tot de rijkste ontwikkeling ontsluit. De religie niet in utilitairen of eudaemonistischen zin om den mensch, maar *om God* en *God alleen*, ziedaar haar dogma van *Gods souvereiniteit.* In de religie geen tusschenpersoon tusschen God en de ziel, maar alle religie *rechtstreeks* door God in de ziel gewerkt, ziedaar het leerstuk *der uitverkiezing.* De religie niet partieel, maar *universeel,* aldus spreekt het zich uit in het dogma der *algemeene genade.* En eindelijk, de religie, in onzen zondigen toestand, niet normaal, maar *soteriologisch,* aldus luidt het antwoord in het dubbele dogma van de *palingenesie* en de *necessitas S. Scripturae.*

Van de Religie als zoodanig kom ik thans tot *de Kerk,* als haar georganiseerden Openbaringsvorm, en schets u achtereenvolgens de Calvinistische opvatting omtrent haar *wezen,* haar *verschijning* en het *doel* van haar optreden.

Naar heur *wezen* is de Kerk voor den Calvinist een geestelijk organisme, dat hemel en aarde omvat, maar dat in den hemel, en *niet* op aarde, zijn middelpunt en het uitgangspunt voor zijn levensactie bezit. God schiep den kosmos om zich zelfs wille, geocentrisch plaatste Hij het geestelijk centrum van dien kosmos in onze planeet, en alle rijken der natuur op deze aarde culmineeren in ons menschelijk geslacht, dat, als één geheel genomen, beeld Gods moet zijn en Hem priesterlijk heel zijn schepping heeft op te dragen. De mensch staat in die schepping als koning,

1) Noodzakelijkheid der wedergeboorte.

priester en profeet. En of nu al de zonde dit hoog bestel verstore, God zet het door. Alzoo lief heeft Hij de wereld, dat Hij haar in zijn eengeboren Zoon zichzelf hergeeft, en ons geslacht weer inzet in het eeuwige leven. Allerlei takken en bladeren van den stam van ons menschelijk geslacht mogen voor altoos zijn afgevallen, die stam zelf wordt gered, en bloeit op zijn nieuwen wortel in Christus volheerlijk op. De wedergeboorte redt niet enkele eenlingen, die straks als een aggregaat worden saamgevoegd, maar behoudt het organisme zelf van ons geslacht. Het herboren menschelijk leven vormt daarom één σῶμα, 1) één organisch geheel, waarvan Christus het Hoofd is, en waarvan de *unio mystica cum Christo* 2) de saamhoudende band is. Eens in de parousie breekt dat nieuwe organisme in heel de schepping uit; nu schuilt het nog geestelijk, en kan op aarde slechts zijn silhouet doen doorschemeren. Dit »*nieuwe Jeruzalem*« zal eens van God uit den hemel nederdalen, maar nu is het nog in het onzichtbare teruggetrokken. Het wezenlijk heiligdom is nu *daarboven*. Daarboven is het altaar der Verzoening en het reukaltaar der gebeden. Daarboven is Christus als de eenige Hoogepriester die het altaar in het heiligdom bedient.

In de Middeleeuwen nu had de kerk dit haar hemelsch geestelijk wezen steeds meer uit het oog verloren. Ze was in haar wezen wereldsch geworden. Het heiligdom was weer op aarde, het altaar weer van steen geworden, een priesterlijke hiërarchie had zich voor de bediening van dat altaar gevormd, en toen moest ze wel een offerande op aarde begeeren, en vond die in het onbloedige offer van de Mis. En daartegen nu is het Calvinisme in verzet gekomen, niet om het priesterschap en het altaar en het offer in beginsel te bestrijden, want het priesterschap is onvergankelijk, en wie zonde kent, kan niet buiten het offer der verzoening, maar om al deze wereldsche kramerij weg te rapen, en de geloovigen op te roepen, dat ze hun oogen mochten opheffen naar boven, naar het wezenlijke heiligdom, waar Christus het outer bedient. Niet tegen het sacerdotium, maar tegen het sacerdotalisme ging de

1) Lichaam. 2) De mystieke gemeenschap met Christus.

strijd, en principiëel is die strijd alleen door Calvijn ten einde toe volstreden. Lutherschen en Episcopalen *behielden* op aarde het altaar, alleen het Calvinisme dorst het aan, het geheel te doen verdwijnen. En zoo ook, bij de Episcopalen hield het aardsche priesterschap, zelfs hiërarchisch, stand, in Luthersche landen werd de landvorst Opperste Bisschop, en behield men geestelijk standsverschil, maar het Calvinisme proclameerde de absolute gelijkheid van al wie in den dienst der kerk optrad, en weigerde aan haar voorgangers een ander karakter toe te kennen, dan de qualiteit van *Dienaren*. Wat onder de Oud-Testamentische bedeeling der schaduwen profetisch aanschouwelijk onderwijs bood, stond, nu de vervulling gekomen was, aan de glorie van den Christus in den weg, en vernederde het hemelsche wezen der kerk. En daarom kon het Calvinisme niet rusten, eer dit aardsche klatergoud ophield het oog te boeien. Eerst door uitbanning van den laatsten korrel van het sacerdotalistisch zuurdeeg, kon de kerk op aarde weer de Voorhof worden, van waar de geloovigen opzagen en uitzagen naar het heiligdom bij God. De Westminster-Confession drukt dit hemelsche, heel ons geslacht omvangende, wezen der kerk zoo schoon uit, als ze zegt: »De kerk is het onzichtbare lichaam van alle verkorenen, die er ooit geweest zijn, zijn, of immer zijn zullen, onder Christus als onder een Hoofd verzameld, en vormende alzoo het lichaam van Hem die zelf alles in allen vervult.« Eerst zoo was het dogma van de onzichtbare kerk religieus geheiligd, en in haar kosmologische, eeuwige beteekenis verstaan. Het wezenlijke, ook der kerk van Christus, *kon* thans niet op aarde zijn. Hier toefde telkens hoogstens één enkel geslacht van geloovigen in den Voorhof, maar de geslachten van den aanbeginne der wereld hadden deze aarde verlaten, ze waren nu daarboven. Daar was ons burgerschap. Daar het wezenlijke, en daarom keerde al wie het wezen der kerk op aarde zocht, de orde om. Wie hier nog toefde, was eo ipso *pelgrim*, hiermeê uitdrukkende dat hij uit den Voorhof naar het Heiligdom toog. En in verband hiermede sneed het Calvinisme nu tevens elke voorstelling af, alsof er na het sterven nog mogelijkheid van redding en overgang bleef, voor wie niet hier reeds met Christus in den hemel gezet was. Geen zielmissen voor de dooden

op aarde, noch ook in ethischen trant, een roepstem tot bekeering aan de overzij van het graf. Al deze processuëele overgangen toch sneden de absolute tegenstelling tusschen het wezen der kerk in den hemel, en het haar verdonkerende hier op aarde af. Niet van hier schemerde haar wezen naar boven, maar van boven schemerde het naar de kerk hier op aarde door. Er hing als een gordijn voor het oog, dat het heldere, volle inzien in het wezen der kerk op aarde belette. En daarom al wat hier op aarde mogelijk bleef, was gemeenschap met die wezenlijke kerk door een leven in den geest, en het genieten in de schaduwbeelden die zich op het doorzichtig gordijn voor ons afteekenden. Niet dus een reëele kerk op aarde en achter het gordijn alleen het product onzer verbeelding, maar omgekeerd Christus in ons vleesch in het onzienlijke ingegaan, bij hem, om hem, in hem de wezenlijke kerk, en het wezen dier kerk op ons inwerkende door den Heiligen Geest.

Staat zoo het *wezen* der kerk van Christus, in haar strekking voor de herschepping van heel ons menschelijk geslacht en in haar cosmologische beteekenis, die slechts op de wederkomst van Chritus wacht, om door te breken, helder voor ons, dan komt nu haar *verschijningsvorm* op aarde aan de orde. Als zoodanig nu toont ze ons een »*vergadering van geloovigen*,« een schare van in vereeniging optredende *belijders*, die kerkelijk saâmleven in gehoorzaamheid aan de ordinantiën, die Christus hun hiervoor gaf. Er is niet een »Heilsanstalt,« die genade als medicijn uitdeelt, er is niet een mystieke geestelijke orde, die de leeken magisch bewerkt. Er zijn niets dan *geloovige, belijdende personen*, die zich krachtens den sociologischen drang van alle religie vereenigen, en, in onderworpenheid aan Christus als hun Koning daarboven, pogen saâm te leven. Dat is op aarde de kerk. Niet het gebouw. Niet de instelling. Niet een geestelijke stand. Dè kerk zijn voor Calvijn *de belijdende personen zelven*, alleen maar niet elk op zich zelf, maar allen saam vereenigd; en vereenigd niet naar eigen goedvinden, maar naar de ordinantiën van Christus. Het alge-

meene priesterschap der geloovigen op aarde gerealiseerd. Verstaat mij wel. 'k Zeg niet: vrome personen groepsgewijs voor religieuse doeleinden zich vereenigend. Dat zou op zich zelf nog niets met *de kerk* gemeen hebben. De wezenlijke, hemelsche, onzichtbare kerk moet in de aardsche kerk doorschemeren en uitkomen; zoo niet, dan hebt ge wel een vereeniging, maar geen kerk. De wezenlijke kerk is het lichaam van Christus, waarvan de herboren personen leden zijn. En daarom kan die kerk op aarde niet anders bestaan dan uit de *in Christus ingelijfden*, die onder hem buigen, bij zijn Woord leven, en zich houden aan zijn ordinantiën, en daarom een kerk het *Woord* predikende, het *Sacrament* bedienende, de *Tucht* oefenende; in alles staande *voor het aangezichte Gods.*

Dit bepaalt tevens de regeering dezer kerk op aarde. Die regeering gaat van den hemel, van den Christus uit. *Hij* regeert zijn kerk door het Woord dat hij haar gaf en door den Heiligen Geest, die in haar leden werkt. En voorts is er van hoogheid onder de geloovigen geen sprake. Er zijn alleen Dienaren, die dienen, leiden, regelen. Een in hart en nieren presbyteriaansch regiment. Uit de gemeente, de macht door Christus in haar gelegd, in de dienaren opkomende, en aan haar door broederen bediend. Monarchaal is Christus' Koningschap, maar de regeering der kerk op aarde democratisch in merg en been. Dus ook niet de éene plaatselijke kerk over de andere kerk heerschappij voerende, maar alle kerken gelijk in rang en niet dan *confederatief* in synodaal verband aaneengesloten. Doch hiermede is dan ook de differentieering der kerken, en zoo ook haar verschil in zuiverheid, vanzelf gegeven. Is de kerk een genade-instituut, dat door een hiërarchisch priesterdom den schat uitdeelt, dan drukt die hiërarchie onder alle natie en volk op alle kerkelijke leven eenzelfden stempel. Maar is de kerk de *vergadering der geloovigen*, komen de kerken uit de personen der belijders op, om zich zoo eerst door confederatie tot eenheid te verbinden, dan brengt de schakeering in het leven van zelf ook op kerkelijk terrein veelvormigheid, en *moet* zich het allen gemeenschappelijk leven wel zuiverder in de éene dan in de andere kerk belichamen. Ik zeg niet, dat de Calvinistische theologen dit aanstonds geproclameerd hebben. De zonde der heerschzucht sloop

ook onder hen in, en, ook afgescheiden van dien zondigen trek, sprak het vanzelf dat ze in theorie steeds aan elke kerk den eisch van hun ideaal bleven stellen. Maar dit verkleint in niets de hooge beteekenis van het feit, dat zij door de kerk, niet in een hiërarchie of »Anstalt,« maar in de personen der belijders te zoeken, het beginsel zelf der vrijheid op kerkelijk erf tot uitgangspunt kozen. Immers krachtens dat beginsel stond er op aarde geen andere macht boven de plaatselijke kerken, dan deze kerken zelven door hare confederatie oprichtten. Dies nu *moest* het verschil dat mensch en mensch scheidt, ook als wigge in de eenheid der uitwendige kerk dringen. Verschillen van landaard en zeden, verschillen van neiging en gemoedsleven, verschillen van diepte of oppervlakkigheid, moesten er toe leiden, om hier de éene, daar de andere zijde van het éene zelfde beeld der waarheid meer eenzijdig in het oog te doen vatten. Vandaar de vele denominatiën of gezindheden waarin het kerkelijk leven, krachtens dit beginsel, is uiteengegaan. Denominatiën, die in niet geringe mate, van de rijke, diepe en volle Calvinistische Belijdenis mogen zijn afgeweken, of zelfs op meer dan één punt vijandig tegen haar over kwamen te staan, maar die ook zoo toch al te zaam haar ontstaan danken aan het terugdringen van het sacerdotalisme, en aan de erkenning van de kerk als de „vergadering der geloovigen", waarin het Calvinisme ten deze zijn grondgedachte uitsprak. — Dat hieruit veel onheilige concurrentie, soms ook schuldige afdwaling kon opkomen, spreekt vanzelf. Nog neemt de worsteling tusschen deze verschillende denominatiën soms een bedenkelijken vorm aan, maar ook na een historie van drie eeuwen mag getuigd, dat deze veelvormigheid, die van de practijk van het Calvinistisch beginsel onafscheidelijk is, den bloei van het godsdienstig leven veel sterker bevorderd heeft, dan de afgedwongen eenheid, waarin Rome heil zocht. Een vrucht die ook voor de toekomst van deze worsteling te wachten is, indien maar het beginsel van kerkelijke vrijheid niet in kerkelijk indifferentisme ontaardt, en geen kerk die nog in merg en been Calvinistisch is, aflate van haar roeping, om de eere harer beginselen aan anderen aan te bevelen.

Nog één punt moet hierbij in het licht gesteld. De opvatting

van de kerk als de „vergadering der geloovigen," kon de voorstelling ingang doen vinden, als waren de geloovigen hier te nemen, afgescheiden van hun kinderen. Toch is dit de leer van het Calvinisme volstrekt niet. Zijn belijdenis van den kinderdoop leert het wel anders. De geloovigen die saam vergaderen, snijden den natuurlijken band met hun kroost niet af, maar heiligen dien, en brengen hun kinderen in hun kerk mède, waar deze eerst als volwassenen uit gaan, zoo ze niet gelooven. Dit is het Calvinistische dogma van het *Verbond.* Een gewichtig stuk der belijdenis, dat uitspreekt, hoe de kerk niet buiten het menschelijk geslacht staat, maar de wedergeboren kern van dat geslacht in zich draagt, en daarom met de natuurlijke organische voortteeling van dat geslacht hand aan hand gaat. *Verbond* en Kerk zijn niet hetzelfde. Het Verbond bindt kerk en geslacht saam, en het is God-zelf die in zijn Verbondstrouw den samenhang tusschen de Kerk en ons menschelijk geslacht bezegelt. De Tucht houdt dan dit Verbond heilig, waar de geslachts-samenhang de kerk verbasteren zou. Van een Volkskerk kan daarom op Calvinistisch standpunt nooit sprake zijn. Een nationale kerk, die één enkel volk omvat, is een heidensche, hoogstens een Joodsche gedachte. De kerk van Christus is oecumenisch. Niet een enkel land, heel de wereld is haar territoir. En toen de Luthersche reformatie, naar de instigatie der vorsten, de kerken nationaliseerde, en ook Gereformeerde kerken zich hierdoor verlokken lieten, nam men niet een hooger standpunt in, dan waarop Rome met haar wereldkerk stond, maar daalde tot *lager* standpunt af. *En* de Synode van Dordrecht, *en* de Synode van Westminster hebben dan ook tegenover deze hinderlijke zelfverlaging het oecumenisch karakter der Gereformeerde kerken geëerd.

En is u alzoo het *wezen* der kerk en haar *verschijningsvorm* geschetst, zoo vraag ik in de derde plaats uw aandacht voor het *doel* van het optreden der kerk op aarde. Ik zwijg daarbij van de scheiding van kerk en staat. Die komt vanzelf aan de orde in mijn volgende lezing. Thans bepaal ik mij tot het *doel* dat

de kerk zich ziet aangewezen. Dat doel nu is niet menschelijk egoistisch: het gereedmaken van de geloovigen voor den hemel. Een wedergeboren kind dat in de wieg sterft, gaat zonder eenige voorbereiding ten hemel in. Waar de Heilige Geest de kiem van eeuwig leven in de ziel plantte, waarborgt de volharding der heiligen de zekerheid van eeuwig heil. Neen, de kerk is er *om Gods wil.* Wedergeboorte is wel genoeg voor den verkorene, om zeker te zijn van zijn eeuwig lot, maar niet genoeg, opdat God de eere van zijn werk onder menschen hebbe. Daartoe moet op de wedergeboorte *de bekeering* volgen, en tot deze bekeering moet de kerk uitdrijven door den Dienst van het Woord. In den wedergeborene smeulde wel de vonk, maar eerst in den bekeerde slaat uit die vonk de vlam op, en die vlam is het licht, dat de wereld moet zien glinsteren, om uw Vader die in de hemelen is te verheerlijken; en zoowel uw bekeering als uw heiligmaking in goede werken dragen dan alleen het verheven karakter, dat Jezus eischt, als ge er niet in hoofdzaak uw eigen garantie voor den hemel, maar de verheerlijking van uw God meê bedoelt.

Uw kerk moet in de tweede plaats die vlam sterken en verhelderen door de gemeenschap der heiligen en door het Sacrament. Eerst de samenvoeging van honderden waskaarsen op denzelfden luchter doet den vollen glans van het kaarslicht uitstralen, en zoo ook moet de gemeenschap der heiligen de vele kleine lichten samenvoegen, opdat het éene den glans van het andere verhooge, en Christus wandelen kunne in het midden der zeven kandelaren. En onderwijl Christus aldus in het midden van de zeven kandelaren wandelt, verheldert hij sacramenteel den lichtgloed die van elk geloovige uitgaat. Zoo ligt het doel der kerk niet in u, maar in de eere van Gods naam. Vandaar dan ook de streng geestelijke culte die het Calvinisme Gode in zijn kerk wil zien opgedragen. Zelfs Von Hartmann, de ongeloovige philosoof, had er oog voor, hoe de culte te religieuzer wordt naarmate ze den moed heeft meer het uitwendig schijnsel te versmaden, en alleen het geestelijk schoon der ziel in den Eeredienst te doen uitkomen. Zinlijke eeredienst strekt om den mensch religieus te streelen, en alleen de zuiver geestelijke eeredienst van

het Calvinisme bedoelt loutere aanbidding in niets dan geest en waarheid. — Van gelijke strekking moet de Tucht zijn, dat onmisbaar bestanddeel in alle Calvinistisch kerkelijk leven. Een Tucht die ingesteld is, niet enkel om schandaal af te snijden, noch enkel en zelfs niet in de eerste plaats om te wilde ranken te besnoeien, maar opdat *het Verbond Gods heilig worde gehouden*, en de indruk dat God te rein van oogen is om het kwade te aanschouwen, diep ook buiten de kerk in de wereld gevestigd worde. — En daarbij komt dan in de laatste plaats de Dienst der Barmhartigheid in het alleen door Calvijn begrepen en in eere herstelde Diaconaat. Dat kent noch Rome, noch de Grieksche, noch de Luthersche, noch de Episcopale kerk. Uitsluitend het Calvinisme heeft het Diaconaat, als onmisbaar bestanddeel van het kerkelijk leven, weer in eere gebracht. Doch ook in dit Diaconaat gaat het hoog beginsel door dat het niet u, die aalmoezen uitreikt, maar alleen Hem, die de harten tot weldadigheid beweegt, in zijn kerk verheerlijken zal. De Diakenen zijn niet *uw* Dienaren, maar Dienaren Christi. Wat gij hun toevertrouwt, wordt door u als rentmeester van zijn goed aan Christus teruggegeven, en in zijn naam als zijn goed aan de armen van Christus uitgereikt. Een arme, die zijn Diaken, of den gever alleen dankzegt, verloochent den Christus, die zelf in het Diaconaat de goddelijke gever is, en die het aan zijn armen toonen wil, dat hij niet enkel voor de ziel, maar ook voor de nooden des lichaams, d. i. voor den geheelen mensch en voor geheel het leven, de *Christus Consolator* is, de Redder door God in zijn gemeente besteld.

Alzoo past dan in het Calvinisme de grondgedachte der *Kerk* volkomen op de grondgedachte der *Religie*. Alle egoisme en eudaemonisme blijft in beide ten einde toe uitgebannen. Het is vóór als na een *Religie* en een *Kerk* om Gods wille, en *niet* ter wille van den mensch. *Uit God* is de oorsprong der Kerk, *door God* ontvangt ze haar verschijningsvorm, en in het: *tot God*, ligt van den aanvang tot het einde toe *haar doel*.

De vrucht der Religie *voor de Levenspractijk*, of wilt ge, het standpunt door het Calvinisme in het *moreele vraagstuk* ingenomen,

is het derde of laatste hoofddeel, waarmêe deze lezing over het *Calvinisme en de Religie* vanzelf den haar gestelden eindpaal bereikt. En dan is wel het eerste, dat ons hier boeit de schijnbare tegenspraak tusschen een Belijdenis, die naar men beweert den zedelijken prikkel geheel afstompt, en een practijk in het leven, die in zedelijken ernst boven de practijk van alle andere religiën uitging. De Antinomiaan en de Puritein, als onkruid en vette tarwe op dezen akker dooreengemengd, maar zoo, dat het aanvankelijk allen schijn heeft, als werd de Antinomiaan logisch uit de Belijdenis geboren, en als kon de Puritein alleen bij gelukkige inconsequentie de warmte van zijn zedelijken ernst tegenover de alles bevriezende kilheid van het dogma der praedestinatie beveiligen. Van Roomsche en Luthersche, van Remonstrantsche en Libertijnsche zijde is het dan ook altoos weer aan het Calvinisme voor de voeten geworpen, dat zijn onverbiddelijk vasthouden aan de absolute voorbeschikking, geculmineerd in de volharding der heiligen, slap in de practijk, ruim in de conscientie, en los in den wandel moest maken. Maar het Calvinisme antwoordt op die klacht *niet* door redeneering tegenover redeneering, maar door stil en ootmoedig, een wereldbekend feit tegenover zoo valsche Consequenzmacherei te stellen, en vraagt u, wat de overige religiën op het stuk van hoogen levensernst tegen het Puritanisme hebben over te stellen. „Zullen we dan de zonde doen, opdat de genade te meerder worde?" werd door die zelfde Consequenzmacherei reeds aan den heiligen apostel voorgeworpen, en toen in de 16e eeuw de Heidelbergsche Catechismus de vraag had te weerleggen: „Maakt dan deze leer geen zorgelooze en goddelooze menschen?" sprak ook uit deze vraag niets anders dan een repetitie van denzelfden laster. Zeker, het aanhouden, en zelfs koesteren van inwonende zonde, en ten slotte zelfs het Antinomianisme, greep keer op keer de Calvinistische Belijdenis als een schild aan, waarachter het zijn wereldzin verstak, en waarmeê het zijn vleeschelijken lust dekte. Maar zoomin het abstract nastamelen van een belijdenis ooit iets met Religie uitstaande had, zijn deze napraters der Calvinistische Confessie ooit Calvinisten in hun hart geweest. Calvinist in het hart is alleen hij, die persoonlijk in de eigen ziel door de Majesteit van den Almachtige aangegrepen en

voor de overweldigende kracht zijner eeuwige Liefde bezwijkend, die majestueuse liefde in het geloof van door Hem uitverkoren te zijn, en *Hem* alzoo *alles* te danken te hebben, tegenover Satan en de wereld en den wereldzin van zijn eigen hart belijden dorst; en zulk een *kon* niet anders dan voor God en zijn Woord beven, en vond in de vreeze des Heeren van zelf het beginsel ook voor zijne levenspractijk. *Nomistisch* heeft men het Calvinisme deswege genoemd, en het daarom van de soteriologische religiën afgezonderd, doch ten onrechte. Nomistisch is wie door wetsvolbrenging zijn heil verzekeren wil, terwijl het Calvinisme nooit anders dan geheel soteriologisch uit den hoogheiligen persoon van Christus en zijn oneindige verdienste het heil den zondaar doet toevloeien. Maar dit heeft het, dat het den geloovige niet alleen in zijn kerk, maar ook in zijn persoonlijk, huiselijk, maatschappelijk en staatkundig leven *voor het aangezichte Gods stelt.* God imponeert den Calvinist in *heel* zijn menschelijk bestaan. Hij is pelgrim, niet als toog hij een wereld door die hem niet aanging, maar pelgrim in dien zin, dat hij op elk punt van den langen weg te rekenen heeft met dien God vol majesteit, die hem aan het einde van den weg opwacht. Voor de poorte die hem den ingang in de eeuwigheid ontsluit, ligt het *laatste oordeel*, en dat oordeel is een breede, over alles zich uitstrekkende toetsing, of de lange pelgrimsweg, naar den eisch van Gods ordinantiën, en met een hart dat God zoekt, is afgeloopen.

Wat nu is voor den Calvinist het geloof in die *ordinantiën Gods*? Niets anders dan de onwrikbaar in het hart gefundeerde overtuiging, dat *alle* leven eerst door God uitgedacht, en eerst daarna door God verwezenlijkt is, en dat deswege in alle geschapen leven een van God voor dat leven bestelde wet ligt. Geen leven buiten u in de natuur, of in dat leven ordeningen, die men thans natuurwetten noemt, een woord dat we aannemen, mits er niet wetten *van* de natuur, maar wetten *voor* de natuur onder verstaan worden. Evenzoo ordeningen des hemels voor het firmament daar boven, en ordeningen der aarde beneden, waardoor die aarde staan blijft, omdat, gelijk de Psalmist zegt, *die ordeningen Gods knechten zijn.* Alzoo dus ook ordeningen Gods voor mijn lichaam, voor het bloed dat

door mijn aderen stroomt en voor de ademhaling der longen. En zoo voortgaande, ordeningen Gods voor mijn denken in de logica, ordeningen Gods in mijn verbeeldingsleven op aesthetisch terrein, en zoo ook ordeningen, ordinantiën Gods voor alle menschelijk leven op *zedelijk gebied*. Niet enkele summiere, algemeene geboden, die het concrete telkens aan mij zelven ter beslissing overlaten, maar gelijk Gods ordinantie even goed den loop der kleinste asteroïde als den stand der machtigste zonnen beheerscht, zoo ook Gods ordinantiën op zedelijk terrein tot in het kleinste en bijzonderste afdalend, en mij aanzeggend hoe God het wil. En die ordinantiën Gods in de machtigste vraagstukken en in de schijnbaar nietigste levensuitingen op mij aandringend, niet als artikelen van een wetboek, niet als regelen, die ik uit een boek lees, niet als een codificatie van het leven, die ook maar één oogenblik buiten God autoriteit en vastigheid zou bezitten, maar als *de constante wil* van den alomtegenwoordigen en almachtigen God, die op elk gegeven oogenblik het zoo verordent, het zoo bestelt, en met die zedelijke bepaling op mij aandringt. Niet als Kant klimt de Calvinist redeneerend uit het *Du sollst* tot het denkbeeld van een wetgever op; maar omdat hij voor God staat, God *voelt* in heel zijn existentie, dáárom beluistert hij dat *Du sollst*, dat in de natuur, in zijn lichaam, in zijn denkend, en zoo ook in zijn handelend bestaan, telkens rechtstreeks van dien God naar hem uitgaat. En naar die ordinantiën voegt hij zich, niet uit dwang, niet als waren ze hem een juk, dat hij van zich af zou willen schudden, maar met diezelfde gewaarwording waarmeê ge een gids volgt in een u onbekend land, inziende dat *hij* den weg weet en gij niet, en dat uit dien hoofde, *hem* te volgen alleen veilig is. Gelijk ge bij gestoorde ademhaling alles inspant, om de ademhaling weer normaal, d. i. naar Gods ordinantie te maken, en u verruimd gevoelt als dit u gelukt, zoo ook streeft de geloovige bij elke stoornis in zijn zedelijk leven er naar, om ijlings weer de geestelijke ademhaling, die naar de geboden Gods is, te herstellen, omdat hij zich dan eerst weer vrij gevoelt, en weet dat hij vooruit kan. Van een onderscheid tusschen gewone en Christelijke geboden weet hij daarom niet. Verbeeld u, God zou het eerst anders gewild hebben en nu in Christus zoo. Alsof Hij niet de eeuwig Onveranderlijke

ware, die van de ure der schepping af en tot in alle eeuwigheid een zelfde vaste, zedelijke wereldorde gewild en gemaintineerd heeft. Zeker, de Christus heeft het stof waarmede de zonde die wereldorde bedekt had, er afgevaagd en ze weer in haar oorspronkelijke reinheid voor ons doen schitteren. De Christus heeft de eeuwige Liefde Gods die in deze wereldorde spreekt, weer voor ons blootgelegd. Bovenal de Christus sterkt ons het vermogen om in die wereldorde te wandelen. Maar die wereldorde zelve blijft, voor als na, wat ze van den aanbeginne was, en geldt niet alleen voor den geloovige, alsof de ongeloovige met minder volstaan kon, maar geldt voor al wat mensch heet in alle menschelijke verwikkeling.

Hier dus geen philosopheren over een dusgenaamd *zedelijk leven*, alsof *wij* dit hadden uit te vinden en te regelen, maar een zich stellen onder den indruk van Gods Majesteit en onder de majesteit van zijn ordinantie en gebod. Vandaar alle ethische studie voor den Calvinist gebaseerd op de wet van Sinaï, niet alsof toen pas, en toen nieuw, de zedelijke wereldorde geschapen was, maar om in die wet van Sinaï de authentieke uitdrukking te eeren van wat God den mensch, toen Hij hem schiep, in het hart schreef, en in zijn bekeering weer grift op de tafelen van datzelfde hart. Aansluiting alzoo aan de conscientie niet als aan een individueelen wetgever, die een ieder apart in zich omdraagt, maar als aan een rechtstreekschen *sensus divinitatis*, waardoor God zelf ons in ons binnenste prikkelt en aan zijn oordeel onderwerpt. Niet de religie afzonderlijk met haar *dogmatiek*, en daarnaast als een *tweede iets* ons zedelijk leven met een *ethiek*, maar de religie ons voor God stellend en die God ons van zijn heiligen wil doordringend. Liefde en aanbidding zelf het motief voor alle geestelijke handeling, en aldus de vreeze Gods als een realiteit in heel het leven ingedragen, in gezin en maatschappij, in wetenschap en kunst, in het persoonlijk en in het staatkundig leven. Een verloste, die bij *alle* ding en in *alle* levenskeus zich eeniglijk laat beheerschen door een hem diep ontroerenden eerbied voor den steeds hem presenten en hem gadeslaanden God, ziedaar de echte Calvinist. Altoos en in alle ding de diepste, de heiligste eerbied voor den altoos tegenwoordigen God, als richtsnoer van het leven, ziedaar u het beeld geteekend van den oorspronkelijken Puritein.

Wereldschuwheid is nooit *zijn* kenmerk, maar het parool van den Anabaptist geweest. Het Doopersche dogma van de „Mijdinghe," bewijst dit. Dualistisch staan dan, naar luid van dat dogma, de „heiligen" tegen de wereld over. Ze zweren geen eed, ze gaan in geen krijgsdienst, alle magistratuur wijzen ze af. Hunner is hier reeds een nieuwe wereld, die met deze oude wereld niets uitstaande heeft. Alle verplichting jegens, alle verantwoordelijkheid voor die oude wereld schudden ze van zich af, en mijden haar stelselmatig uit vreeze voor bezoedeling en besmetting. Maar dit juist betwist en ontkent de Calvinist. Er zijn geen twee werelden, die als de booze en de goede wereld in elkaar worden geschoven. Het is een en dezelfde persoon, dien God recht schiep, die daarna viel en zondaar werd, en het is die oude zondaar die herboren wordt en ingaat ten eeuwigen leven. En zoo ook is het één en dezelfde wereld, die eens het Paradijs droeg, sinds met den vloek overtogen, en door algemeene genade in stand werd gehouden, die nu door Christus verzoend en gered is, en die straks door den wereldbrand henen, haar staat van heerlijkheid tegemoet gaat. Juist daarom echter *kan* de Calvinist zich niet in zijn kerk opsluiten, om de wereld er aan te geven, maar is het veeleer zijn verhoogde roeping, om die wereld naar Gods bestel op het hoogst te ontwikkelen, en te midden van die wereld al wat voor menschelijk eerbaar geldt, lieflijk is en wel luidt, om Gods wille hoog te houden. Ge ziet daarom in de historie, hoe, om nu van mijn eigen voorvaderen te mogen spreken, de Calvinisten nauwelijks het vierde eener eeuw in de Nederlanden vasten voet kregen, of er ritselt leven naar alle kant, er bruist ontembare energie op elk gebied van menschelijke handeling, en hun scheepvaart en handel, hun ambachts- en fabriekwezen, hun land- en tuinbouw, hun kunst en wetenschap bloeit op met eertijds ongekenden luister en geeft aan heel West-Europa den stoot tot een geheel nieuwe ontwikkeling van het menschelijk leven.

Slechts éene uitzondering geef ik toe, en ik wensch die opzettelijk, èn te mainteneeren, èn in het rechte licht te plaatsen: Niet

elk *intiemer* verkeer met de onbekeerde wereld achtte het Calvinisme vrij van gevaar, en met name wierp het een bolwerk op tegen den te onheiligen invloed dier wereld in het besliste breken met *kaartspel*, *schouwburg* en *dans*. Drie levensuitingen, die ik eerst elk in haar afzonderlijke beteekenis waardeer, om eerst daarna op haar *vereenigde* uitwerking terug te komen.

Het kaartspel is van Calvinistische zijde in den ban gedaan, niet alsof alle spel ons verboden ware, of ook alsof in de kaarten iets demonisch school, maar omdat het de gevaarlijke neiging kweekt, om van God af te laten, en te vertrouwen op *de Fortuin*. Het spel, waarvan de uitkomst uitsluitend bepaald wordt door scherpte van blik, vlugheid van handeling en rijpe geoefendheid, veredelt; maar een spel als het kaartspel, dat in hoofdzaak beheerscht wordt door de vraag hoe de kaarten liggen en rondgedeeld worden, kweekt het geloof aan een macht buiten God, die dan Toeval heet of Fortuin. Tot zulk wangeloof nu neigt elk zondaar van nature. De koorts van ons beursspel toont nog dagelijks, hoeveel sterker de aantrekkingskracht is, door den nuk van de Fortuin, dan door dege inspanning op ons uitgeoefend. Tegen *die* neiging, zoo oordeelde de Calvinist, moest het opkomend geslacht gewapend worden en door het kaartspel zou juist omgekeerd die booze neiging worden aangekweekt. En overmits nu een steeds verkeeren als in de tegenwoordigheid Gods voor den echten Calvinist de bron ontsloot, waaruit hem stalen levensernst en verhoogde levenskracht toevloeide, verfoeide hij een spel, dat de Fortuin boven Gods bestel, het hunkeren naar het Toeval boven het vaste geloofsbetrouwen stelde. God te vreezen en naar de gunsten der Fortuin te dingen, scheen hem als water te zijn en vuur. — Tegen het *Schouwburgbezoek* rees gansch andere bedenking. Op zichzelf lag er in de fictie niets zondigs. Ook het verbeeldingsleven is een gave Gods. Noch ook lag het kwaad in het dramatische. Hoe hoog heeft Milton Shakespeare niet geroemd, en schreef hij zelf niet in dramatischen vorm? Zelfs in de publieke uitvoering als zoodanig school het kwaad volstrekt niet. Te Genève zijn in Calvijn's dagen voor al het volk publieke voorstellingen gegeven op de markt. Neen, wat hier stuitte, was niet de comedie

of tragedie, de opera of de operette op zichzelf, maar wel het *onzedelijk offer* dat, om ons te vermaken, van spelers en speleressen werd gevergd. Een troep komedianten was in die dagen vooral als regel een zedelijk verlaagd korps. Eensdeels omdat het altoos in eens anders karakter optreden, eindigde met alle eigen karakterontwikkeling onmogelijk te maken, en anderdeels omdat, heel anders dan bij de Grieken, bij ons ook de vrouw op het tooneel werd toegelaten, en de geldelijke bloei van het theater op en neer ging met haar verspelen van wat der vrouw het heiligst moet zijn, haar eer en haar deugd. Zeker, er is ook een strenge comedie denkbaar, maar, enkele zeer groote steden uitgezonderd, vonden die bezoek noch betaling, en de feitelijke toestand was en bleef, dat, gerekend over heel de wereld, (Hall Cayne heeft het nog onlangs in zijn „*The Christian*" bevestigd) de inkomsten van het theater te milder vloeiden, naarmate de troep zich in zedelijken zin minder ontzag. Als regel mocht dus gezegd, dat het schouwburgwezen om te bloeien haar hecatombe van karakterverlaging en zedelijke ontadeling vergde, en het koopen van oor- en ooggenot tot dien prijs, achtte een Calvinist die al het menschelijke in den mensch om Gods wil eert, rechtstreeks geoordeeld. — Ten slotte wat *den dans* aangaat, zijn het mondaine bladen als *le Figaro*, die nu nog den Calvinist in het gelijk komen stellen. De zedelijke pijn, zoo schreef dit blad nog kort geleden, waarmeê een vader zijn dochter voor het eerst in den balkring invoert, is voor niemand, die toon en blik en actie in deze kringen kent, een geheim. Ook hier dus geen protest van Calvinistische zijde tegen den dans op zichzelf, maar uitsluitend tegen de zonde die er zich in uitgiet, en tegen de zonde waartoe ze verlokt.

En hiermede keer ik terug tot het bolwerk waarvan ik sprak. Ter dege goed hadden onze vaderen ontwaard, hoe het juist dans, spel en komedie waren, waarop het wereldsch deel der wereld schier verzot scheen. Het gold in die kringen niet als bijzaak, maar als hoofdzaak voor het leven, en het bitterst gesmaad en het felst bestookt werd juist hij, die deze drie heerlijkheden aan dorst randen. En juist deswege bekenden ze hoe feitelijk in deze drie de Rubicon lag, die niet mocht worden over-

getrokken, of de ernst des levens legde het voor het levensspel, de vreeze des Heeren voor de jacht naar zingenot af. En nu, heeft niet de uitkomst hun kloek protest gekroond? Nu nog na drie eeuwen zijn in mijn vaderland geheele levenskringen aan te wijzen waar het aan den wereldzin belet is binnen te dringen, waarin het leven zich van buiten naar binnen heeft gekeerd, en waarin, dank zij die heilige concentratie, een zin voor het hoogere en een energie voor het heilige gekweekt is, die elke andere groep ons benijdt. Niet alleen de vleugel van den vlinder is in die kringen ongedeerd gebleven, maar het stofgoud schittert er op dien vleugel nog met ongebroken glans.

Die proef op de som nu is het, waarvoor ik uw eerbied vraag. Verre overtreft onze eeuw de eeuw van het Calvinisme in den vloed der geschriften over zedelijke problemen en zedelijk leven. Philosofen en theologen wedijveren met elkander, om ons het spoor op het zedelijk erf, wat wilt ge? uit te bakenen of bijster te maken. Maar wat ze *niet* vermochten, is *zedelijke vastigheid* aan de geschokte conscientie te hergeven. Eer moet de klacht geuit, dat steeds meer alle fundament van het zedelijk gebouw wordt losgewoeld, en er ten slotte geen enkele stevigheid overblijft, waarvan het volk in zijn massa gevoelt, dat het een onverwrikbaar houvast oplevert voor zijn zedelijke toekomst. Het recht van den sterkste is geloofd, eigendom is diefstal geheeten, de vrije liefde geproclameerd, om eerlijkheid wordt gelachen, een pantheïst dorst Jezus en Nero op één lijn te plaätsen. En vergelijk dáármeê nu de ongelooflijke uitkomst, door het Calvinisme van voor drie eeuwen verkregen. Het begreep dat de wereld niet met ethisch philosopheeren, maar alleen door herstel van teederheid in de conscientie te redden was. Daarom redeneerde het niet, maar greep de zielen aan, en plaatste ze, aangezicht tot aangezicht, voor het aanschijn des Almachtigen, dat het hart weer beefde voor zijn heilige majesteit en in die majesteit de glorie zijner liefde ontdekte. En als ge dan teruggaat in de historie, en ge ziet, hoe verdorven het Calvinisme toen ter tijd de wereld vond, hoe diep in alle landen destijds het zedelijk leven gezonken was, aan de hoven en in de volkskringen, onder de geestelijken en onder de corypheeën der wetenschap, bij mannen

en bij vrouwen, onder hooge en onder lage standen, en ge ziet dan hoe het Calvinisme, in één menschenleeftijd, een breeden, zedelijken levenskring in vijf landen tegelijk schiep, die dusver nog nimmer in hoogheid van opvatting en kracht tot zelfbeheersching overtroffen werd, wie uwer durft dan ontkennen, dat althans op zedelijk gebied het Calvinisme den palm der overwinning wegdroeg? 1)

---

1) Dat in deze Lezing van *Religie*, niet van *Godsdienst* gesproken werd, geschiedde opzettelijk. „Gods*dienst*" is het dienen van God in culte en practijk. „Religie" is het woord, dat onze vaderen bezigden, om de bewuste verhouding tusschen God en het menschelijk creatuur uit te drukken.

DERDE LEZING.

HET CALVINISME EN DE STAATKUNDE.

Mijn derde lezing verlaat de erve der *Religie* en treedt over op het terrein van den *Staat*, de eerste overgang uit den heiligen kring naar het breede veld van 's werelds leven. Het wanbegrip, alsof het Calvinisme een uitsluitend *kerkelijke* en *dogmatische* beweging vertegenwoordigde, vindt dus nu eerst zijn principieele en zakelijke bestrijding. De religieuse beweegkracht van het Calvinisme heeft, juist omdat ze niet enkel de takken besnoeide en den stam zuiverde, maar tot aan den wortel zelf van het leven raakte, ook aan de politieke samenleving een eigen grondgedachte ondergeschoven. Dat dit zoo zijn *moest*, staat reeds op zichzelf vast voor een ieder, die doorziet, hoe er nooit één staatkundig stelsel tot heerschappij is gekomen, dat niet zijn grondslag vond in een eigenaardige religieuse beschouwing; en dat het ten opzichte van het Calvinisme zoo *was*, blijkt uit den staatkundigen ommekeer, dien het in Nederland, in Engeland en in Amerika, de drie historische landen der politieke vrijheid, zienderoogen tot stand bracht. Alle deskundige historieschrijvers beamen dan ook om strijd Bancroft's woord: »The fanatic for Calvinism was a fanatic for liberty, for in the moral warfare for freedom, his creed was a part of his army and his most faithful ally in the battle" 1), iets wat Groen van Prinsterer aldus uitsprak, dat »in

1) Bancroft *Hist. of the United States from the discovery of the United States*, 15th ed. Boston 1853 I, 464. Dip.: De Calvinistische ijveraar was tegelijk een dweepziek strijder voor de Vrijheid, want in de zedelijke worsteling voor de vrijmaking der volkeren was zijn *geloofsbelijdenis*, als het ware een deel van zijn leger en zijn trouwste bondgenoot op het slagveld.

het Calvinisme de oorsprong en waarborg ligt voor onze constitutioneele vrijheden". Dat het Calvinisme het Staatsrecht eerst voor West-Europa, straks in twee werelddeelen, en thans al meer voor alle beschaafde volken in nieuwe banen heeft geleid, wordt dan ook, nog wel niet door de publieke opinie, maar dan toch in alle wetenschappelijke studie toegegeven. Maar voor het doel dat ik mij voorstelde, is de constateering van dit gewichtige feit niet genoeg. Om overtuiging te wekken, en om voor de toekomst den invloed van het Calvinisme op onze staatsrechtelijke ontwikkeling te verlevendigen, moet worden aangetoond aan welke politieke grondgedachten het Calvinisme ingang schonk, en op wat wijze deze politieke denkbeelden met den religieusen wortel van het Calvinisme samenhangen. Het grondbeginsel van het Calvinisme is de volstrekte souvereiniteit van den Drieëenigen God over alle geschapen leven, hetzij dit zienlijk of onzienlijk zij. Op aarde kent het derhalve geen andere dan de *afgeleide* souvereiniteit, en dat wel een drievoudige: in den Staat, in de Maatschappij en in de Kerk. Vergunt mij dan het hier vereischte betoog te voeren, door achtereenvolgens stil te staan bij deze drieërlei *afgeleide* souvereiniteit, 1°. de souvereiniteit *in den Staat*, 2°. de souvereiniteit *in de kringen van het volksleven*, en 3°. de souvereiniteit in *Christus' Kerk op aarde*.

Eerst dan de souvereiniteit in dien politieken kring, dien men *den Staat* noemt; en dan moet toegegeven, dat de aandrift tot vorming van staten opkomt uit 's menschen sociale natuur, wat reeds Aristoteles noemde dat de mensch is een ζῶον πολιτικόν. God had de menschen ook als losse, naast elkander staande, elkaar niet rakende individuën kunnen scheppen. Gelijk Adam afzonderlijk geschapen werd, zoo had ook de tweede, de derde en voorts elke mensch uit eigen hoofde tot existentie kunnen geroepen zijn; maar zoo is het niet geschied. De mensch wordt uit den mensch geboren, en hangt krachtens die geboorte organisch met heel het geslacht saam. In wat millioenen ook gepulveriseerd, we vormen saam de ééne menschheid, niet alleen met wie nu leven, maar met alle geslachten, die achter ons liggen of na ons zullen komen. Uit

éénen bloede is heel ons menschelijk geslacht. Hiermeê echter rijmt de Staatsidee, die de aarde in werelddeelen, en elk werelddeel in brokstukken indeelt, niet. De organische eenheid van ons geslacht zou dan eerst ten volle uitkomen, wanneer één rijk heel de wereld omvatte, en in dat éene wereldrijk heel de menschheid organisch saamleefde. Buiten de zonde zou dit dan ook geschied zijn. Indien niet de zonde als ontbindende kracht de menschheid in onderscheidene deelen had uiteen gedreven, zou niets de eenheid van ons geslacht gestoord en gebroken hebben. En de fout der Alexanders, der Augustussen en der Napoleons was niet, dat de gedachte van het éene wereldrijk hen bekoorde, maar dat ze dit denkbeeld verwezenlijken wilden in eene door zonde stukgebroken wereld. Ook het internationale cosmopolitische streven der Sociaal-democratie heft in zijn eenheidsgedachte een ideaal omhoog, dat ons deswege toespreekt, al grijpt men ook in deze actie naar het onbereikbare, doordien men dit hooge en heilige ideaal nu reeds, in deze zondige wereld, verwerkelijken wil. Ja zelfs de Anarchie, opgevat als het streven om met de Overheid alle mechanische saambinding onder menschen af te schaffen, en een nieuwe organische saambinding uit de natuur zelve te laten opkomen, is niets dan het teruggrijpen naar het verloren paradijs, want zonder zonde zou er metterdaad noch magistraat noch staatsordening ooit geweest zijn, maar heel het leven zich uit het huiselijk leven patriarchaal hebben ineengeschakeld. Buiten zonde is geen rechtbank, geen politie, geen leger, geen vloot denkbaar, en evenzoo zou alle regeling en ordinantie en wet wegvallen, en wegvallen eveneens alle contrôle en magistraal ingrijpen, waar het leven normaal en zonder stoornis zich uit eigen aandrift ontplooide. Wie legt verband aan waar geen breuke is? wie grijpt naar krukken die zelf vlug ter been is? Alle vorming van staten, alle optreden van de Overheid, alle mechanisch dwangmiddel om orde en goeden gang in het leven te waarborgen, is alzoo steeds iets *on*natuurlijks, iets waar een diepere trek van onze natuur tegen in verzet komt, en dat juist deswege aanleiding kan geven én tot schrikkelijk misbruik van macht bij de machthebbers, én tot overmoedig verzet bij de groote menigte. Hieruit is de eeuwenoude en eeuwenlange strijd tusschen *Gezag* en *Vrij-*

heid geboren, en het is de ingeschapen dorst naar vrijheid, die het van God verordende middel bleek om het zoo licht in despotisme overslaand gezag te breidelen.

Alle recht inzicht in den aard van het staatsleven en het optreden der Overheid eenerzijds, maar ook anderzijds in het recht en den plicht om voor de vrijheid pal te staan, hangt alzoo juist aan wat het Calvinisme ten deze als primordiale waarheid op den voorgrond schoof, t. w. dat God Overheden heeft ingesteld *om der zonde wil.* De lichtzijde en de schaduwzijde van het Staatsleven beiden, liggen in die éene gedachte. De *schaduwzijde,* want die kunstmatig gevormde staten behoorden er niet te zijn, er moest maar één wereldrijk wezen; die Overheid regeert mechanisch, en hoort eigenlijk bij onze natuur niet; en ook dat Overheidsgezag wordt door zondige menschen uitgeoefend en is alzoo behept met allerlei heerschzuchtig bedoelen. Maar ook de *lichtzijde,* want een zondige menschheid zonder verdeeling in staten, zonder wet en overheid, en zonder regelend gezag levend, zou thans een hel op aarde geven, een herhaling van wat op aarde bestaan heeft toen God het eerst verwilderde geslacht in den zondvloed verdronk. Door zijn diepe opvatting van *de zonde* heeft alzoo het Calvinisme den wezenlijken wortel van het Staatsleven blootgelegd, en ons tegelijk tweeërlei ingeprent. Ten eerste, dat we het Staatsleven en de Overheid als nu onmisbaar redmiddel dankbaar uit Gods hand ontvangen zullen; maar ook ten andere, dat we krachtens onze natuurlijke aandrift steeds tegen het gevaar dat in de staatsmacht voor onze persoonlijke vrijheid schuilt, op onze hoede moeten zijn.

Doch het Calvinisme deed meer. Gelijk de diepte der donkerheid niet begrepen wordt dan door de tegenstelling met het licht, zoo kan ook de diepte der zonde niet verstaan worden dan door ook op dit punt alle natie en volk voor het licht van Gods aanschijn te stellen. Ook hier moest niet *het volk* hoofdzaak zijn, zoodat God er slechts bij kwam, om dat volk te helpen in nood; maar omgekeerd, moest God in zijn majesteit voor aller oog schitteren en alle volk, in de weegschaal opgewogen, als niets bij Hem zijn geacht. Van de einde der aarde daagt God de natiën en volken voor zijn hooge vierschaar. Alle die natiën heeft God geschapen,

Ze bestaan om Hem. Ze zijn zijn eigendom. En daarom hebben alle deze volken, en in hen de geheele menschheid, te bestaan voor zijn eer, en dus naar zijn ordinantiën, want juist in het *welgaan* als het gaat naar zijn ordinantiën, moet zijn Goddelijke wijsheid uitblinken. Als dus de menschheid door zonde in veelheid van afgescheiden volken uiteenbreekt, en in den boezem dier volken de zonde verdeelt en verscheurt en woelt in allerlei schande en ongerechtigheid, eischt de eere Gods dat deze gruwelen gestuit worden, dat er orde in dezen chaos terugkeere, en dat een macht van buiten dwingend optrede om menschelijke samenleving mogelijk te maken. Daartoe heeft God en God alleen het recht. Geen mensch heeft recht over een anderen mensch, of het moet zijn, en wordt aanstonds, *het recht van den sterkste.* Zooals de tijger over het weerlooze hert heerscht in het woud, heerschte ook aan de oevers van den Nijl een Pharao over de voorouders der Fellahîn van Egypte. Ook kan geen groep van menschen door overeenkomst, uit eigen hoofde, u tot gehoorzaamheid aan een medemensch dwingen. Of wat zou het mij binden, dat voor vele eeuwen een mijner voorvaderen een staatkundig verdrag aanging met andere lieden uit dien tijd? Als mensch sta ik fier en vrij tegenover elken medemensch. Ik spreek niet van het gezin, want hierin heerschen natuurlijke banden, maar in den staatskring zwicht en buig ik niet voor wie mensch als ik is. Gezag over menschen *kan* niet uit menschen opkomen. Ook niet van de meerderheid over de minderheid, of toont niet de historie schier op elke bladzijde dat juist de *minderheid* gelijk had? En zoo voegt zich dan bij de eerste Calvinistische stelling, dat alleen *de zonde* het optreden van het Overheidsgezag noodzakelijk heeft gemaakt, deze tweede niet minder gewichtige: *dat alle Overheidsgezag op aarde eeniglijk afvloeit uit de souvereiniteit Gods.*

Als God mij zegt: *Gehoorzaam,* dan, ja, buig ik diep eerbiedig het hoofd zonder dat dit mijn persoonlijke eere als mensch te na komt. Even smadelijk toch als ge u verlaagt door te bukken voor een menschenkind, wiens adem in zijne neusgaten is, even hoog verheft het u, zoo ge zwicht voor het gezag van den Heere des hemels en der aarde. Zoo blijft het

dan bij het woord der Schrift: »Door Mij regeeren de koningen," of ook bij het woord van den apostel: »Alle macht die er is, is uit God, zoodat wie zich tegen de macht stelt, God wederstaat." De Overheid een instrument van gemeene gratie, om de ongebondenheid en den gruwel te stuiten en den goede tegen den kwade te beschermen. Maar zij is meer nog. De Overheid is bij dat alles door God ingesteld als *zijn dienaresse*, om het kunstwerk Gods in zijn schepping der menschheid voor algeheele vernieling te bewaren. Het zijn Gods ordinantiën, het is Gods bestel, het is Gods gerechtigheid, het is Gods eere als Opperste Kunstenaar en Bouwmeester, die door de zonde worden aangerand. En nu stelde God magistraten in, om tegenover dat woelen der zonde *zijn* gerechtigheid te handhaven, en geeft daartoe aan de Overheid zelfs het ontzettende recht over leven en dood. Daarom regeert *alle* Overheid in keizerrijken en in republieken, in steden en in staten, »bij de gratie Gods". Daarom draagt de justitie een *heilig* karakter. En daarom ook is een iegelijk onzer tot gehoorzaamheid verbonden, niet om der straffe wil alleen, maar in de consciëntie.

Hoe nu de Overheid wordt ingesteld en in wat vorm ze optreedt, Calvijn heeft het uitdrukkelijk verklaard, verandert aan dit wezen van het Overheidsgezag niets. Voor zichzelf, het is bekend, gaf hij aan de republiek de voorkeur en gevoelde voor het ideëele recht der monarchie, als ware dit de eeniglijk van God gewilde regeeringsvorm, niets. Dit was wel zoo, buiten zonde. Dan toch ware God zelf aller eenige Koning gebleven, iets wat terugkeert in de heerlijkheid die komt, als het eens weer God alles in allen zal zijn. Gods eigen rechtstreeksch regiment is, dit duldt onder monotheïsten geen tegenspraak, volstrekt *monarchaal*. Maar voor de mechanische gezagsinstelling, die thans om der zonde wil in ons leven is ingeschoven, achtte Calvijn, juist om het gevaar dat de zonde met zich bracht (met beroep op Spreuk XI: 14: »De behoudenis is in de veelheid der raadslieden") een verdeeling van het gezag over meerdere personen, d.i. een republiek, in den regel verkieslijk. Toch kon dit in zijn stelsel slechts een gradueel verschil van practische voortreffelijkheid, nooit een principieel onderscheid voor het wezen van de Overheid uitmaken. Monarchie, aristocratie en democratie zijn alle drie

voor hem denkbare en bruikbare vormen, mits maar bij elk dezer drie onveranderlijk aan het alles beheerschend grondbeginsel worde vastgehouden, dat het gezag over menschen aan niemand op aarde toekomt, tenzij het op hem gelegd zij *bij de gratie Gods*, en alzoo niet de mensch, maar God zelf ons tot gehoorzaamheid kome verplichten.

De vraag, hoe de aanwijzing geschiedt van de personen, die van Godswege met het Overheidsgezag bekleed zullen worden, is volgens Calvijn noch voor alle volken noch voor alle tijden op gelijke wijze te beantwoorden. Toch aarzelt hij niet, in ideëelen zin uit te spreken, dat de meest begeerlijke toestand dan aanwezig is, *als het volk zijn eigen overheden kiest.* 1) Waar die toestand bestaat, acht hij dat het volk hierin dankbaar een gunste Gods heeft te erkennen, juist zooals het door meer dan éene van uwe Constitutiën in den aanhef is uitgedrukt: »Grateful to Almighty God, that He gave us the power to choose our own magistrates." 2) In zijn commentaar op Samuël roept Calvijn zulken volken dan ook toe: »En gij, volken, aan wie God de vrijheid gegeven heeft, om uw eigen overheden te kiezen, ziet toe, dat gij deze gunst niet verbeurt door deugnieten en vijanden Gods tot de hoogste eereposten te verkiezen" 3). Ik voeg hier nog bij dat deze keuze door het volk vanzelf intreedt, waar geene andere ordening bestaat of de bestaande wegvalt. Bij stichting van nieuwe staten, anders dan door verovering of geweld, is steeds het eerste gezag door volkskeuze gevestigd; en ook waar ten gevolge van het uitsterven van een koningsgeslacht, zonder regeling van het erfrecht, of ook tengevolge van gewelddadige omkeering, het hoog gezag in het ongereede was geraakt, kwam het volk steeds in zijn vertegenwoordigers op om het te herstellen. Maar even beslist legt Calvijn er nadruk op, dat God vrijmachtig is om, in het bestel zijner

1) Calv. *Opera*. Ed. Schippers. Tom I. p. 321. Haec maxime optabilis est libertas, non cogi ad parendum quibuslibet, qui per vim impositi fuerunt capitibus nostris, sed electionem permitti ut nemo dominetur, nisi qui probatus fuerit.

2) Dankbaar aan God Almachtig, dat Hij ons de macht schonk om onze eigen Overheden te verkiezen.

3) Comm. in I Lib. Sam. c. II. 27—30.

Voorzienigheid, aan een volk dezen meest gewenschten toestand te ontnemen of ook van meet af niet te geven, als het volk er óf onbekwaam voor was óf het ten hoogste verbeurd had door zijne zonde. En dan wijst het geschiedkundig verloop van een volk vanzelf uit, op wat andere wijze de opdracht van het gezag plaats heeft. Dan kan die opdracht voortvloeien uit erfrecht, gelijk in de erfelijke monarchie. Ze kan de uitkomst zijn van een hardnekkigen oorlog, gelijk Caesar door Pilatus macht over Jezus bezat, »hem van boven gegeven". Ze kan uitgaan van keurvorsten, gelijk in het aloude Duitsche keizerrijk. Ze kan berusten bij de staten der gewesten, gelijk in de oude Republiek der Nederlanden. Kortom zij kan allerlei vormen aannemen, omdat de graad van ontwikkeling der volkeren zoo eindeloos verschilt. Een regeeringsvorm als de uwe zou in China geen dag stand houden. Het volk van Rusland is zelfs nu nog onrijp voor elken constitutioneelen regeeringsvorm. En onder de Kaffer- en Hottentotstammen in Afrika zou zelfs een bewind als in Rusland bestaat, ondenkbaar wezen. Dit alles nu bestelt en regelt God door het verborgen raadsbesluit zijner Voorzienigheid. Doch op wat wijs de opdracht van het hoog gezag ook plaats hebbe, dat gezag zelf blijft Goddelijk in oorsprong, en wel hem, die er Gods souvereiniteit in eert.

Dit is daarom geen *theocratie*. Van theocratie was alleen onder Israël sprake, omdat God in Israël rechtstreeks tusschenbeide trad en zoo door de *Urim* en *Thummim*, als door de *Profetie*, zoo door zijn reddende wonderen als door zijn oordeelen, het rechtsbewind en de leiding van zijn volk zelf in eigen hand hield. Wat daarentegen het Calvinisme met zijn belijdenis van de souvereiniteit Gods bedoelt, geldt voor *heel* de wereld, gaat door voor *alle* volk, en houdt stand bij *elk* gezag, dat een mensch over een mensch uitoefent, zelfs bij het gezag, dat van de ouders over hun kinderen gaat. Een politieke belijdenis alzoo summierlijk in deze drie grondstellingen saam te vatten: 1°. Alleen God, en nooit een éénig schepsel, bezit souverein beschikkingsrecht over de volkeren, omdat God alleen de natiën schiep, door zijne almachtigheid in stand houdt, en door zijne ordinantiën regeert. 2°. De zonde heeft op

politiek terrein de rechtstreeksche heerschappij Gods weggebroken, en deswege is toen als mechanisch hulpmiddel de uitoefening van het Overheidsgezag onder menschen ingesteld. En 3°. onder welken vorm dit Overheidsgezag ook optrede, nooit bezit de eene mensch macht over een ander mensch, anders dan door een gezag dat uit de majesteit Gods op hem is afgedaald.

Tegen deze Calvinistische belijdenis nu staat tweeërlei andere theorie, die van de *Volkssouvereiniteit*, gelijk ze 1789 antitheïsthisch te Parijs geproclameerd is, en die van de *Staatssouvereiniteit*, gelijk de historisch-pantheïstische school in Duitschland haar uitspon, lijnrecht over. Beide theorieën zijn in haar diepsten grond één, maar eischen duidelijkheidshalve toch afzonderlijke bespreking.

Wat dreef, wat bezielde de geesten in de groote Fransche revolutie? Geërgerdheid over ingeslopen misbruiken? Afkeer van gekroond despotisme? Een fier opkomen voor de rechten en vrijheden des volks? Ten deele zeker, maar in dit alles lag zoo weinig zondigs, dat ook de Calvinist veeleer dankbaar in dat drieërlei opzicht het oordeel Gods, dat destijds te Parijs voltrokken werd, eerbiedigt. Maar in dat wegruimen van het misbruik school dan ook de drijfkracht dier Revolutie niet. Edmund Burke, het beginsel, dat in de »glorious Revolution« van 1688 triomfeerde, met het beginsel der Revolutie van 1789 vergelijkend, zegt: »Our Revolution and that of France are just the reverse of each other in almost every particular and in the whole spirit of the transaction". 1) Ook uw eigen opstand tegen Engeland heeft Edmund Burke, die feller dan iemand de Fransche Revolutie bestreed, manmoedig verdedigd, als opgekomen uit een »principle of energy showing itself in this good people the main cause of a free spirit, the most adverse to all implicit submission of mind and opinion« 2).

1) BURKE, Works, III p. 52. Ed. Mc. Lean, London. Onze Revolutie en die van Frankrijk zijn juist het omgekeerde van elkander, zoowel in elke bijzonderheid als in den geest die beide bezielde.

2) Opgekomen uit een drijvend beginsel, dat bij dit goede volk e aandrift van vrijheid levendig hield en lijnrecht gekant stond tegen alle slavernij v eest en gedachte.

Van Nederlands opstand tegen Spanje kan hetzelfde gezegd. Al deze omwentelingen lieten de eere Gods onaangeroerd, en gingen juist uit van de erkenning van zijn majesteit. Van den opstand tegen Spanje onder Willem den Zwijger stemt ieder dit toe. Ook is dit nimmer betwijfeld van de »glorious Revolution«, door Willem den Derde van Oranje tegen de Stuarts ondernomen. Maar het geldt evenzeer van uw eigen Revolutie. In de *declaration of Independence* spreekt John Hancock het met zoovele woorden uit; dat Amerika optrad krachtens »the law of nature and of nature's God«, dat men handelde als »endowed by the Creator with certain unalienable rights«, dat men zich beriep op »the supreme Judge of the world for the rectitude of his intention« 1) en, dat men zijn „Declaration of Independence" deed uitgaan »with a firm reliance on the protection of Divine Providence« 2). In de „articles of Confederation" wordt het in den aanhef beleden »that it has pleased the great Governor of the world to incline the hearts of the legislators. 3). Ook in de *preamble* op de Constitutiën der meeste staten heet het. »Grateful to Almighty God for the civil, political and religious Liberty, which He has so long permitted us to enjoy, and looking to Him for a blessing upon our endeavours« 4), wordt God geëerd als »the Sovereign Ruler« 5) and Legislator of the Universe« 5), en wordt met name erkend, dat van God aan het volk toekwam »the right 6) to choose our own form of government« 7). In een der vergaderingen der Conventie deed Franklin den voorslag, om op een hachelijk oogenblik wijsheid bij God in den gebede te zoeken. En indien er nog bij iemand twijfel mocht rijzen of de Amerikaansche revolutie met die van

1) *American Constitutions*, by Franklin B. Hugh. Albany, Weed Parsons and C° 1872. Vol. I p. 5.

2) Ibidem p. 8.

3) P. 19.

4) II p. 549. Dankbaar aan God Almachtig voor de burgerlijke staatkundige en godsdienstige vrijheid, die Hij ons zoo lang te genieten schonk, en Hem biddende om een zegen op onze pogingen.

5) P. 555.

6) P. 555.

7) P. 549.

Parijs homogeen was, heft de felle strijd in 1793 tusschen Jefferson en Hamilton gestreden dien volkomen op, en blijft het oordeel van den Duitschen historiekenner Holtz onaangevochten: »Es wäre Thorheit zu sagen dass die Rousseausche Schriften einen Einfluss auf die Entwicklung in America ausgeübt haben« 1). Hamilton zelf sprak dit uit in dezen scherpen vorm : De beginselen van de Amerikaansche en de Fransche Revolutie lijken juist evenveel op elkaar, als de stille puriteinsche huismoeder op de echtbreukige vrouw in een Franschen schandaalroman. 2)

Tegen alle deze nationale omwentelingen, die met het gebed op de lippen, en in het vertrouwen op Gods hulpe, ondernomen werden, staat nu de Fransche Revolutie principieel over. Zij ignoreert God. Zij stelt zich tegenover God. Zij weigert een dieperen grondslag van het leven te erkennen, dan die in de natuur, d. i. hier in den mensch zelven, ligt. Het ni Dieu ni maître is hier het eerste artikel der belijdenis van het meest volstrekte ongeloof. God in zijn vrijmacht wordt onttroond, en de mensch met zijn vrijen wil op den troon geplaatst. 's Menschen wil beschikt. 's Menschen welbehagen beslist. Alle macht, alle gezag gaat van den mensch uit. Zoo komt men van den enkelen mensch op de vele menschen, en in die vele menschen als volk genomen schuilt dan de diepste bron van alle souvereiniteit. Er is dus niet als in uwe Staatsstukken sprake van een uit God afgeleide souvereiniteit, die door Hem, onder bepaalde omstandigheden, op het volk *gelegd* is, neen maar van een oorspronkelijke souvereiniteit, die overal, in alle staten, uit het volk zelf opkomt, en die eenvoudig berust in den menschelijken wil. Een volkssouvereiniteit alzoo, die met Godloochening volkomen gelijk staat. En hierin nu ligt de zelfverlaging. Op Calvinistisch erf, gelijk ook in uw Constitutie, voor God de knie gebogen, maar tegenover den medemensch fier het hoofd omhoog geheven; maar hier, op het standpunt der volkssouvereiniteit tegen God de vermetele vuist gebald, en onderwijl als mensch voor zijn

1) Holtz *Verfassung und Democratie der Vereinigte Staten von Amerika.* Dusseldor 1873 I p. 96.

2) JOHN F. MORSE. *Thomas Jefferson.* Boston, 1883. p. 147.

medemensch gekropen, en deze zelfvernedering verguld door een fictie van een voor duizenden van jaren, door lieden, waarvan niemand heugenis heeft, gesloten *contrat social.* De uitkomst toonde dan ook hoe Nederlands opstand, Engelands »glorious revolution«, en uw opstand tegen Engeland de vrijheid in eere brachten, terwijl de Fransche revolutie tot geen ander resultaat leidde dan dat de vrijheid gekluisterd werd in de boeien van Staatsalmacht. Metterdaad geen land kende ooit droever staatshistorie dan Frankrijk in onze 19de eeuw.

Met dien waan der op fictie gegronde Volkssouvereiniteit heeft het geleerde Duitschland dan ook reeds sinds De Savigny en Niebuhr gebroken. De door hen gestichte Historische school heeft de aprioristische fictie van 1789 op de kaak gesteld. Elk kenner der Historie lacht er thans om. Alleen maar wat men er voor in plaats stelde, bracht ons nog verder van de wijs. Niet volkssouvereiniteit, neen *Staatssouvereiniteit* zou het nu zijn, een product van Duitschlands philosophisch pantheïsme. In de realiteit belichamen zich ideeën, en onder alle de verbindingen van mensch en mensch was de Staatsidee de hoogste, de rijkste, de volkomenste. Zoo werd de Staat een mystiek begrip. De Staat was een geheimzinnig wezen, met een schuilend *ik*, met een zich ontwikkelend Staats*bewustzijn*, met een zich sterkenden Staats*wil*, door een langzaam proces zich bewegende naar een hoogste Staats*doel*. Het volk werd alzoo niet, gelijk bij Rousseau, genomen als de optelsom der individuën. Zeer terecht zag men het in: een volk is geen aggregaat, maar een organisch geheel. Dat organisme nu had zijn organische geledingen. Die kwamen historisch allengs uit. Door deze organen werkt de Staatswil, en voor dien Staatswil had alles te bukken. Deze Staatswil was oppermachtig, was souverein. Die souvereine Staatswil kon zich in een republiek, kon zich in een koningschap, kon zich in een Caesar, kon zich in een Aziatisch despoot, kon zich in een tirannie als van Philips van Spanje, of in een dictator als Napoleon uiten. Dit alles waren slechts vormen waarin de éene *Staatsidee* zich belichaamde, stadiën van doorgang in het nooit eindigend proces. Maar in wat vorm dit mystieke wezen van den Staat zich ook openbaarde, de idee bleef oppermachtig, de Staat deed zijn

souvereiniteit kortweg gelden, en te zwichten voor deze Staats-apotheose bleef de steen der wijzen voor elk Staats*lid*. — Zoo vervalt elk transcendent recht in God, waartoe de verdrukte zich opheft. Er is geen ander recht dan het immanente recht, dat in de wet beschreven werd. De wet is recht, niet omdat haar inhoud aan de eeuwige beginselen van *het* Recht beantwoordt, maar omdat zij wet is. Stelt ze morgen vlak het tegenovergestelde vast, zoo zal ook dit recht wezen. En de vrucht van deze doodende theorie is dan ook dat het rechtsbesef wordt afgestompt, dat elke rechtsvastheid uit de gemoederen wijkt, en dat alle hoogere geestdrift gebluscht wordt. Wat is is goed, omdat het is, en niet een God die ons schiep en kent en die zelf hoog boven alle Staatsmacht uitgaat, maar de gedurig wisselende wil van den Staat, die niemand boven zich heeft, en daardoor feitelijk zelf God wordt, beslist hoe ons leven zal zijn. En als ge nu bedenkt, dat deze mystieke Staat alleen door *menschen* tot wilsuiting komt, en alleen door *menschen* zijn wil doorzet en handhaaft, behoeft het dan nog betoog, dat ook deze Staatssouvereiniteit de onderwerping van den mensch *aan den mensch* niet te boven komt en niet kan opklimmen tot een plicht der gehoorzaamheid, die zijn klem vindt in de consciëntie?

Zoowel tegenover de Volkssouvereiniteit der Encyclopaedisten, als tegenover de Staatssouvereiniteit der Duitsche Pantheïsten, handhaaf ik daarom hoog de souvereiniteit Gods, die als bron van alle gezag onder menschen door het Calvinisme geproclameerd is. Het Calvinisme handhaaft het hoogste en het beste in onze aspiratiën door alle mensch en alle volk voor het aanschijn van onzen Vader in de hemelen te plaatsen. Het Calvinisme rekent met het feit der zonde, dat men eerst weggegoocheld heeft, en nu in zijn pessimistische buitensporigheden als het wezen van ons aanzijn begroet. Het onderscheidt tusschen de natuurlijke ineenschakeling van onze organische samenleving, en het mechanisch verband dat het overheidsgezag ons aanlegt. Het maakt het zwichten voor het gezag licht, omdat het in elk gezag ons den eisch van de souvereiniteit Gods doet eerbiedigen. Het verheft ons van een gehoorzaamheid uit vreeze voor den sterken arm, tot een gehoorzaamheid om der consciëntie wil. Het leert ons van de bestaande wet

opzien tot de bron van het eeuwig Recht in God, en stort ons den onverwinbaren moed in, om rusteloos tegen het onrecht, ook van de wet, in naam van dat hoogste Recht te protesteeren. En hoe machtig ook de Staat uitbreke en de vrije persoonlijke ontwikkeling in gedrang brenge, boven dien machtigen Staat schittert voor ons zielsoog steeds als nog oneindig machtiger de majesteit van den Koning der koningen, bij wiens vierschaar steeds het recht van appèl voor elken verdrukte openstaat, en tot wien steeds ons gebed blijft opgaan, of Hij ons volk, en in dat volk ons en ons huis, mocht zegenen.

Zóóveel over de Souvereiniteit *in den Staat*; komen we thans tot de „*Souvereiniteit in eigen kring*". Hieronder wordt van Calvinistische zijde verstaan, dat het huisgezin, het bedrijf, de wetenschap, de kunst, en zooveel meer, maatschappelijke kringen vormen, die niet aan den Staat hun aanzijn danken, noch ook aan de hoogheid van den Staat hun levenswet ontleenen, maar gehoorzamen aan een hoog gezag in eigen boezem, dat evenals de Staatssouvereiniteit heerscht *bij de gratie Gods*. De tegenstelling tusschen *Staat* en *Maatschappij* is hierbij in het spel, maar onder deze nadere bepaling, dat die Maatschappij niet als mengelmoes worde genomen, maar ontleed in hare organische deelen, om in elk dier deelen het hun toekomend *zelfstandig karakter* te eeren. In dat zelfstandig karakter openbaart zich noodzakelijkerwijs *gezag*. Dit gezag moge in onderscheidene kringen met trappen opklimmen, maar neemt ten slotte toch den vorm aan van een hoogste gezag in dien kring. En dat hoogste gezag nu bestempelen we opzettelijk met den naam van „*souvereiniteit in eigen kring*", om scherp en beslist uit te drukken, dat dit hoogste gezag in elken kring *niets dan God boven zich heeft*, en dat de Staat zich hier niet tusschen kan schuiven en hier niet uit eigen macht heeft te bevelen. Gelijk ge aanstonds gevoelt, het diep ingrijpend vraagstuk van onze *Burgerlijke Vrijheden*.

Hierbij nu is het van het uiterste gewicht, scherp het graadverschil in het oog te vatten tusschen het *organische* leven der

maatschappij, en het *mechanisch* karakter der Overheid, waarop ik reeds herhaaldelijk wees, maar dat hier breeder moet toegelicht. Al wat onder menschen regelrecht uit de schepping opkomt, bezit alle gegevens voor eigen ontwikkeling in de menschelijke natuur als zoodanig. Ge doorziet dit terstond aan het huisgezin en het verband van bloed- en aanverwanten. Uit de tweeheid van man en vrouw komt het huwelijk op. Uit het eerst voorkomen van één man en éene vrouw de monogamie. Uit het ingeschapen voorttelingsvermogen komen de kinderen voort. De kinderen bestaan elkander vanzelf als broeders en zusters. En als straks die kinderen op hun beurt huwen, ontstaan even vanzelf al die betrekkingen van bloed- en aanverwantschap die geheel het familieleven beheerschen. In dit alles is niets mechanisch. Het ontwikkelt zich vanzelf evenals de stengel en de twijgen aan de plant. En wel heeft de zonde ook hier storend ingewerkt, en veel tot een vloek gemaakt, wat ten zegen bedoeld was, maar die noodlottige doorwerking der zonde is gestuit door de gemeene gratie; en hoe ook de vrije liefde woele en het concubinaat ontheilige, voor de overgroote meerderheid van ons geslacht blijft het huwelijk de grondslag der menschelijke samenleving en blijft in het sociologisch saâmleven het huisgezin de primordiale kring. Ditzelfde nu geldt ook van de overige levenskringen. Ten gevolge der zonde moge de natuur om ons heen haar paradijsweelde verloren hebben, en de aarde ons nu doornen en distelen telen, zoodat er geen brood te eten is, dan in het zweet onzes aanschijns, de hoofdstrekking van alle menschelijke bemoeienis blijft toch ook nu wat ze krachtens de schepping en vóór den val in zonde was, t.w. *de heerschappij over de natuur*, en die heerschappij is niet anders te verwerven dan door aanwending der krachten, die dank zij de scheppingsordinantiën in de natuur zijn ingeschapen. Diensvolgens is alle wetenschap niet anders dan de aanwending van het ons ingeschapen onderzoekings- en denkvermogen op den kosmos, en de kunst niet anders dan de natuurlijke productiviteit van ons verbeeldingsleven. Al geven we dus toe dat de zonde, gestuit door de »gemeene gratie", in deze onderscheidene levensuitingen velerlei wijziging aanbracht, die eerst na het verloren paradijs

opkwam en straks weer ondergaat als het rijk der heerlijkheid komt, toch is het grondkarakter van deze levensuitingen gebleven wat het oorspronkelijk was. Het is altegader scheppingsleven naar scheppingsordinantie, en dies organisch zich ontwikkelend.

Maar zoo is het optreden der Overheid niet. Want wel zou ook buiten zonde de behoefte zich geopenbaard hebben om de vele gezinnen in hoogere eenheid saam te vatten, maar die eenheid zou *innerlijk* gebonden hebben gelegen in het koningschap van God, dat regelmatig, regelrecht en harmonisch in aller hart en aller leven zou geheerscht en *uitwendig* zich zou belichaamd hebben in de patriarchale hiërarchie. Zoo zouden er niet Staten, maar zou er slechts één wereldrijk onder God als koning zijn geweest; juist datgene dus wat ons nu geprofeteerd is voor de toekomst, die ons na het wegsterven van alle zonde te wachten staat. Juist dit echter brak de zonde thans uit ons menschelijk leven uit. Die eenheid is er niet meer. Die heerschappij van God kan niet meer doorwerken. De patriarchale hiërarchie is verbroken. Thans kan en mag er geen wereldrijk meer zijn. Dat tóch gewild te hebben was de vermetelheid van Babels torenbouw. Zoo kwamen er volken en natiën. Die volken vormden staten. En over die staten stelde God *Overheden* aan. — Er is dus, als ik mij zoo mag uitdrukken, geen natuurlijk hoofd dat organisch uit het volkslichaam is uitgegroeid, maar een mechanisch hoofd, dat van buiten op den volksromp is opgezet. Een redmiddel voor den ontstanen misstand. Een stok bij de plant aangebracht om haar overeind te doen staan, daar ze anders, ten gevolge van haar innerlijke verzwakking, op den grond zou neerslaan. Het hoofdkenmerk nu van deze Overheid ligt in het recht over leven en dood. Ze draagt als attribuut, volgens het apostolisch getuigenis het zwaard, en dat zwaard heeft drieërlei beduidenis. Het is het zwaard der *gerechtigheid*, om den misdadiger aan den lijve te straffen. Het is het zwaard van den *oorlog* om de eer en het recht en het belang van den Staat tegen den vijand te verweren. En het is het zwaard van *de orde*, om binnenslands gewelddadig verzet te keer te gaan. Luther en de overige reformatoren wezen er dan ook op, hoe de eigenlijke instelling en met volmacht bekleeding van de Overheid eerst na den

zondvloed plaats greep, toen God het bevel liet uitgaan dat wie 's menschen bloed vergoot, dien gruwel met de doodstraf boeten zou. Het recht om iemand het leven te benemen, komt alleen toe aan Hem, die het leven geven kan, d. i. aan God, en diensvolgens bezit niemand op aarde hiertoe wettige macht, tenzij God hem die verleend heeft. Daarom staat het Romeinsche recht, dat het *jus vitae et necis* aan den vader en aan den slavenhouder toevertrouwde, principieel veel lager dan Israëls recht, dat geen ander ontnemen van het leven kent dan door den magistraat of krachtens magistrale opdracht. In *de justitie* blijft dan ook onveranderlijk de hoogste taak der Overheid uitkomen, en voorts heeft zij zorg te dragen voor het volk *als eenheid* genomen, deels *binnenslands* opdat zijn eenheid steeds dieper doordringe en niet verstoord worde, deels tegenover het *buitenland*, opdat de nationale existentie geen schade lijde.

Resultaat nu hiervan is dat er in een volk eenerzijds allerlei *organische* levensuiting opwerkt uit de maatschappelijke kringen, en dat zich hoog boven deze de *mechanische* eenheidsdrang der overheid doet gevoelen. Hieruit nu ontstaat alle wrijving en botsing. De overheid toch neigt er steeds toe, om met haar mechanisch gezag in het maatschappelijk leven in te dringen, dit aan zich te onderwerpen, en het mechanisch te regelen. Dit is de Staatsalmacht. Maar ook anderzijds poogt het maatschappelijk leven steeds zich het overheidsgezag van de schouders te werpen, gelijk dit streven nu weer culmineert in de sociaal-democratie en het anarchisme, beide niets anders bedoelende dan dat de mechanische gezagsinstelling geheel wegvalle. Afgezien echter van deze beide uitersten, was elk gezond volks- en staatsleven steeds de historische uitkomst van de worsteling tusschen deze beide machten, en het is in het dusgenaamde constitutioneele staatsrecht dat gepoogd werd beider wederzijdsche verhouding op vaster voet te regelen. In die worsteling nu nam voor het eerst het Calvinisme positie. Zoo hoog als het de van God ingestelde magistrale autoriteit eerde, even hoog verhief het de van God, krachtens scheppingsordinantie, in de maatschappelijke kringen gelegde souvereiniteit. Het eischte voor beide zelfstandigheid in eigen

kring; en regeling van beider verhouding *in de wet.* En het is door dien gestrengen eisch dat het Calvinisme gezegd mag worden het constitutioneele staatsrecht uit zijn grondgedachte te hebben gegenereerd. Het getuigenis der historie is dan ook onwraakbaar, dat niet in de Roomsche noch ook in de Luthersche staten, maar in de volken met Calvinistisch type, dit constitutioneele staatsrecht het eerst en het best tot bloei kwam.

Grondslag is hier derhalve de grondgedachte, dat de souvereiniteit Gods waar ze op menschen nederdaalt, zich splitst in twee sferen, eenerzijds in de gezagssfeer *van den Staat* en anderzijds in de gezagssfeer van de *maatschappelijke levenskringen,* en dat in beide sferen het inwonend gezag souverein is, d. w. z. *alleen God boven zich heeft.* Toch mag hier niet voorbij gezien, dat de aard van deze souvereiniteit in beide sferen niet dezelfde is. In de gezagssfeer van den Staat dwingt ze *mechanisch,* d. i. uitwendig met den sterken arm; in de gezagssfeer van het maatschappelijk leven dwingt ze *organisch,* d. i. door moreel en inherent overwicht. En terwijl beide alzoo met een eigen karakter tegen elkander overstaan, vertoont het huisgezin alleen een vermenging van beide. Goede ouders heerschen moreel, maar handhaven ook in het uiterste geval de tucht. — Het mechanisch dwingende gezag der Overheid eischt hier geen verdere toelichting, wel het organisch-sociale gezag. Het duidelijkst ontwaart men het heerschappij voerend karakter van dit organisch-sociale gezag op het erf der wetenschap. In het voorbericht voor een uitgave van Lombardus *Sententiae* en van Thomas Aquinas' *Summa Theologica,* schreef de geleerde Thomist: »Lombardus' werk heeft honderd vijftig jaren geheerscht en Thomas voortgebracht, en na hem heeft Thomas *Summa* geheel Europa geregeerd (totam Europam rexit) gedurende vijf volle eeuwen en alle na hem komende theologen geteeld." [1]) Geef nu toe dat dit al te fier gesproken is, toch is het denkbeeld, dat hier tot uiting komt, onberispelijk juist. De heerschappij van mannen als Aristoteles en Plato, van Lombardus en Thomas, van Luther en Calvijn, van Kant en Darwin bestrijkt voor elk hunner een veld van eeuwen.

---

1) Editie van Migne te Parijs 1841 Tome I praef 1.

Genie is souvereine macht, vormt school, grijpt met onweerstaanbaar overwicht de geesten aan en oefent onmetelijken invloed op de geheele gestalte van het menschelijk leven. Die souvereiniteit nu van het genie is gave Gods, bij zijne gratie alleen bezeten, is aan niemand onderworpen en alleen verantwoordelijk aan Hem, die dit geniale overwicht schonk. Op het terrein der kunst ziet ge hetzelfde verschijnsel. — Elk geniaal kunstenaar is priester in den tempel der kunst, niet bij erfrecht noch bij aanstelling, maar uitsluitend bij de gratie Gods. En ook deze virtuosen leggen gezag op, onderwerpen zich aan niemand, maar heerschen over allen, en ten slotte buigt een ieder voor het overwicht van hun kunstgave. — Van de souvereine macht der persoonlijkheid dient hetzelfde beleden te worden. Persoonsgelijkheid is er niet. Er zijn zwakke, enghartige personen, met geen breeder vlerkgewip dan de huismusch, maar er zijn ook sterke, breede imponeerende karakters met den vleugelslag van den adelaar. Onder die laatsten vindt ge er dan weer enkelen met koninklijk karakter, en deze heerschen in hun kring, onverschillig of men voor hen wijkt of hen tegenstaat, bij tegenstand meest nog te krachtiger. En geheel datzelfde proces nu gaat op alle terreinen des levens door. Op het ambacht, in de fabriek, op de beurs, in den handel, bij de scheepvaart, op het terrein der weldadigheid en der menschenliefde. Telkens blijkt de een machtiger dan de andere te zijn, door zijn persoon, door zijn talent, door de omstandigheden. Overal is er heerschappij, maar eene heerschappij, die organisch werkt; niet krachtens staatsinvestituur, maar uit de souvereiniteit van het leven.

Hiermede in verband, en op geheel denzelfden grond van organische meerderheid, vestigt zich, naast deze persoonlijke souvereiniteit, de souvereiniteit *van den kring*. De universiteit bezit wetenschappelijke macht, de academie voor schoone kunsten bezit kunstkracht, de gilde beschikt over technisch vermogen, de trade-union over arbeidskracht, en elk dezer kringen of corporatiën is er zich bewust van, dat zij op eigen terrein tot zelfstandig oordeelen bevoegd en tot krachtig handelen bekwaam is. Achter deze organische kringen met

intellectueele, aesthetische, of technische souvereiniteit, ontsluit zich dan de kring van het huisgezin met zijn huwelijksrecht, huisvrede, recht van opvoeding en bezitsrecht, en ook in dezen kring is het natuurlijk hoofd zich bewust, zijn daarop rustend gezag uit te oefenen, niet omdat de Overheid het hem toestaat, maar omdat God het hem opdroeg. Het vaderlijk gezag wortelt in het levensbloed zelf en is geproclameerd in het vijfde gebod. En ten slotte zij opgemerkt, dat ook het locale samenleven in steden en dorpen een levenskring formeert, die uit de noodzakelijkheid zelve van het leven opkomt, en daarom autonoom in eigen boezem moet zijn.

In velerlei onderscheiding zien we alzoo de souvereiniteit in eigen kring zich doen gelden, 1°. in de persoonlijke sfeer door de souvereiniteit van het genie en de persoonlijke meerderheid, 2°. in de corporatieve sfeer der universiteiten, gilden, genootschappen enz., 3°. in den domestieken kring van het gezin en huwelijksleven, 4°. in de gemeentelijke autonomie. In alle vier deze sferen nu heeft de Overheid niet eigenmachtig haar ordonnantiën op te leggen, maar de ingeschapen levenswet te eerbiedigen. God heerscht in die sferen even vrijmachtig als Hij in den staatskring door de Overheid heerschappij voert. Gebonden door haar eigen lastbrief, mag alzoo de Overheid den Goddelijken lastbrief, waaronder deze sferen staan, niet ignoreeren, noch wijzigen, noch verscheuren. De Overheids-souvereiniteit bij de gratie Gods gaat hier, om Gods wil, voor een andere souvereiniteit van even Goddelijken oorsprong uit den weg. Noch het wetenschappelijk leven, noch het kunstleven, noch de landbouw, noch de nijverheid, noch de handel, noch de scheepvaart, noch het huisgezin, noch het familieleven, noch het gemeentelijk leven mag gedwongen worden zich naar de gratie der Overheid te voegen. De Staat mag geen woekerplant zijn, die alle leven opslorpt. Op eigen wortel heeft ze te midden van de andere stammen haar plaats in het woud in te nemen, en alzoo alle leven dat zelfstandig opschiet, in zijn heilige autonomie te mainteneeren.

Beduidt dit dat de Overheid *elk* recht van inmenging in deze autonome levenssferen derft? Allerminst. Harer is en blijft de

drievuldige roeping: 1°. om bij botsing tusschen kring en kring over en weer eerbiediging van elks grenzen af te dwingen; 2°. de roeping om de enkele individuën, en het zwakke in die kringen, tegen misbruik van overmacht te beveiligen, en 3°. de roeping om alle saam te dwingen tot het praesteeren van *persoonlijke* en *geldelijke* lasten tot instandhouding van de natuurlijke eenheid in den Staat. Doch juist hierdoor ontstaat dan ook de wrijving en het gevaar voor botsing. De beslissing kan hier niet aan de Overheid unilateraal staan. *Alleen de Wet* kan hier elks recht uitwijzen, en het recht der burgerij over eigen buidel moet de machtsoverschrijding der Overheid tegengaan. En hier nu ligt het uitgangspunt voor die saamwerking van de souvereiniteit der Overheid met de souvereiniteit in de maatschappelijke kringen, die in *de Constitutie* haar regeling vindt. Naar de gesteldheid der dingen in zijn tijd werd dat voor Calvijn de leer der „magistratus inferiores". Ridderstand, stederecht, gilderecht en zooveel meer leidde toen nog tot het optreden van sociale »staten" met eigen regeermacht, en uit de saamwerking van deze met de Hooge Overheid liet hij *de Wet* opkomen, en door deze het machtsmisbruik der Overheid weerstaan. Sinds hebben deze verhoudingen, die ten deele uit het leenstelsel waren opgekomen, algeheele wijziging ondergaan. Met magistrale macht zijn deze corporatiën of standen thans niet meer bekleed, en in plaats van deze alle saam trad thans het Parlement op, of met wat naam de generale vertegenwoordiging in de onderscheidene landen ook genoemd wordt, om voor allen en in aller naam de volksrechten en volksvrijhede bij en desnoods tegenover de landsoverheid tot haar recht te doen komen. Aan deze *gezamenlijke* verdediging gaf men boven *afzonderlijk* verweer de voorkeur, om het samenstel en de werking der Staatsinrichting eenvoudiger te maken, en sneller te doen functionneeren. Doch hoe ook in vorm gewijzigd, in den grond blijft het de oude Calvinistische gedachte, om het volk in al zijne rangen en standen, in al zijne kringen en sferen, in al zijne corporatiën en zelfstandige instituten, in gezond democratischen zin, wettelijk geregelden invloed op het vaststellen van de wet te geven. Geschil bestaat nog alleen over de belangwekkende

vraag, of men volharden zal bij de nu geldende oplossing van aller bijzondere rechten en vrijheden in het individueele stemrecht, dan wel of het geraden zal zijn hiernaast een corporatief stemrecht te plaatsen, dat tot afzonderlijk verweer bekwaamt. Een neiging naar organisatie openbaart zich thans opnieuw tot in de kringen van handel en nijverheid, en niet het minst van den arbeid, en zelfs tot uit Frankrijk zijn stemmen opgegaan, om het stemrecht zich aan deze organisatiën te laten aansluiten. Ik voor mij zou dit, mits niet eenzijdig, laat staan uitsluitend, toegepast, toejuichen, maar het zijn niet deze zwenkingen, die mij hier mogen ophouden. Hoofddoel van mijn betoog was u aan te toonen, hoe het Calvinisme door een van God ontvangen recht en souverein gezag ook in de sociale levenssferen te handhaven, protest indient tegen de almacht van den Staat, protest tegen de afschuwelijke voorstelling alsof er geen recht boven en buiten de geldende wet zou bestaan, en protest evenzoo tegen de hooghartigheid van het absolutisme dat geen grondwettelijke rechten kent dan als uitvloeisel van vorstengunst. Alle drie deze voorstellingen, die door het opkomend Pantheïsme weer zoo gevaarlijk gevoed worden, zijn de dood voor onze burgervrijheid, en aan het Calvinisme komt de eere toe, tegen dezen absolutistischen stroom een dam te hebben opgeworpen, niet door een beroep op volksgeweld, noch op waan van menschelijke hoogheid, maar door die rechten en vrijheden der burgermaatschappij te hebben afgeleid uit dezelfde Bron, waaruit het hoog gezag der Overheid vloeit, t. w. *uit de absolute souvereiniteit Gods.* Uit die ééne Bron in God vloeit de souvereiniteit in eigen kring, voor het huisgezin en voor elke sociale levenssfeer, even rechtstreeks als de overhoogheid van het Staatsgezag. Daarom hebben beide zich met elkander te verstaan, en beide staan onder de even heilige verplichting, om hun souverein gezag te handhaven en aan de majesteit Gods dienstbaar te maken. Een volk dat het gezinsrecht of een universiteit die het recht der wetenschap veil biedt aan overheidsinmenging, staat even schuldig voor God, als een natie die zich aan het overheidsrecht vergrijpt. En zoo is de strijd voor de vrijheid niet slechts voor *geoorloofd* verklaard, maar zelfs tot *plicht* gesteld voor een ieder in zijn kring, niet door, gelijk

in de Fransche revolutie, God opzij te zetten en den mensch in den troon der Almacht te plaatsen, maar juist door alle mensch, den magistraat incluis, diep eerbiedig te doen buigen voor de majesteit van den almachtigen God.

Als derde of laatste deel van deze lezing rest ons de bespreking van het nog neteliger vraagstuk, hoe in den Staat te oordeelen zij over de *souvereiniteit der Kerk*. Netelig noem ik dit vraagstuk, niet omdat ik over de conclusie aarzel, of ook ten opzichte van deze conclusie aan uwe instemming twijfel. Wat over vrijheid van eeredienst en juxtapositie van kerk en staat, eerst in uwe Constitutie verklaard, en straks in uwe Confessiën gewijzigd is, heft alle onzekerheid dienaangaande op. En wat mij persoonlijk aangaat, reeds voor meer dan het vierde eener eeuw schreef ik boven mijn blad de leus: »De vrije kerk in den vrijen Staat"; in harden strijd is die leuze door mij hoog gehouden; en ook in ónze Confessie staat het desbetreffend artikel te worden herzien. Het netelige van dit vraagstuk ligt elders. In den brandstapel van Servet. In het optreden van de Presbyterianen tegen de Independenten. In de beperking van vrijen eeredienst en in de »civil disabilities", zelfs in Nederland eeuwenlang toegepast op de Roomschen. Het netelige ligt in het artikel onzer Belijdenis dat aan de Overheid de taak oplegt, »om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst." Het netelige ligt in de eenparige en eenstemmige betoogen van Calvijn en zijn epigonen, die juist de tusschenkomst der Overheid in de zake der Religie vorderen. En nóg sterker spreekt dit netelige in het niet te loochenen feit, dat het niet zelden Baptisten en Remonstranten waren, die voor nu drie eeuwen, dit stelsel der vrije kerk tegen het Calvinisme verdedigd hebben. Voor de hand ligt dan ook de beschuldiging dat we met voor vrijheid van religie te kiezen niet den handschoen voor het Calvinisme opnemen, maar lijnrecht tegen het Calvinisme ingaan.

Ter afwering nu van dit onverkwikkelijk vermoeden, plaats ik den regel op den voorgrond, dat het bijzondere karakter van een stelsel niet gekend wordt uit wat het met andere voorafgaande stelsels gemeen

heeft, maar zich teekent in datgene waarin het van die voorafgaande stelsels verschilt. De roeping der Overheid om allen valschen godsdienst en afgoderij uit te roeien, dagteekent van Constantijn den Groote, en was de terugslag op de afschuwelijke vervolgingen, door zijn heidensche voorgangers op den keizerlijken troon aangewend tegen de sekte van den Nazarener. Sinds was dat stelsel door alle Roomsche theologen bepleit en door alle Christenvorsten toegepast. Dat in dat stelsel de waarheid school was in de dagen van Luther en Calvijn de algemeen gangbare overtuiging. Alle theologen van naam, Melanchton voorop, hebben dan ook Servets brandstapel goedgekeurd; en het schavot te Leipzig voor een streng Calvinist, Krell, opgericht droeg van Luthersche zijde een veel bedenkelijker karakter. Maar terwijl in de eeuw der Reformatie schier alleen de Gereformeerden, (die der Lutherschen en Roomschen zijn spoedig geteld), aan schavot en brandstapel hun slachtoffers bij tienduizenden geleverd hebben, begaat men nochtans in de historie de grove en verregaande onbillijkheid, om hún steeds dien éénen brandstapel van Servet als *crimen nefandum* te blijven voorwerpen. Desniettemin betreur ik niet alleen dien éénen brandstapel, maar keur dien onvoorwaardelijk af. Edoch af, niet als de uiting van een specialen karaktertrek van het Calvinisme, maar, heel anders, als de fatale uiting van een eeuwenoud stelsel, dat het Calvinisme gevonden had, waarin het was opgegroeid, en waaraan het zich nog niet had ontworsteld. Wil ik daarentegen weten wat ten deze uit het eigen beginsel van het Calvinisme voortvloeit, dan is het vraagstuk geheel anders te stellen. Dan dient ingezien en erkend, dat dit stelsel, om afwijking in religie-aangelegenheden onder de crimineele jurisdictie der Overheid te brengen, regelrecht voortvloeit uit de overtuiging dat de kerk van Christus op aarde slechts in *één vorm* en als *één instituut* kan optreden. Alleen die *ééne kerk* was *de* Kerk van Christus, en al wat van haar afweek, werd geacht vijandig tegen die *éène ware kerk* over te staan. De Overheid had dus niet te oordeelen, niet te keuren, noch zelf te beslissen. Er was slechts *éene kerk* van Christus op aarde, en die eenig denkbare kerk had zij tegen schisma, haeresie en secte te beveiligen. Doch *breek* die éene kerk, geef toe dat de kerk van Christus in onderscheidene

landen, ja in een zelfde land, in velerlei formatie, in veelheid van instituut kan optreden, en met de eenheid der zichtbare kerk valt aanstonds weg al wat er uit voortvloeide. Valt nu niet tegen te spreken, dat het Calvinisme zelf feitelijk breuke in de eenheid der kerk bracht, en dat juist in de Calvinistische landen een rijke veelheid van allerlei formatiën optrad, dan is de echt Calvinistische karaktertrek ten deze te zoeken, niet in wat het een tijdlang het oude stelsel nasprak, maar in datgene wat het nieuw uit zijn eigen wortel geteeld heeft. De uitkomst getuigt dan ook nog na drie eeuwen, dat in alle overwegend Roomsche landen, zelfs in de Zuid-Amerikaansche republieken, de Roomsche, en in alle Luthersche landen de Luthersche kerk, Staatskerk is en bleef, terwijl de vrije kerk uitsluitend opbloeide in die landen, die onder de beademing van het Calvinisme kwamen, d. i. in Zwitserland, Nederland, Engeland, Schotland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. In Roomsche landen wordt de gelijkstelling tusschen de onzichtbare met de zichtbare kerk, onder pauselijke eenheid nog volgehouden. In Luthersche landen heeft men met het »cuius regio eius religio" op gedrochtelijke wijze de hof-confessie tot landconfessie gemaakt, en de Gereformeerden hard behandeld, als ballingen afgewezen en als vijanden van den Christus gesmaad, te Leipzig ze zelfs ter dood gebracht. In het Calvinistisch Nederland daarentegen vonden alle vervolgden om des geloofs wille een toevluchtsoord, werden zelfs de Joden gastvrij ontvangen, waren de Martinisten in eere, bloeiden de Mennonieten, en traden ook de Remonstranten en Roomschen met huiskerken op. De Independenten, uit Engeland verjaagd, hebben in het Calvinistische Nederland de plek voor het hol van hun voet gevonden, en het is uit datzelfde Nederland dat de Mayflower uitzeilde om de Pilgrimfathers over te brengen naar hun nieuwe vaderland.

Het is dus geen uitvlucht waarin ik heul zoek, het zijn de klare feiten der historie, waarop ik mij beroep; en ik herhaal hier: niet in wat het Calvinisme uit het verleden *overnam*, maar in wat het *nieuw schiep*, moet de diepe grondtrek gezocht van zijn karakter. Opmerkelijk is het dan ook dat de vrijheid van conscientie van meet af door onze Calvinistische theologen en

juristen tegenover de Inquisitie verdedigd is. Rome doorzag uit-uitnemend wel, hoe vrijheid van conscientie het fundament van de eenheid der kerk loswoelde, en ging er tegen in. Maar ook omgekeerd moet dan erkend, dat het Calvinisme door luide de vrijheid der conscientie te eeren, *de eenheid der zichtbare Kerk in beginsel prijs gaf.* Zoodra in den boezem van een zelfde volk de belijdenis der eene helft tegen die der andere helft getuigen mocht, was de breuke een feit geworden en hielpen geen placcaten meer. Reeds in 1649 werd het uitgesproken, dat vervolging om des geloofs wil »a spiritual murder was, an assassination of the soul, a rage against God himself, the most horrible of sins". En dat Calvijn zelf, al kwam hij nog niet tot de juiste conclusie, toch reeds de praemisse voor die conclusie neerschreef, blijkt uit zijn erkenning van den Roomschen Doop, uit zijn betuiging dat tegenover den Atheist zelfs de Roomsche onze bondgenoot is, uit zijn volmondig erkennen van de Luthersche kerken, en ten deele zelfs uit zijn thetische verklaring: »Scimus tres esse errorum gradus, et quibusdam fatemur dandam esse veniam, aliis modicam castigationem sufficere, ut tantum manifesta impietas capitali supplitio plectatur. 1) D. i. Er bestaat drieërlei afwijking van de Christelijke waarheid; een geringe, die men stil moet laten begaan, een matige die door matige kastijding moet hersteld, en alleen vermetele goddeloosheid moet crimineel gestraft worden". Een nog altoos harde uitspraak, ik geef het toe, maar dan toch een uitspraak, waarin principieel de zichtbare eenheid wordt prijsgegeven, en waar die eenheid breekt, daagt de vrijheid vanzelf.

Van oudsher lag de ongebroken eenheid der Kerk gegrondvest in de overtuiging, dat de *belijdenis* die men beleed *de absolute* belijdenis *der Waarheid* was; en aan deze zinsbegoocheling ontkwam ook het Calvinisme bij zijn eerste opkomst niet. Juist echter overmits het verbreken van de eenheid der Kerk van zelf het *relatief* karakter ook van elke bijzondere belijdenis aan het licht moest doen komen, heeft het Calvinisme door een pluriformiteit van

1) Tome VIII. p. 516c. Ed. Schippers.

kerkformatie mogelijk te maken, de beperktheid van ons inzicht ook bij de Belijdenis der Waarheid aan het licht gebracht.

Zooveel over de feiten, brengen we thans de theorie zelve ter toetse en bezien we achtereenvolgens de roeping der Overheid in geestelijke dingen 1°. tegenover *God*, 2°. tegenover *de Kerk*, en 3°. tegenover de *enkele personen*. Wat nu het eerste punt betreft, zoo is en blijft de Overheid »Dienaresse Gods." Ze moet God als haar Opperheer erkennen, aan Wien ze haar macht ontleent. Ze moet God dienen door het volk naar *zijn* ordinantiën te regeeren. Ze moet Godslastering, waar ze het rechtstreeksch karakter van hoon tegen Gods majesteit aanneemt, te keer gaan. Dat erkennen van Gods oppermacht doet ze door zijn Naam in de Constitutie te belijden, door zijn sabbat hoog te houden, door bid- en dankdagen uit te lokken, door in te roepen zijn Goddelijken zegen, en door aan de kerken haar bescherming te verleenen. Voorts om te regeeren naar zijne heilige ordinantiën, is elk magistraatspersoon verplicht zelf de rechten Gods in het natuurlijk leven en in zijn Woord te onderzoeken, niet om zich aan de uitspraak van eenige Kerk te onderwerpen, maar om zelf het licht op te vangen dat hij voor de kennisse van Gods wil behoeft. En wat aangaat de Godslastering, zoo berust het recht der Overheid om deze te keer te gaan in het Godsbesef dat een ieder van nature ingeschapen is, en vloeit de plicht er toe voort uit het feit dat God Opperkoning over elk volk is. Doch juist deswege is het feit van Godslastering alleen dan geconstateerd te achten, als het opzet bleek, om in arren moede deze Oppersouvereiniteit van God over heel het volk te honen. Wat dan gestraft wordt is niet de religieuse afwijking, noch de onvrome zin, maar de aanranding van den staatsrechtelijken grondslag, waarop èn Staat èn Overheid rust. Intusschen is het verschil aanmerkelijk, dat hier opkomt tusschen Staten, die absoluut door een monarch, en staten, die, constitutioneel, onder veler beleid, of sterker nog republikeinsch door een breede vergadering geregeerd worden. Bij den absoluten monarch is één het bewustzijn en één de persoonlijke wil, en is dus deze eene persoon geroepen,

naar zijn persoonlijk inzicht in de ordinantiën Gods, te regeeren. Werkt daarentegen *veler* bewustzijn en *veler* wilsuiting saam, dan gaat die eenheid te loor, en kan het subjectieve inzicht van de velen in de ordinantiën Gods slechts *zijdelings* doorwerken. Maar hetzij ge met de wilsuiting van een enkel persoon of met de wilsuiting van velen in een door stemming genomen besluit te doen hebt, hoofdzaak blijft, dat de Overheid zelfstandig te oordeelen en zelfstandig te besluiten heeft. Niet als appendix van de Kerk, noch als haar naspreekster. Het Staatsterrein zelf staat onder de majesteit des Heeren. Op dat Staatsterrein geldt alzoo tegenover God een zelfstandige verantwoordelijkheid. Niet het kerkelijk erf is gewijd en profaan het Staatsterrein dat daar buiten ligt, maar Kerk en Staat beide hebben elk op hun eigen terrein God te gehoorzamen en zijn eere te dienen. En daartoe nu moet op beider gebied *Gods Woord* heerschen, edoch op Staatsterrein alleen door de consciëntie der met macht bekleede personen. Hoogste eisch is en blijft natuurlijk, dat alle volken Christelijk geregeerd worden, d.w.z. naar die beginselen, die voor het Staatsbeleid uit den Christus voortvloeien, maar gerealiseerd kan dit nooit anders worden dan door de subjectieve overtuiging van de personen die in de macht staan, krachtens hun persoonlijk inzicht in wat het Christelijk beginsel voor het Staatsbeleid eischt.

Van geheel anderen aard is de tweede vraag, welke de verhouding tusschen de Overheid en *de Kerk* moet zijn. Ware het de wille Gods geweest dat deze zichtbare Kerk steeds één formatie zou blijven, zoo zou op deze vraag een geheel ander antwoord te geven zijn dan thans. Dat men aanvankelijk naar die eenheid gestreefd heeft, is natuurlijk. Eenheid van religie heeft voor het volksleven hooge bekoring, en aan de woede der wanhoop waarmeê Rome in de 16e eeuw voor het behoud dier eenheid gestreden heeft, kan alleen de kleinzieligheid zich ergeren. En ook is het begrijpelijk dat deze eenheid aanvankelijk haar beslag kreeg. Hoe lager een volk op de trap van ontwikkeling staat, hoe minder nog verschil in denkwijze uitkomt. Schier bij alle volken ziet men dan ook dat ze met eenheid van religie beginnen. Maar wint het individueele leven bij voortgaande ontwikkeling in kracht,

dan is het even natuurlijk, dat die eenheid splijt, en veelvormigheid zich als de onafwijsbare eisch van rijker levensontwikkeling doet gelden. En zoo staan we dan nu voor het feit, dat de zichtbare Kerk gespleten is, en dat in niet één land de absolute eenheid van de zichtbare Kerk meer is vol te houden. Welke is nu bij dien stand van zaken de roeping van de overheid? Heeft zij, want hierop komt het vraagstuk neer, zich alsnu een eigen oordeel te vormen, welke onder die vele kerken de ware kerk is, en deze tegenover de andere te handhaven; of wel heeft de Overheid zich van eigen oordeel te onthouden en in het veelvormig complex van al deze gezindheden de totaliteit der openbaring van Christus' kerk op aarde te zien? En dan moet van Calvinistisch standpunt in laatstgemelden zin beslist, niet uit valsch begrip van neutraliteit, noch alsof het ware of valsche haar onverschillig kon wezen, *maar overmits zij als Overheid de gegevens mist, om te oordeelen, en elk oordeel ten deze de souvereiniteit der kerk te na komt.* Anders toch krijgt ge, zoo de overheid een absoluut monarch is, het cuius regio eius religio der Luthersche vorsten, dat steeds van Calvinistische zijde bestreden is. Of ook, berust de overheidsmacht bij een veelheid van personen, dan wordt, al naar de stemming uitvalt, heden de ware kerk geacht wat gisteren de valsche kerk heette, en gaat alle continuïteit in het Staatsbeleid te loor. Vandaar dat de Calvinisten steeds zoo fier en manmoedig, in onderscheiding van de Luthersche theologen, voor de vrijheid, d. i. voor de *souvereiniteit der kerk in eigen boezem* gestreden hebben. De kerk bezit in Christus haar eigen koning. Ze treedt in den Staat op niet krachtens verlof der Overheid, maar *jure divino.* Ze heeft haar eigen inrichting. Ze heeft haar eigen ambtsdragers. En zoo ook de haar eigene gave, om waarheid van leugen te onderscheiden. Aan haar komt het dus toe, en niet aan de Overheid, om haar eigen kenmerken als van de ware kerk vast te stellen, en haar eigen belijdenis als de belijdenis der waarheid te proclameeren. Staan andere kerken daarbij tegenover haar, dan zal ze tegenover deze den geestelijken strijd met geestelijke en sociale wapenen uitstrijden, maar ze ontzegt en betwist aan wien ook, en zoo ook aan de Overheid, het recht om zich als een macht boven deze

verschillende instituten op te werpen, en tusschen haar en hare nevenformatiën te beslissen. De Overheid draagt het zwaard, dat wondt, niet het zwaard des geestes, dat in geestelijke vraagstukken beslist. Juist daarom kwamen de Calvinisten er steeds tegen op, dat aan de Overheid een *patria potestas* zou worden toegekend. Zeker, een vader in zijn gezin regelt ook de religie in zijn gezin. Maar toen de Overheid optrad, viel het huisgezin niet weg, maar bleef, en de Overheid ontving slechts een beperkte taak, die door de souvereiniteit in eigen kring en niet het minst door de souvereiniteit van Christus in zijn kerk, begrensd wordt.

Nu zij men hierin niet te puritistisch en weigere in Europa niet met de nawerking van historische toestanden te rekenen. Het is zoo geheel iets anders of ge nieuw bouwt op vrij erf of wel verbouwen moet aan een huis dat er staat. Maar in niets kan dit den grondregel breken, dat de Overheid het complex van Christelijke kerken als de veelvormige openbaring van de kerk van Christus op aarde heeft te eeren; dat ze de vrijheid, d. i. de souvereiniteit van Christus' kerk op het eigen terrein dezer kerken te eerbiedigen heeft; dat de kerken het weligst tieren, als de Overheid ze uit eigen kracht laat leven; en dat alzoo noch de Caesaropapie van Ruslands Czaar, noch de onderwerping van den Staat aan de kerk, die Rome leert, noch het »cuius regio euius religio" der Luthersche juristen, noch het irreligieus neutralistisch standpunt der Fransche revolutie, maar alleen het stelsel van de Vrije Kerk in den vrijen Staat op Calvinistisch standpunt mag worden geëerd. Een standpunt dat tweeërlei eisch met zich brengt, waarvan de eerste is, dat de Overheid in al wat de religie raakt, de kerken als belanghebbenden hoore; en waarvan de tweede is, dat de Overheid in haar burgerlijke huishouding haar eigen weg ga en niet toesta dat een godsdienstige fractie op het stuk van de monogamie of op welk ander punt van burgerlijke rechtsordening het ook zijn moge, *met sociale feiten* inga tegen de Wet van den Staat. De souvereiniteit van den Staat en de souvereiniteit van de Kerk bestaan naast elkander en begrenzen, d. i. beperken, elkander over en weer.

Van geheel andere natuur daarentegen is het laatste vraagstuk

dat ik aanstipte, t. w. de roeping van de Overheid in zake de *souvereiniteit van den enkelen persoon.* Reeds in het tweede gedeelte van deze lezing wees ik er op, dat de ontwikkelde mensch ook een persoonlijke levenssfeer bezit, met souvereiniteit in eigen kring. Hiermeê bedoel ik hier niet zijn gezin. Dit toch is reeds eene sociale verbinding van meerdere personen. Bedoeld is hier wat Prof. Weitbrecht aldus uitdrukt: »Ist doch vermöge seines Gewissens Jeder ein König, ein Souverain, der über jede Verantwortung erhaben ist" 1), of wat Dr. Held in dezer voege formuleerde: „In gewisser Beziehung wird jeder Mensch supremus oder souverain sein, denn jeder Mensch muss eine Sphäre haben, und hat sie auch wirklich, in welcher er der Oberste ist." 2) Ik wijs hierop, niet om de beteekenis der conscientie te overschatten; wie de conscientie vrij ook tegenover God en zijn Woord wil maken, begroet ik als tegenstander, niet als bondgenoot. Maar dit belet niet dat ik de souvereiniteit van de conscientie, als het palladium van alle persoonlijke vrijheid, in dien zin handhaaf, dat de conscientie nooit een mensch, en nooit anders dan God boven zich heeft. Toch doet zich de behoefte der persoonlijke vrijheid van de conscientie niet aanstonds gevoelen. Niet in het kind, eerst in den volwassen man spreekt zij zich met nadruk uit, en zoo ook sluimert ze nog meest bij nog onontwikkelde volken, en wordt ze eerst bij hoog ontwikkelde volken onweerstaanbaar. Een man van rijpe, rijke ontwikkeling gaat liever in vrijwillige ballingschap, laat zich gevangen zetten, of brengt het offer van zijn leven, dan dat hij dwang in het forum van zijn conscientie zou dulden; en de diep gewortelde wrevel, die in drie lange eeuwen tegen de inquisitie niet uitstierf, sproot rusteloos op uit het besef dat haar practijk het menschelijke in den mensch schond en aanrandde. Hieruit nu vloeit voor de Overheid tweeërlei verplichting voort, de eerste om die vrijheid van conscientie te doen eerbiedigen door de kerk, de tweede om zelve voor de souvereine conscientie uit den weg te gaan. Wat het eerste aangaat vindt de souvereiniteit der kerk

1) Weitbrecht, *Woher und Wohin*, Stuttgart 1877 p. 103.

2) Held, *Verfassungssystem*, I. p 234.

in de souvereiniteit der vrije persoonlijkheid haar natuurlijke beperking. Souverein op eigen territoir, heeft ze over wie buiten dat terrein leeft, niets te zeggen, en waar in strijd hiermeê overschrijding van macht plaats greep, moet de aanspraak op bescherming van de zijde der Overheid ten behoeve van elk burger geëerbiedigd worden. De kerk mag niet gedwongen worden als lid te dulden, wien zij uit haar kring verwijderen wil, maar ook geen burger van den Staat mag gedwongen worden in een kerk te blijven, die hij uit conscientiedrang verlaten wil. Doch wat de Overheid ten deze van de kerken eischt, heeft ze dan ook zelf in practijk te brengen, en de vrijheid van conscientie aan elk burger toe te kennen als primordiaal elk mensch toekomend recht. Een heldenworsteling heeft het gekost om deze diepste van alle menschelijke vrijheden aan de dwingelandij te ontwringen en bij stroomen is het menschelijk bloed vergoten, eer ze veroverd werd; maar juist deswege werpt dan ook elke zoon der Reformatie de eere zijner vaderen weg, die niet volhardend, en zonder van wijken te weten, voor dit palladium onzer vrijheden opkomt. Juist om over *menschen* te kunnen regeeren, moet de Overheid deze diepst liggende ethische kracht van ons menschelijk wezen onaangerand laten. Een natie van burgers met geknakte conscientiën, is zelve geknakt in haar nationale veerkracht.

En al geef ik nu voetstoots toe, dat onze vaderen in theorie nog niet alle gevolgtrekkingen doorzagen en aandorsten, die uit de vrijheid van conscientie voor de *vrijheid van het woord* en de *vrijheid van aanbidding* voortvloeide, al weet ik dat ook zij nog de wanhopende poging waagden om door censuur en verbod van uitgave, de verspreiding van hun min gevallige literatuur tegen te gaan, dit alles neemt het feit niet weg, dat practisch het eerst in het Calvinistisch Nederland de vrije uiting der gedachte door het gesproken en gedrukte woord haar triomf behaalde; dat wie elders bemoeilijkt werd, op Calvinistischen bodem het eerst de vrijheid der gedachte en de vrijheid van drukpers kon genieten; en dat alzoo de logische ontwikkeling van wat in de vrijheid der conscientie besloten lag, evenals die conscientievrijheid zelve, uit het Calvinisme aan de wereld is toegekomen. Want wel heeft eerst de

Fransche Revolutie in de Romaansche landen aan het geestelijk en politiek despotisme voor goed de nederlaag toegebracht, en mag in zooverre dankbaar erkend, dat ze de zaak der vrijheid bevorderd heeft, maar wie in de historie nagaat, hoe de guillotine, heel Frankrijk door, niet tot ruste kon komen, om andersdenkenden uit den weg te ruimen ; wie zich herinnert hoe wreed en zonder sparen te Parijs de Roomsche geestelijken vermoord werden die weigerden door een onheiligen eed hun conscientie te verkrachten; of ook wie, gelijk ik zelf, bij ondervinding de geestelijke tirannie kent, door het Europeesche liberalisme én conservatisme toegepast op hen, die andere paden kozen, die gevoelt toch dat vrijheid en vrijheid hier twee zijn.

In de Fransche revolutie een vrijheid voor de Christelijke minderheid om *Amen* op de uitspraken der *ongeloovige meerderheid te zeggen*, in het Calvinisme een vrijheid van conscientie, *opdat een iegelijk God zou kunnen dienen naar de inspraak van zijn hart.*

VIERDE LEZING.

HET CALVINISME EN DE WETENSCHAP.

In mijn vierde lezing ga ik handelen van het *Calvinisme en de Wetenschap.* Uiteraard is ook dit onderwerp in zoo vluchtig woord niet uit te putten. Slechts voor vier overwegingen vraag ik daarom uw aandacht; ten eerste, hoe het Calvinisme *zin voor wetenschap* kweekte en moest kweeken; ten tweede hoe het aan de wetenschap *haar gebied* terugschonk; ten derde hoe het de wetenschap ontsloeg van *onnatuurlijke banden*; en ten vierde in wat weg het een oplossing zocht en vond voor het *wetenschappelijk conflict.*

Allereerst dan: Er schuilt in het Calvinisme drang, prikkel, aandrift tot wetenschap. Zin voor wetenschap *is* er feitelijk door gekweekt, én *moet* er krachtens het beginsel door bevorderd worden. Laat mij voor het feit als feit slechts op éene heerlijke bladzijde uit de historie van het Calvinisme wijzen, om daarna iets langer stil te staan bij den prikkel tot wetenschap, die in het Calvinisme als zoodanig ligt. Die eenig schoone bladzijde, ik zeg niet uit de historie van het Calvinisme alleen, maar uit de geschiedenis der menschheid, die ik daartoe opsla, is het ontzet van Leiden, nog telken jare op den derden October gevierd, toen het, voor nu ruim drie eeuwen, door de Spaansche keurbenden onder Don Louis de Requesens was ingesloten en met moord en plundering bedreigd werd. Heel de toekomst van Europa hing in 1573 aan de vraag, of Spanje dan wel Nederland het winnen zou, want Nederland moest, naar menschelijk oordeel,

onverbiddelijk bezwijken, indien na Haarlem ook Leiden door den Spanjaard gewonnen werd. Wat in het beleg van Leiden werd uitgestreden, was de worsteling tusschen Alva en Prins Willem, om den loop, dien de historie der wereld zou nemen; en dat Alva's troepen ten slotte af moesten druipen en Willem de Zwijger de banier der vrijheid over Europa kon zwaaien, is alleen door dat ontzet van Leiden mogelijk gemaakt. Tegen de beste troepen, van wat toen als het eerste leger der wereld gold, nam Leiden de worsteling op, bijna zonder een soldaat binnen zijn veste; schier alleen door zijn eigen burgers verdedigd. In October 1573 werd het beleg door de Spanjaarden om de benarde veste geslagen, en reeds na drie maanden was er geen brood meer in de stad. Bange hongersnood ging woeden. Met honden en ratten voedde zich de verloren gewaande burgerij. Zoo zwarte honger deed de pest uitbreken, die bijna een derde der bevolking wegraapte. De Spanjaard bood toen aan het wegstervend volk vrede en pardon, maar ook Leiden wist hoe schandelijk het Spaansche woord te Naarden en te Haarlem gebroken was, en antwoordde kloek en fier: Als het moet zullen we onzen linkerarm opeten, om met onzen rechterarm nog onze vrouwen en onze vrijheid en onze religie tegen u, o, tyran, te verdedigen. Zoo hielden ze vol. Alles wachtte, of de macht van den Prins van Oranje tot ontzet zou opdagen, maar ... de Prins moest wachten op God. In heel Holland waren de dijken doorgestoken, en al het land om Leiden was onder water gezet. Een vloot lag gereed om toe te snellen, maar de wind dreef het water af, en de vloot kon op de ondiepe plassen niet doorkomen. God beproefde zijn volk. Tot eindelijk op 1 October de wind naar het Westen keerde, en de wateren opdreef, dat de vloot er door kon. Toen vlood al wat Spanjaard was voor de aanzwellende wateren. Op 3 October voer de vloot Leiden binnen, en met dat Leiden ontzet was, was Holland en Europa gered. De doodelijk uitgeputte bevolking kon bijna niet meer voort, maar toch strompelden allen als één man naar het bedehuis. Alles viel op de knieën om God te danken. Alleen maar, toen ze ook samen den dankpsalm zingen wilden, was er geen stem meer in de matte keel, en stierf de klank van den zang weg in dankbaar snikken en weenen.

Ziedaar wat ik noemde een eenig heerlijke bladzijde in de met bloed geschreven historie der vrijheid, en vraagt ge mij nu, wat dit met de *wetenschap* te maken heeft, ziehier dan het antwoord: Als hulde voor zoo dapperen moed is door de Staten van Holland aan Leiden geschonken niet een handvol ridderorden, noch goud, noch eere, maar een *School der Wetenschappen*, de heel de wereld door vermaarde Leidsche Universiteit. Pratter dan iemand is de Duitscher op zijn wetenschappelijke eere, en toch heeft geen minder dan Niebuhr getuigd, »dat de Senaatszaal te Leiden de meest gedenkwaardige aula der wetenschap is." De schranderste geleerden werden door hoog inkomen derwaarts gelokt. Scaliger werd in een oorlogsschip uit Frankrijk afgehaald. Salmasius werd door een geheel eskader geëscorteerd. Wat zal ik u de lange lijst van namen noemen van de prinsen der wetenschap, van de vorsten der geleerdheid, wier roem in Leiden geblonken heeft, of u verhalen hoe deze zin voor wetenschap, van Leiden uitstralend, tot heel het volk doordrong. Gij kent de Lipsiussen, de Hemsterhuysen, de Boerhaves; ge weet hoe in Holland de telescoop, in Holland de microscoop, in Holland de thermometer is uitgevonden, en hoe hierdoor eerst ware empirische wetenschap mogelijk is geworden. Het feit, dat het Calvinisme in Nederland zin voor wetenschap kweekte, wordt dan ook door niemand betwist. Maar het meest afdoend, het aangrijpendst bewijs ligt daarvoor toch in de stichting van Leidens Academie. Op een oogenblik, dat men in bange doodsworsteling de historie der wereld haar loop heeft doen keeren, als hoogsten prijs een Universiteit der Wetenschappen te ontvangen, is niet denkbaar dan onder een volk, dat in zijn levensbeginsel zelf de liefde voor de wetenschap op het hart draagt.

Thans kom ik tot dat beginsel zelf. Want niet alleen het feit dient erkend, maar ik heb u ook te doen zien, waarom het Calvinisme zin voor wetenschap *moest* kweeken. En zie nu niet vreemd op, zoo ik u daartoe op het Calvinistisch dogma van de praedestinatie wijs, als voor wetenschap in hoogeren zin de destijds sterkste drijfveer. Doch dan zij over hetgeen we onder wetenschap te verstaan hebben vooraf ook een dreigend misverstand weggenomen.

Ik spreek van *de* menschelijke wetenschap als één geheel. Niet van wat men onder u wel noemt de »sciences", zooals ook de Franschen spreken van »sciences exactes". Vooral betwist ik, dat bloote empirie op zichzelf ooit voltooide wetenschap zou kunnen zijn. Zelfs het fijnste microscopisch, het verst-reikend telescopisch onderzoek is nog niet anders dan *waarneming met versterkt oog*, en tot wetenschap klimt ge uit de aldus waargenomen verschijnselen dan eerst op, als ge in dat bijzondere *de wet* van het gemeene ontdekt, en alzoo tot het verstaan komt van *de gedachte*, die het geheele complex van verschijnselen beheerscht. Op die wijze ontstaan de enkele wetenschappen; maar ook daarbij rust de geest des menschen niet en kan hij niet rusten. Ook wat de enkele wetenschappen vormden moet door resultaat of hypothese, groepsgewijze onder één hoofd, onder de heerschappij van één beginsel worden gebracht, en ten slotte treedt de philosophie uit haar tente, om al wat dusver groepsgewijze gevormd werd, als één organisch geheel in te denken. Eerst waar de eenheid van heel het kosmisch leven doorgluurd wordt, viert *de* Wetenschap haar hoogsten triomf. Want wel weet ik, hoe men met het *Ignorabimus* van Duboys Raymond den dorst naar de hoogste wetenschap gedoemd had om nimmer gelescht te worden, en in het Agnosticisme een gordijn voor den achtergrond en over den ondergrond van het leven schoof, om met de verbijzondering van de enkele wetenschappen vrede te nemen; maar sinds lang wreekt zich 's menschen geest op dit geestelijke wandalisme. De vraag naar den oorsprong, den samenhang en de bestemming van al het bestaande liet zich niet onderdrukken, en het *veni, vidi, vici* waarmeê de Evolutie-theorie in alle kringen, die tegen het Woord ingaan, en met name onder onze naturalisten, spoorslags het terrein veroverde, is het voldingendst bewijs, hoezeer we aan eenheid van gezichtspunt behoefte behielden.

Hoe nu is zin voor wetenschap in dien hoogeren, heel den kosmos als eenheid bedoelenden zin zoo krachtig bewaard door der Calvinisten geloof aan de voorbeschikking Gods? Ga, om dit te vatten, van de voorbeschikking op het Raadsbesluit Gods terug. Dit is geen wilkeur, dit *moet* gedaan. Het geloof aan de praedestinatie

is toch niet anders, dan het geloof aan het Raadsbesluit Gods in eigen persoonlijk bestaan te laten indringen; toonen dat men het meent, door de vrijmacht van Gods besluitenden wil ook op zijn eigen persoon te durven toepassen. Het is het niet bij woorden laten, maar met eigen persoon, existentie en toekomst voor zijn belijdenis instaan. Het bewijs van oprechtheid, onwankelbare vastheid en soliditeit in wat ge uitspreekt omtrent de eenheid en bepaaldheid in het werken Gods. Een daad van hoogen moed, omdat ze u van hoogmoed verdenken doet. Maar goed, ga dan nu door op het Raadsbesluit Gods, en wat anders beduidt alsdan dit dogma dan de verzekerdheid, dat het bestaan en het verloop der dingen, d. i. van den ganschen kosmos, niet de speelbal van gril of fortuin is, maar gehoorzaamt aan vastheid van ordening; dat er één vaste wil is die zich in heel de natuur en heel de historie doorzet. Gij stemt mij toe, dit dwingt aanstonds tot eenheid van conceptie. Dit dwingt tot het aanvaarden van één alles beheerschend beginsel. Dit dwingt tot de erkenning van een algemeen iets, dat schuilt achter en zich uit in al het bijzondere. Dit dwingt tot de belijdenis, dat er in alles vastheid en regelmaat schuilt. Zoo wordt de kosmos u niet een hoop los opeen geworpen steenen, maar een in strengen stijl opgetrokken monumentaal gebouw. Geeft ge dit standpunt prijs, dan is het op elk gegeven oogenblik onzeker wat er gebeurt, wat loop de dingen nemen zullen, wat elke morgen en elke avond aan u, en uw gezin, en elk land, en elk werelddeel brengen zal. 's Menschen grillige wilkeur is dan de spil waarop het alles draait. Ieder mensch kan elk oogenblik zus, maar hij kon ook zóó kiezen te handelen. Zoo is op niets peil te trekken. Er is geen samenhang, geen proces, geen continuïteit; een kroniek maar geen historie. En zeg zelf, hoe zal er dan wetenschap zijn? De studie der natuur moge dan vast blijven, de studie van het menschelijk leven wordt dan geheel op losse schroeven gezet. Alleen feiten kunnen dan historisch geconstateerd worden, maar alle samenhang en plan valt dan uit de historie weg.

Nu denk ik er natuurlijk niet aan, thans op het vraagstuk der wilsvrijheid in te gaan. Daarvoor ontbreekt de tijd. Maar staande voor de tegenstelling van de eenheid en vastheid

die het Calvinisme in het Raadsbesluit Gods beleed, en van de gespreidheid en losheid die de Arminianen voorstonden, staat het dan toch vast dat de hoogere ontwikkeling der wetenschap in deze eeuw met een schier eenparige stem aan het Calvinisme gelijk gaf. De stelsels der moderne philosofen zijn alle voor eenheid en vastheid. Buckle's *History of the civilisation in England* bewees de vaste ordening op menschelijk gebied met verbazingwekkende, bijna wiskundige bewijskracht. Lombroso, en op zijn voetspoor heel de school der deterministen onder de criminalisten komt in dit opzicht geheel op de Calvinistische lijn. En het jongste beweren, dat de wetten van erfelijkheid en verandering, die geheel de organisatie der natuur beheerschen, doorgaan ook op menschelijk gebied, is nu reeds »the common creed" van alle evolutionisten geworden. Ook al onthoud ik mij dus op dit pas van elke beoordeeling zoo van deze philosophische stelsels als van deze naturalistische hypothesen, er blijkt dan toch op overtuigende wijs, hoe ook in onze eeuw de geheele ontwikkeling der wetenschap een kosmos onderstelt, die niet aan het spelen van het toeval ter prooi is, maar bestaat en zich ontwikkelt uit één beginsel, naar vaste ordinantie, doelende op één vast plan. Een eisch die, gelijk in het oog springt, lijnrecht tegen het Arminianisme overstaat en daarentegen in volkomen harmonie is met het Calvinistisch belijden, dat er één wil in God is, die alle dingen deed ontstaan, ze aan zijn ordinantiën onderwierp, en ze richt op een vooraf vaststaand doel. Nooit is door Calvinisten geleerd, dat het beeld van den kosmos in Gods Raadsbesluit lag als een aggregaat van los bijeengevoegde beschikkingen, maar steeds beweerd dat het geheel één organisch program voor heel de schepping vormde. Te spreken van »natuurwetten» was ons dan ook steeds behoefte, mits hier maar onder verstaan worden, niet wetten die de natuur *ons* oplegt, maar wetten door God opgelegd *aan de natuur*, in den zin van wat ook de Psalmist betuigt, dat de aarde bestaan blijft door de ordinantiën Gods, omdat die ordinantiën „*Gods knechten*" zijn. En gelijk in dat Raadsbesluit Gods voor den Calvinist de grondslag en oorsprong der natuurwetten ligt, zoo ligt er eveneens in de vaste grondslag en de oorsprong der zedelijke en geestelijke wetten. En die beide nu, natuurwetten én

zedelijke wetten, vormen saam één hooge orde, die bestaat naar Gods bestel en waarin Gods Raad volbracht zal worden, uitloopende op het door Hem gestelde wit.

Het geloof in zulk een eenheid, vastheid en orde der dingen, persoonlijk als uitverkiezing en kosmisch als Raad Gods, moest derhalve den zin voor wetenschap wel luide wekken en krachtig voeden. Zonder het diep besef van die eenheid, die vastheid en die orde, kan de wetenschap het niet verder brengen dan tot bloote vermoedens, en alleen als er geloof aan die organische gebondenheid van het heelal bestaat, kan de wetenschap uit de empirie van het bijzondere tot het algemeene, uit dat algemeene tot de beheerschende wet, en uit die wet opklimmen tot het beginsel dat het alles beheerscht. De voor alle hoogere wetenschap volstrekt onmisbare gegevens zijn alleen bij die onderstelling aanwezig. Let er maar op, hoe in de dagen, toen het Calvinisme zich een baan in het leven brak, het waggelend semi-pelagianisme niets zoozeer als dit besef van eenheid, vastheid en orde had afgestompt, zoodat zelfs Thomas van Aquino terrein verloor en de Scotisten, Mystieken en Epicuristen om strijd den geest zijn vasten gang ontnamen. En wie beseft dan niet wat geheel nieuwe aandrift tot wetenschappelijk leven uit het nieuw geboren Calvinisme moest opkomen, dat in één machtigen greep die geestelijke tuchteloosheid tot de orde riep, aan dat hinken op twee en meer gedachten een einde maakte, en ons voor het ordeloos zweven van de vaagheid der nevelen het beeld bood van één machtig voortstuwenden stroom, die zich hoog van de bergen, door vaste bedding, naar den hem wachtenden oceaan voortbewoog. Een harden kamp heeft het Calvinisme, om dat zich vastklemmen aan het Raadsbesluit Gods, moeten doorworstelen. Telkens scheen het den ondergang nabij. Het Calvinisme is er om gesmaad en er om gelasterd, en toen het weigerde zelfs onze zondige daden buiten het plan Gods te sluiten wijl dan toch weer heel het program der wereldorde verscheurd wierd, heeft men zich zelfs niet ontzien, zij het dan al uit misverstand, ons te beschuldigen dat wij God tot auteur van de zonde maakten. Maar door kwaad en goed gerucht henen, heeft het Calvinisme onwrikbaar stand gehouden. De onwikbare overtuiging, dat geheel

ons leven onder den alles overweldigenden indruk van *eenheid, vastheid* en *orde,* die in God haar klem vonden, voor onze geloofsaanschouwing moet staan, heeft het zich door spot noch hoon laten rooven. Hierdoor heeft het behoefte aan eenheid van inzicht, aan vastheid van kennis, en aan orde in de wereldbeschouwing bij den breeden volkskring gekweekt, en het is door die sterk sprekende behoefte, dat die dorst naar wetenschap levendig werd, waaraan destijds nergens overvloediger dan juist in Calvinistische landen zoo heerlijk voldoening werd geschonken. Het is daarom dat uit de geschriften dier dagen u zulk een beslistheid, zulk een energie der gedachte, zulk een alles saamvattende levensovertuiging toespreekt. Ja zelfs mag gezegd, dat in de gedenkboeken van edele vrouwen uit die dagen en uit de briefwisseling van eenvoudigen in den lande u een eenheid van wereld- en levensbeschouwing toespreekt, die een wetenschappelijken stempel drukte op hun bestaan. Iets waarmeê het tevens saamhing dat ze nooit van het dusgenoemde »primaat van den wil« wilden hooren. Alle denken vroeg om den teugel van een helder bewustzijn, en in dat bewustzijn moest heerschappij worden gevoerd niet door nuk of gril, door inval noch door toeval, maar door de majesteit van dat hoogste beginsel, waaruit ze én hun leven verklaarden én waaraan heel hun existentie was toegewijd.

Van mijn eerste stelling, dat het Calvinisme *zin voor wetenschap* kweekte, stap ik nu af, om over te gaan op deze tweede, dat het Calvinisme aan de wetenschap *haar gebied herschonk.* Ik bedoel hiermede dat in de Grieksch-Romeinsche wereld aanvankelijk kosmische wetenschap ontlook; dat in de middeneeuwen de kosmos achter den horizont wegdook, om aller aandacht vrij te laten voor het vergezicht van het toekomende leven; en dat juist het Calvinisme weer tot juiste waardeering ook van het kosmische leven geleid heeft. Dit wordt niet gezegd om de classiciteit ten koste van de middeneeuwen te verheffen. Als de keuze gesteld wordt tusschen den schoonen kosmischen zin van Griekenland met zijn blindheid voor het eeuwige, en de middeneeuwen met haar blindheid voor het kosmische, doch met haar mystieke liefde voor den

Christus Gods, dan looft elk kind van God op zijn sterfbed èn Bernard van Clairvaux én Thomas den Aquinaat hoog boven Heraclitus en Aristoteles. De pelgrim die deze wereld doorwandelt, zonder zich om haar behoud en lot te bekreunen, is altoos idealer figuur dan het Grieksche wereldkind dat in Venus-dienst religie, in Bacchus-dienst de eere des levens zoekt, en zich vleit in heroënaanbidding, zich wegwerpt in hetaerenvereering, en zich ten slotte verdierlijkt in paederastie. Alle misverstand, als zou ik de classieke wereld overschatten, bij onderschatting van den hemelschen glans, die door alle nevelen der middeneeuwen heenspeelde, zij dus afgesneden. Maar wat ik desniettemin beweer en handhaaf is dat de ééne Aristoteles meer van den kosmos verstaan heeft, dan alle kerkvaders saam; dat onder den Islâm op Bagdads scholen beter kosmische wetenschap bloeide dan in Europa's dom- en kloosterscholen; dat eerst door het terugvinden van Aristoteles weer ernstige kosmische studie opwaakte, maar zonder ook zoo nog tot degelijke uitkomst te leiden; en dat eerst, dank zij het Calvinistisch beginsel, om steeds van het *Kruis* op de *Schepping* terug te gaan, en nader, dank zij het Calvinistisch leerstuk van de *Algemeene genade*, het breede kosmische erf weer voor de wetenschap ontsloten werd; maar nu beschenen door die Zonne der gerechtigheid, van wien de Schrift getuigt, dat »in hem alle schatten der wijsheid en der kennisse verborgen zijn«. Staan we dan én bij dat algemeene beginsel van het Calvinisme én bij dit dogma van de gemeene gratie afzonderlijk stil.

De Christelijke religie is, gelijk ieder toestemt, in haar hoofdstrekking *Soteriologisch*. Wat moet ik doen om zalig te worden? is de angstige vraag, die ze vóór alle ding beantwoordt. Die vraag is onverstaanbaar voor een iegelijk, die weigert het heden uit het eeuwige te bezien en die zich deze aarde gereedelijk denken kan, zonder organisch en zedelijk verband met het leven des hemels. Maar natuurlijk, waar ook immer twee elementen optraden, gelijk hier de zondaar en de gezaligde, het tijdelijke en het eeuwige, het aardsche en het hemelsche leven, lag altoos het gevaar voor de hand, dat men het juiste verband tusschen beide uit het oog verloor en door dwaling of eenzijdigheid beide vervalschte. Welnu, hieraan

is, helaas, ook de Christenheid niet ontkomen. Ze heeft, door de dualistische opvatting van de wedergeboorte den band tusschen het genadeleven en het natuurlijke leven verbroken. Ze heeft, door te uitsluitend op den hemel te staren, verzuimd haar aandacht aan de wereld als schepping Gods te schenken. Ze is, door het eeuwige eeniglijk te minnen te kort geschoten in plichtsbetrachting op tijdelijk gebied. Ze heeft, uit zorge voor de ziel, de zorge voor het lichaam verwaarloosd. En deze eenzijdige onharmonische opvatting, heeft er ten slotte, bij meer dan éene sekte toe geleid, om in de aanbidding van *den Christus* op te gaan, en de aanbidding van God den Vader, den Almachtige, *den Schepper des hemels en der aarde*, te vergeten. Dit nu kan men kortelijk noemen: Het Christendom uitsluitend soteriologisch opvatten, en zijn kosmologische beteekenis doen teloor gaan.

Dit dualisme nu wordt geoordeeld door de Heilige Schrift. Als Johannes ons den Verlosser zal teekenen, begint hij met ons te zeggen, hoe die Christus is het eeuwige Woord, waardoor alle ding geschapen werd en uit wien het licht was der menschen. Zoo ook betuigt Paulus ons, »dat alle dingen door hem geschapen zijn, en te samen bestaan door hem«. Alsook dat het doel van het verlossingswerk is, niet maar enkele zondaren maar de *wereld* te redden en alle dingen die in hemel en op aarde zijn, weer onder één hoofd te herstellen in hun organischen samenhang. Christus zelf spreekt niet enkel van de wedergeboorte van het hart, maar evenzoo van de wedergeboorte van heel de Schepping. (*ανακεφαλαίωσις*) Al het schepsel zucht, verwachtende het doorbreken van de heerlijkheid der kinderen Gods. En als Johannes op Pathmos het loflied der Cherubijnen en gezaligden beluistert, geeft alles eere, lof en dankzegging aan dien God, die den hemel *en de aarde* geschapen heeft. De Apocalyps keert tot het uitgangspunt van Genesis I : 1 terug, tot het: ,,In den beginne schiep God den hemel én *de aarde*. Dienovereenkomstig doelt dan ook het program van de Heilige Schrift niet op een slotbedrijf met een enkel geestelijk bestaan van gezaligde zielen, maar op een herstel van den ganschen kosmos, als eens onder een vernieuwden hemel op de vernieuwde aarde God alles in allen zal

zijn. Welnu, die breede, alomvattende, kosmologische beteekenis van het Evangelie, heeft eerst Calvijn weer gegrepen, en gegrepen niet door redeneering, maar door den diepen indruk waaronder hij persoonlijk leefde van *de majesteit Gods.*

Zekerlijk, onze zaligheid werpt een wezenlijk gewicht in de schaal, maar veel grooter gewicht toch wordt in die schaal geworpen door de glorie onzes Gods, en die God had zijn heerlijkheid het eerst geopenbaard in zijn wondere Schepping. Die Schepping is zijn kunstwerk, en als nu de zonde dit kunstwerk Gods verstoort, dan komt er wel nóg heerlijker openbaring in de herschepping, maar herschepping is en blijft dan toch altoos de redding van wat eerst geschapen werd, de theodicee van het oorspronkelijke kunstwerk onzes Gods. Christus' Middelaarschap is en blijft de stoffe voor het hooge loflied van menschentong en engelenstem, maar zelfs dat Middelaarschap bedoelt niet zijn eere, maar de eere des Vaders; en hoe hoog ook zijn koningschap schittere, eens zal ook dit koninkrijk door hem aan God en den Vader worden overgegeven. Nu nog »treedt hij voor ons in bij den Vader,« maar de ure komt, dat hij niet meer voor ons bidden zal, omdat we volkomenlijk bekennen zullen hoe de Vader zelf ons liefheeft. Dit doorzag Calvijn, en hiermede werd uiteraard op eenmaal aan de verachting der wereld, aan de verwaarloozing van het tijdelijke, aan de onderschatting van het kosmische paal en perk gesteld. Het kosmische leven had zijn waarde herwonnen, niet ten koste van het eeuwige, maar als schepping, als kunstwerk, als openbaring van de deugden Gods. In twee concrete feiten is u dat terstond voelbaar te maken. Bij de schrikkelijke pest, die eens Milaan verwoestte, blonk in kardinaal Borromeo de heldenmoed der liefde, waarmede deze Roomsche prelaat zich te midden der stervenden begaf, maar bij de pest die in de 16e eeuw Genève teisterde deed Calvijn meer en beter, want ook hij droeg zorg dat het den kranken niet aan vertroosting ontbrak, maar tegelijk nam hij hygiënische maatregelen, die nu nog modellen zijn en het voortwoekeren der pest stuitten. En het tweede waarop ik u wijs is het merkwaardige feit, dat te Amsterdam de Calvinistische predikant Peter Plancius welsprekend

sprak, als herder onovertroffen arbeidde, en bij den kerkelijken strijd voor niemand in beslistheid onderdeed, maar tegelijk de vraagbaak was voor reeders en zeekapiteins om zijn geniale geographische kunde. Het onderzoek naar de lengte- en breedtelijnen van den aardbol vormde voor hem één geheel met het onderzoek naar de lengte en breedte, die er in de liefde van Christus was. Hij stond voor twee werken Gods, het éene in de Schepping, het andere in den Christus, en in beide aanbad hij die mogendheid des Heeren, die zijne ziel in verrukking bracht. Het is dan ook opmerkelijk, hoe onze Gereformeerde Confessie spreekt van twee middelen, waardoor wij God kennen, de natuur en de Schriftuur. En nog opmerkelijker, hoe Calvijn, wel verre van gelijk zoovelen, hierbij de natuur *pro memorie* uit te trekken, veeleer de Schrift niet anders dan een bril noemt, die ons in staat stelt het Goddelijk schrift der Schepping, dat verflauwd en geschonden was, weer te lezen. Zoo sleet alle bang gevoel, alsof men, met zich op de natuur te werpen, zich aan ijdelheden vergaapte, er uit. Men zag in, dat om Gods wil, onze opmerkzaamheid aan het leven van natuur en Schepping niet mocht onttrokken worden; de studie van het lichaam herkreeg naast de studie der ziel haar plaats der eere; en de aardsche samenleving der menschen maakte opnieuw den indruk even waardig voorwerp van menschelijke wetenschap te zijn als de vergadering der volmaakt rechtvaardigen daarboven. Hieruit moet dan ook de betamelijke verstandhouding tusschen het Calvinisme en het Humanisme worden verklaard. In zooverre toch het Humanisme het wereldleven voor het eeuwige wilde schuiven, heeft al wie Calvinist was den Humanist weerstaan. Maar zoodra ook de Humanist het recht van het wereldleven op waardeering bepleitte, was de Calvinist zijn bondgenoot.

Thans kom ik tot het dogma van de „algemeene genade," uitvloeisel van het u voorgehouden algemeene beginsel, mits, in zijn bijzondere toepassing op *de zonde*, en die zonde verstaan als bederf onzer natuur. De zonde toch plaatst ons voor een op zichzelf onoplosbaar raadsel. Neemt ge die zonde als een doodelijk gif, als vijand-

schap tegen God, als leidende tot eeuwige verdoemenis, en qualificeert ge den zondaar als »onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad", en deswege alleen redbaar zoo God door wedergeboorte een ander mensch van hem maakt, zoo zou hieruit volgen moeten, dat ge onder ongeloovigen en onwedergeborenen niet dan booze u afstootende menschen vondt. Maar dit komt in de werkelijkheid van het leven alzoo niet uit. Integendeel, veel in de ongeloovige wereld munt uit door iets uitnemends. Veel kostelijks is uit de oude heidensche wereld tot ons gekomen. Plato heeft bladzijden die ge verslindt. Cicero boeit u en sleept u meê door edelen toon en roert in u heilige gewaarwordingen. En raadpleegt ge uw eigen omgeving, wat ge van elders hoort, en wat in de studiën en letterkundige producten van het niet-belijdend deel der menschheid thans nog tot u komt, dan is er o, zooveel dat u aantrekt, dat de sympathie van uw hart heeft ja, dat ge bewondert. Want wat uit de woorden en handelingen en uit het algemeen optreden van vele niet-geloovigen u toespreekt, is vaak niet alleen de vonk der genialiteit of de schittering van het talent, maar evenzoo het karakterschoon, hun ijver, hun toewijding, hun liefde, hun rondborstigheid, hun trouw en hun eerlijke zin. Ja het mag niet verzwegen, niet zelden bekruipt u de wensch, of menig geloovige iets meer van die aantrekkelijkheid mocht hebben, en wie onzer vond zich niet zelf meer dan eens door wat men de „deugden der heidenen" genoemd heeft, beschaamd? Zoo komt dus uw dogma van het algeheele bederf door de zonde niet uit. — Edoch, loopt ge nu den omgekeerden weg af en gaat ge van deze feiten uit, dan valt, vergeet dit niet, uw geheele Christelijke belijdenis; dan gaat ge de natuur des menschen voor goed en ongeschonden aanzien; dan zijn de crimineele booswichten niet dan ethisch-krankzinnigen; dan is er geen wedergeboorte noodig om met eere te leven; en blijkt uw inbeelding van hooger genade niets dan het spelen met een medicijn, dat vaak ganschelijk zijn werking mist. En nu kan men zich hieruit wel redden door die deugden der ongeloovigen „blinkende zonden" te noemen, en omgekeerd de ondeugden der geloovigen op rekening van den ouden Adam te stellen, maar ge gevoelt zelf dat is een uitvlucht, waaraan de ernst ontbreekt. — Rome zocht dan

ook degelijker uitweg in de u bekende leer van de *pura naturalia.* Er waren, zoo leerde men, twee levenssferen, de aardsche, de gewoon menschelijke, hier beneden, en de hemelsche, de boven het gewoon menschelijke uitgaande, extra genietingen biedende in de aanschouwing van God. Welnu, voor beide sferen had God Adam pasklaar gemaakt, voor de gewone levenssfeer door de natuur die Hij hem schonk, en voor de extra-gewone door hem de supra-natureele gave der oorspronkelijke gerechtigheid te schenken. Adam werd alzoo dubbel geïnstrumenteerd èn voor het natuurlijke, èn voor het bovennatuurlijke leven. Door den val nu verloor hij wel het laatste, niet het eerste. Zijn natuurlijke instrumenteering voor dit aardsche leven bleef ongeschonden. Wel werd ze krank aangedaan, maar ze bleef in haar geheel. Adam bleef *bijna* gaaf in zijn natuurlijke begiftiging. En hieruit verklaart het zich, dat de gevallen mensch in de natuurlijke levensorde zoo vaak zelfs uitmunt, en dat hetgeen hem finaal ontbreekt alleen is de zin en het talent voor het in den grond *boven*-menschelijke leven des hemels. Ge ziet, dit is een stelsel; een stelsel dat het dogma van den val met de realiteit om ons heen poogt te verzoenen; en in deze merkwaardige anthropologie ligt de grondslag van heel de Roomsche religie. Wat hierin ontbreekt is alleen maar de diepe Schriftuurlijke opvatting der zonde eenerzijds en anderzijds de onderschatting waartoe het leidt van het aardsche leven. In het Carnaval komt ook dit het treffendst uit. Dan wordt de wereld nog eens volop genoten eer men aan het *Caro vale* toekomt, maar al het ideaal schuilt dan in de geestelijke opheffing naar de hemelsche levenssfeer. Daarom staat een clerus, die met het huwelijk den aardschen band er aan geeft, boven de massa, en een monnik, die ook van het aardsche goed en van eigen wil afziet, weer ethisch boven de geestelijkheid. En eindelijk beklimt de zuilenheilige, van *al* het aardsche zich afscheidend, zijn pilaar, of laat de nog stillere boeter zich metselen in zijn kluis. Horizontaal, als ik mij zoo mag uitdrukken, komt deze zelfde gedachte tot uiting in de splitsing tusschen gewijden en ongewijden bodem. Wat niet door de kerk wordt bestraald en besproeid, blijft een laagstaand karakter dragen, en het exorcisme bij den doop zegt ons, dat met dit *laag* staande eigenlijk iets onheiligs wordt bedoeld. En natuurlijk, op

dat standpunt lag er in de studie der aardsche dingen voor den Christen geen aanbeveling. Wat op zulk een standpunt boeide was alleen de studie voor de sfeer der hemelsche dingen en ten slotte de contemplatie.

Deze opvatting nu van den zedelijken toestand van den gevallen mensch, heeft het Calvinisme principieel bestreden, door eenerzijds het oordeel over *de zonde* absoluut streng te nemen en door anderzijds het goede in den gevallen mensch, heel anders te verklaren, t.w. uit de inwerking der *gemeene gratie*. De zonde, zoo spreekt het Calvinisme in overeenstemming met de Schrift, de zonde ongebreideld en ongetemperd aan zich zelve overgelaten, zou onverwijld een algeheele verwildering van het menschelijk leven tot uitkomst hebben gehad, *iets* waarvan vóór den Zondvloed gezien is. Maar God heeft dit, omdat het tot algeheele vernietiging van zijn Goddelijk kunstwerk zou leiden, niet geduld. Hij is in alle mensch, in heel ons geslacht, in onze natuur zelve met genade tusschenbeide getreden. Die genade doodt de kern der zonde volstrekt niet, die genade redt in niets ten eeuwigen leven, maar die genade stuit de doorwerking der zonde evenals menschelijk doorzicht de woede stuit van het wilde dier. De mensch kan het dier onschadelijk maken door traliën; hij kan het bedwingen door het te temmen; hij kan het aantrekkelijk maken door het te domesticeeren, d. i. door bijv. den uit zich zelf wilden hond en kat te maken tot zijn huisdier. Zoo nu ook bedwingt God door genade de werking der zonde in den mensch, deels door hem te breken in zijn wilde kacht, deels door zijn boozen geest te temmen, deels door zijn geslacht te domesticeeren. Deze gemeene gratie kan dus tot de uitkomst leiden, dat de gevallen zondaar ons boeit en aantrekt door veel liefs en veel energie, evenals onze huisdieren het doen, en dan natuurlijk naar menschenaard; maar de natuur zelve blijft er even giftig om. Men ziet dat aan de kat, die, in het woud teruggebracht, reeds na twee generatiën, weer het oude wilde dier is. Men zag dat aan de menschelijke natuur helaas pas nog in Armenië en op Cuba. Wie in de historie leest van de gruwelen van den Bartholomeüsnacht, is licht geneigd die gruwelen op rekening te stellen van de mindere beschaafdheid dier tijden, en zie, onze negentiende eeuw heeft door de moorden

in Armenië die gruwelen nog overtroffen. En wie in Nederlands historie las van de tergende wreedheden, waarmeê de Spanjaarden in de 16e eeuw in de dorpen en steden van Nederland tegen weerlooze ouden, vrouwen en kinderen hebben gewoed, en nu hoorde van wat op Cuba plaats greep, kan zich kwalijk verhelen dat in de 19e eeuw zich herhaalde wat de 16e eeuw geschandvlekt had, en dat, naar Buckle's volkomen juist beweren, de vormen van het kwaad wisselen mogen, doch dat het zedelijk kwaad in kiem en beginsel stand houdt alle eeuwen door. Waar het kwaad *niet* uitkomt, of niet uitkomt in die schriklijkheid, danken we dit niet daaraan dat onze natuur niet zoo diep bedorven is, maar aan God alleen die door zijne gemeene genade het uitslaan van de vlam uit het smeulend vuur belet. En vraagt ge hoe er uit aldus gestuit kwaad ooit iets te voorschijn kan treden dat u boeit, toespreekt en aantrekt, neem dan slechts het beeld van de gierpont. Die pont wordt in beweging gebracht door den stroom die hem pijlsnel stroomafwaarts en ten verderve zou voeren, maar door de ketting aan te leggen komt de pont behouden aan de overzij aan, naar die overzij door geen andere kracht geperst en gewrongen, dan die op zich zelf haar zou verbrijzeld hebben. Zoo stuit God het kwaad, en is het God, die uit het kwade het goede doet voortkomen, en onderwijl wij Calvinisten, steeds onverbiddelijk onze zondige natuur blijven aanklagen, loven en danken we dien God, die een ordelijke samenleving mogelijk maakte en ons persoonlijk afhoudt van den gruwel, en die dit doet én om wat Hij in ons geslacht aan talenten verborg te doen uitkomen, én om in geregeld proces een historie der menschheid te doen ontstaan, én om aan zijn kerke op aarde een plek te verzekeren voor het hol van haar voet.

Maar met deze belijdenis komt de Christen dan ook heel anders tegenover het leven te staan. Dan is hem niet alleen *de kerke* Godes maar ook *de wereld* Godes, en moet in *beide* het kunstwerk van den Oppersten Bouwmeester en Kunstenaar worden nagespeurd. Het is dan niet voor wie God zoekt, de theologie en de contemplatie, om alle overige wetenschap, als van lager karakter, aan de ongeloovigen over te laten; maar heel anders, een iegelijk die

God uit zijn werk wil kennen, geroepen om, evengoed als de *hemelsche* dingen, óók de *aardsche* dingen met den ernst van zijn kennen te doorschouwen; om ook in de natuur en haar wonder karakter, ook in wat menschenkunst voortbrengt, en in het menschelijk leven, óók in de sociologie en in de historie der menschheid, én de scheppingsordinantiën én de gemeene gratie van den God zijner aanbidding bloot te kunnen leggen. Zoo gevoelt ge hoe dit dogma der gemeene gratie op eenmaal den ban ophief, waaronder het buitenkerkelijke leven gedrukt lag, op het gevaar af, om, bij reactie, soms zelfs een te eenzijdige liefde voor deze wereldsche studiën aan te wakkeren. Het werd nu verstaan hoe de gemeene gratie in oud-Griekenland en Rome schatten van wijsgeerig licht ontstoken, en schatten van kunstzin en rechtszin tot openbaring had gebracht, die uitlokten tot klassieke studiën, opdat de kennis en wetenschap van die heerlijke schatten ook voor ons haar profijt mocht afwerpen. Het werd nu ingezien hoe de historie der menschheid niet maar een schouwtooneel van bloedige hartstochten is, maar één saamhangend proces, met het Kruis tot middenpunt, waarin elk volk zijn roeping heeft en waarvan de kennis elk volk kan zegenen. Het werd begrepen dat de wetenschap van den Staat en van het Staathuishoudkundig leven de inspanning der vorschers en der doordenkers overwaardig was. Ja onmiddellijk gevat, dat er niets, hetzij in het leven der natuur om ons, hetzij in het eigen leven van den mensch was, waar de onderzoekende geest zich niet op te richten had, en waarin geen nieuwe stoffe was te vinden, om te beter het heerlijke kunstwerk van den ganschen kosmos, in zijn zichtbare verschijnselen en in zijn onzichtbare werkingen, te leeren verstaan. En waar anders bij het winnen van dege wetenschap op al zulk terrein licht hoovaardij in het hart sloop en de kennisse het hart van God vervreemdde, kon, dank zij dit heerlijk dogma, in den Calvinistischen kring de man van wetenschap zich een schuldig zondaar voor zijn God blijven gevoelen, ook het licht der kennisse, waarbij hij de dingen dezer wereld bezag, alleen dankende aan Godes gemeene gratie.

Heeft aldus het Calvinisme *zin voor wetenschap* gekweekt en op breede schaal aan de wetenschap *haar gebied* herschonken, gunt mij dan nu in de derde plaats u aan te toonen, hoe het de zoo onmisbare *vrijheid der wetenschap* bevorderd heeft. Vrijheid is voor alle echte wetenschap wat voor ons de lucht is waarin we ademen. Niet alsof daarom de wetenschap aan geen banden gebonden ware en geen wetten had te gehoorzamen. De visch, die aan niets gebonden, op het vlakke strand ligt, komt om, en alleen de visch, die door het water geheel omvangen is, schiet vrij op zijn vinnen voort. En zoo ook is er geen wetenschap of ze moet aan haar voorwerp strikt gebonden zijn en stipt den eisch van goede methode gehoorzamen, en alleen door dien band en onder die wet is de wetenschap vrij. Ook de vrijheid der wetenschap bestaat dus niet daarin, dat ze bandeloos en ongebonden zij; maar dat ze vrij zij van allen band die haar onnatuurlijk is en niet uit haar levensbeginsel voortkomt. Nu make men zich van het universitaire leven in de middeneeuwen geen verkeerde voorstelling. Staatsuniversiteiten kende men toen nog zoo niet. De universiteiten waren vrije corporatiën en in zooverre prototypen van de meeste universiteiten in Amerika, en van wat thans in Europa, en gelukkig ook in Nederland in de Vrije Universiteit, die ik zelf dien, herleeft. Het besef leefde destijds algemeen, dat de wetenschap een *respublica litterarum* was, een »republiek van geleerden" in het leven roept, en dat deze op eigen geestelijk kapitaal moet teren of aan gemis aan talent en studiekracht moet sterven. De inbreuk op de vrijheid der wetenschap kwam destijds uit heel anderen hoek. Eeuwenlang had men slechts twee machten in het leven gekend, de Kerk en den Staat. Gelijk wij zelf uit lichaam en ziel bestaan, verstond men ook het leven dichotomisch. De Kerk was de ziel, de Staat het lichaam, en een derde macht kende men niet. Nu vond alle kerkelijke leven zijn centralisatie in den Paus, het politieke leven der Christen-natiën zijn vereenigingspunt in den Keizer, en het was de poging om ook deze tweeheid in hoogere eenheid op te lossen, die in de worsteling der Hohenstaufen en Welfen zoo harden strijd deed ontbranden om de suprematie van keizerskroon of pauselijke tiaar. Sinds echter was, dank zij de *Renaissance*, de

wetenschap als derde macht hier tusschen komen schuiven. Die wetenschap vond in het opkomend Universiteitsleven sinds de dertiende eeuw een eigen belichaming, en maakte aanspraak op een bestaan, dat van Paus en Keizer onafhankelijk zou zijn. Bleef alleen maar de vraag of ook deze macht een eigen hiërarchisch centrum zou zoeken, om aldus naast Paus en Keizer een Grootmogende onder de geleerden te doen optreden. Hier nu was in het afgetrokkene drieërlei mogelijkheid: 1e. dat zich zulk een zelfstandige hiërarchie der wetenschappen vormde; 2e. dat de wetenschap zonder centraalhoofd bleef, of 3e. dat Paus of Keizer zich als hoofd der wetenschap opwierp. Het eerste nu bleek onmogelijk. Veeleer eischte het republikeinsche karakter der Universiteiten, dat alle monarchaal begrip hier verre bleef. Maar even natuurlijk was het dat Paus en Keizer, die saâm het geheele gebied van het leven onder zich verdeeld hadden, dit opkomen van een derde, geheel onafhankelijke macht met leede oogen aanzagen, en beiderzijds zich opmaakten om de Universiteiten aan zich te onderwerpen. Hadden toèn alle bestaande Universiteiten zich schrap gezet, zoo zou die toeleg nooit gelukt zijn. Maar gelijk het gaat onder vrije corporatiën, concurrentie verlokte om naar steun van buiten om te zien, en hoe kon dan de steun van het hoofd der Christenheid onverschillig wezen? Vandaar dat men toen vrij algemeen naar de gunst van den Paus dong en op het verkrijgen van privilegiën zijnerzijds bedacht was. Hierin nu lag het principieele kwaad. Op die wijs toch gaf de wetenschap haar zelfstandig karakter prijs. Het werd voorbij gezien dat het intellectueel in ons opnemen en uit ons denken reflecteeren van den kosmos, waarin alle wetenschap bestaat, een heel andere levenssfeer vormt dan de Religie. En het is dit kwaad nu, dat de Reformatie gestuit heeft, en dat met name door het Calvinisme is weggenomen. Formeel weggenomen doordien ook in de kerk op aarde met het monarchaal-hiërarchische denkbeeld gebroken werd en wel het monarchisch gezag van Christus in den hemel geëerd werd, maar op aarde ook voor de Kerk de republikeinsch-confederatieve levensvorm werd aanvaard. Een geestelijk hoofd, om aan de Universiteiten de wet te stellen, bestond alzoo voor den Calvinist

niet meer. Nog wel voor de Lutherschen, die in den landsvorst tevens den Oppersten Bisschop eerden, maar niet voor de Calvinistische volkeren, die Kerk en Staat als twee sferen van eigen leven uiteen hielden. Een doctorsbul mocht noch aan het pauselijk consent, noch aan kerkelijke ordonnantiën, maar alleen aan de wetenschappelijke waardij der stichting zijn beteekenis in aller schatting ontleenen.

Hierbij kwam nog een tweede iets. Ook afgezien van de pauselijke auspiciën over de Universiteit als zoodanig, oefende de Kerk destijds pressie op de wetenschap uit, door de novaturientes 1) ter oorzake van de door hen geuite meeningen en uitgegeven geschriften te bemoeilijken, aan te klagen en te vervolgen. Zij duldde geen vrijheid van het woord. De waarheid alleen, niet de dwaling mocht zich propageeren, en de waarheid moest zich handhaven, niet door de dwaling in eerlijken kamp te overwinnen, maar door haar strafbaar te stellen. Dit nu knakte de wetenschap, doordien het 't oordeel over studiën, waarover de Kerk als zoodanig tot oordeelen onbevoegd was, nochtans onder der kerke oordeel bracht. Wie niet in moeite wenschte te komen, zweeg of schikte zich toen, en wie, meer heroïsch aangelegd, den tegenstand trotseerde, werd te ijveriger gekortwiekt, en zoo hij ook met halve vleugelen vliegen wilde, werd hem de nek omgedraaid. Wie een geschrift uitgaf met al te afwijkende meeningen gold als misdadiger, en had ten slotte kennis te maken met de inquisitie en het schavot. Het recht van vrij onderzoek kende men niet. Vast geloovende, dat men al het weetbare en wetenswaardige reeds wist, en vast en goed wist, maakte men zich van verre geen denkbeeld van de ontzaglijke taak, die voor de pas opkomende wetenschap was weggelegd, noch van de »*struggle for life*", die bij het volvoeren van die taak onmisbaar richtsnoer zou zijn. Men zag in het eerste opgloren der wetenschap geen dageraad, die het opgaan der zon aan de kimmen verkondigde, maar vonken van een smeulend vuur, dat de wereld in brand dreigde te zetten, en achtte zich tot het dooven van dat vuur, tot het blusschen van dien brand, waar hij uitsloeg, gerechtigd en verplicht. Een standpunt, dat we, teruglevend in die dagen,

1) Verkondigers van nieuwe denkbeelden.

ook al keuren we het principieel af, begrijpen kunnen, maar dat, had heel de wereld het blijven innemen, de opkomende wetenschap in de wieg zou hebben gesmoord. Welnu, dat noodlottig standpunt is het eerst, en met doortastend gevolg, door het Calvinisme prijs gegeven; eerst theoretisch door zijn ontdekking van de levenssfeer der algemeene genade, en straks in de practijk, door een veilige haven te bieden aan wie elders door storm beloopen werd. Al verstond toch het Calvinisme, gelijk dit steeds het geval is, volstrekt niet aanstonds de volle consequentie van zijn beginsel, en al liet men aanvankelijk den plicht tot uitroeiing der dwaling nog in zijn wetboek staan, toch lag in het beginsel, dat de Kerk zich terug had te trekken op het terrein der particuliere genade, en dat daarnaast het breede, vrije terrein der gemeene gratie lag, de onverwinlijke idée uitgesproken, die tot de vrijheid van het woord leiden moest en geleid heeft. Gevolg was dan ook dat de crimineele bedreiging al meer een doode letter bleef, en dat, om slechts dit éene voorbeeld te noemen, Des Cartes, die uit het Roomsche Frankrijk wijken moest, in het Calvinistische Nederland wetenschappelijk bestrijding van Voetius, maar in den burgerstaat een veilige schuilplaats vond.

Nog dit voeg ik er aan toe. Om de wetenschap te doen opbloeien moest er *vraag naar wetenschap* uit den drang van het leven opkomen, en hiertoe moest de volksgeest zelf worden vrijgemaakt. Zoolang nu de Kerk met haar *velum* heel het schouwspel des openbaren levens overspande, moest wel de onvrijheid aanhouden, wijl den hemel te verdienen, en voor zoover dit er meê saâmging, de aarde te genieten, levensdoel bleef. Met sympathie, met zoekende liefde zich op den kosmos te werpen, was op dat standpunt ondenkbaar. Aller zoekende liefde ging naar het eeuwige leven uit, en wat niet verstaan werd is, dat de Christenheid, ook afgezien van de eeuwige zaligheid, hier op aarde een taak van Godswege te vervullen heeft, een grootsche taak óók aan dien kosmos. Ook die voorstelling nu brak het Calvinisme, door in den meest volstrekten zin elk denkbeeld, alsof het leven op aarde de zaligheid des hemels verdienen kon, bij den wortel zelf af te snijden. Die zaligheid komt uit de wedergeboorte op, en er is volharding

der heiligen. En waar op die wijs de verzekerdheid des geloofs den angst van het aflaatzoeken verving, riep het Calvinisme de Christenheid terug naar de oorspronkelijke scheppingsordonnantie: „Vervult de aarde en onderwerpt hàar en hebt heerschappij over al wat op haar leeft." Zoo bleef men pelgrim, maar een pelgrim, die op den weg naar het eeuwige vaderland nog een onmetelijke taak op aarde had te vervullen. Breed breidde zich voor en onder en boven den mensch de kosmos met alle rijken der natuur uit. Heel dit onafzienbare veld moest worden bearbeid. Op dien arbeid wierp men zich met geestdrift en veerkracht. De aarde met al wat in haar is, moest aan de menschen onderworpen worden. Zoo bloeiden als nooit in mijn toenmalig vaderland de landbouw en nijverheid, de handel en scheepvaart. Dat nieuwe leven der burgerij wekte nieuwe behoeften. Om de aarde aan zich te onderwerpen was kennis van die aarde, van haar zeeën, van haar natuur, van de eigenschappen en de wetten dier natuur noodzakelijk. En op die manier was het, dat de heerschende volksgeest, die dusver aan de wetenschap zijn prikkel onthield, plotseling dien prikkel haar diep in de lendenen dreef, haar deed opwaken uit haar eerst half sluimerend leven, en haar in dit krachtsbetoon een gevoel van vrijheid deed winnen, als ze eertijds nimmer had gekend.

En nu kom ik tot mijn laatste stelling, de bewering namelijk, dat het Calvinisme bij het conflict, dat vrije wetenschap noodwendig moet doen opkomen, *voor dat conflict de gereede oplossing vond.* Gij verstaat, welk conflict ik bedoel. Vrij onderzoek leidt tot botsing. De een trekt op de kaart van het leven de lijnen anders dan zijn buurman. Hieruit ontstaan wat men noemt scholen en richtingen. Optimisten en pessimisten. Een school van Kant en een school van Hegel. Onder de juristen staan de deterministen en de moralisten, onder de medici de homöopathen en de allopathen tegen elkander over. Plutonisten en Neptunisten, Darwinisten en soort-verdedigers bestrijden elkaâr in de natuurkundige wetenschappen. Von Humbolt, Grimm en Max Muller vormen op taalgebied elk een afzonderlijke school. Vorm-

vereerders en realisten vliegen elkander in het haar binnen de klassieke wanden van den philologischen tempel. Overal strijd, kamp, worsteling, soms fel en vinnig, niet zelden met persoonlijke bitterheid gemengd. Maar toch, ook al schuilt achter deze verschillen de energie van beginselverschil, toch worden deze ondergeschikte conflicten geheel in de schaduw gesteld door het conflict van eerste orde, dat in alle landen het heftigst de geesten beroert, het machtig conflict tusschen hen, die aan de belijdenis van God Drie-eenig en zijn Woord blijven vasthouden, en die anderen, die in Deïsme, Pantheïsme of Naturalisme de oplossing zoeken van het wereldprobleem.

Let wel, ik zeg niet het conflict tusschen *geloof en wetenschap*. Dat bestaat niet. Alle wetenschap gaat van geloof uit, en omgekeerd geloof, waaruit geen wetenschap opkomt, is wangeloof of bijgeloof, maar geloof is het niet. Alle wetenschap onderstelt geloof aan ons ik, in ons zelfbewustzijn; onderstelt het geloof aan de zuivere werking onzer zintuigen; onderstelt het geloof aan de juistheid der denkwet; onderstelt het geloof aan het generale in de speciale verschijnselen; onderstelt het geloof aan het leven; en onderstelt bovenal geloof in de beginselen waarvan men uitgaat. Wat zeggen wil, dat alle deze onmisbare uitgangspunten voor vruchtbaar wetenschappelijk onderzoek ons niet door bewijs toekomen, maar voor ons vaststaan krachtens ons innerlijk besef en met ons zelfbewustzijn zijn gegeven. En omgekeerd, alle geloof heeft den drang in zich om zich uit te spreken. Om dit te kunnen doen heeft het woorden, termen, uitdrukkingen noodig. In die woorden moet zich een gedachte belichamen. Die gedachten moeten onderling en met zichzelf en met het leven om ons heen, moeten met tijd en eeuwigheid saamhangen, en zoodra het geloof aldus uitstraalt in het bewustzijn, ontstaat de behoefte aan wetenschap en rekenschap. Neen het conflict bestaat niet tusschen geloof en wetenschap, maar heel anders tusschen de bewering dat de bestaande kosmos een *normale* of een *abnormale* is. Is hij *normaal*, dan beweegt hij zich door een eeuwig proces uit zijn potenzen naar zijn ideaal. Maar is de thans bestaande kosmos *abnormaal*, dan

greep er storing plaats en kan alleen een herscheppende macht hem de bereiking van zijn bestemming waarborgen. Deze en geen andere is de grondtegenstelling, die op wetenschappelijk gebied de denkende geesten in twee slagorden tegenover elkander stelt.

De *Normalisten* weigeren te rekenen met andere dan de natuurlijke gegevens, rusten niet eer ze voor alle verschijnselen eenzelfde grondverklaring hebben gevonden, en verzetten zich met hand en tand tegen al wat de logische consequentiën van oorzaak en gevolg, op welk punt van de lijn ook, breken of stuiten zou. Daarom *formeel* wel geloof, maar alleen in de gegevens van het algemeen bewustzijn, en deze als normaal beschouwd. En *materieel* geen schepping, maar een evolutie, die zich in het oneindige verliest. Geen soort, ook niet het species Homo sapiens, zelfstandig ontstaan, maar binnen den kring der natuurlijke gegevens uit lagere en voorafgaande soorten ontwikkeld. Vooral geen wonder, maar de natuurwet onverbiddelijk heerschend. Geen zonde, maar ontwikkeling van lager naar hooger zedelijk standpunt. Een Schrift, het zij zoo, maar dan na uitsnijding van al wat niet logisch uit het menschelijke te verklaren is. Een Christus, desnoods, maar geen andere dan die product van het menschelijke in Israël zal zijn. En zoo ook een God, of liever nog een Oneindig Wezen, maar dan agnosticistisch achter al het zichtbare verscholen, of pantheïstisch in al het bestaande schuilende, en niet anders verstaan dan als de ideale reflectie van onzen menschelijken geest.

En hiertegen staan nu de *Abnormalisten* over, die, aan betrekkelijke evolutie alle recht doen wedervaren, maar tegenover het begrip van een *evolutio in infinitum* aan schepping vasthouden; het zelfstandig soortbegrip van mensch onverbiddelijk handhaven, omdat in hem het beeld van God zich afspiegelt; zonde als verstoring van het onzondig menschelijk herkomen en dus als vergrijp tegen God verstaan, en daarom postuleeren en aanvaarden wat, herscheppend alleen het abnormale herstellen kan: d. w. z. het wonder; het wonder in de wedergeboorte; het wonder in de Schrift; het wonder in den Christus als God-zelf uit zijn eigen leven in ons leven

indalend; en die, dank zij deze herschepping van het abnormale, de ideale norma vinden blijven, niet in het natuurlijke maar in God-Drieëenig.

Niet dus geloof en wetenschap maar *twee wetenschappelijke stelsels* of wilt ge twee wetenschappelijke uitwerkingen zijn het, die *elk met een eigen geloof* tegenover elkander staan. En evenmin mag gezegd, dat het hier de *wetenschap* is die staat tegenover de *Theologie*, want het zijn twee absolute vormen van wetenschap, die *beide* heel het veld van menschelijke kennis bestrijken, en die *beide* in hun wereldbeschouwing een eigen Theologie hebben opgenomen. Ook toch het Pantheïsme, ook het Deïsme is een Theologisch stelsel, en zonder voorbehoud behoort heel de Moderne theologie thuis bij de wetenschap der Normalisten. En eindelijk, het zijn geen twee relatieve tegenstanders, die half weg saâm gaan, en voorts elkander met vrede laten, al slaan ze verder ook verschillende paden in, maar over en weer betwisten ze elkander *het gansche terrein des levens*, en kunnen ze niet aflaten van het volhardend pogen om *geheel het gebouw* van elkanders strijdige beweringen, met de steunpunten onder die beweringen, tot den grond toe af te breken. Als ze dit *niet* poogden zouden ze over en weer toonen niet in hun uitgangspunt te gelooven, zou het geen wetenschappelijke ernst zijn, die hen dreef en bezielde, en zouden ze den primordialen eisch van alle wetenschap, die eenheid van conceptie vraagt, niet verstaan. Een Normalist, die nog iets ook maar van de schepping, van het beeld Gods in den mensch, van zonde als val, van een Christus als boven het menschelijke uitgaande, van een wedergeboorte, die iets anders dan ontwikkeling zou zijn, of van een Schrift, die ons werkelijke orakels brengt, staan laat, is halfslachtig studieman en verbeurt den wetenschappelijken naam. Maar zoo ook, wie als Abnormalist de schepping ook maar halverwege in evolutie doet opgaan; in het dier geen creatuur naar het beeld van den mensch geschapen, maar 's menschen *oorsprong* ziet; en de schepping van den mensch in oorspronkelijke gerechtigheid loslaat; maar voorts nog meewerkt om de wedergeboorte, om den Christus, om de Schrift uit het motief van louter menschelijke krachten te verklaren en niet

met hand en tand vasthoudt aan het Goddelijke motief, dat alle menschelijke gegevens ten deze beheerscht, moet even beslist onzerzijds als halfslachtig en *on*wetenschappelijk man uit onzen kring worden teruggewezen. *Normaal* en *Abnormaal* zijn twee absolute uitgangspunten, die geen vergelijk dulden. Evenwijdige lijnen kennen geen kruispunt. Ge moet óf het eene óf het andere kiezen, maar wat ge ook kiest, wat ge zijt, moet ge als wetenschappelijk man *geheel* zijn; niet in één faculteit maar in alle faculteiten; in heel uw wereld- en levensbeschouwing; in de volle terugkaatsing van het gansche wereldbeeld, uit den spiegel van uw menschelijk bewustzijn.

Naar tijdsorde nu zijn wij, Abnormalisten, heel een reeks van eeuwen achter elkander schier onbetwist aan het woord geweest zonder dat onze tegenstanders principieel konden optreden. Met het wegsterven der oud-Heidensche en het opkomen der Christelijke wereldbeschouwing, staat het al spoedig in de algemeene overtuiging vast, dat alle ding ontstaan is door de schepping Gods, dat de soorten van wezens aan afzonderlijke schepping hun ontstaan danken, en dat onder deze wezens-soorten de mensch als beelddrager Gods geschapen is in oorspronkelijke gerechtigheid; dat de inkomende zonde deze oorspronkelijke harmonie der schepping verbroken heeft, en dat tot herstel van dat abnormale, d. i. tot herschepping, alsnu de abnormale middelen intraden van wedergeboorte, van den Christus en van de Heilige Schrift. Natuurlijk waren er, alle eeuwen door, in grooten getale zelfs, spotters, die met deze feiten den draak staken, en onverschilligen, die er zich niet om bekreunden; maar de zeer enkelen, die wetenschappelijk deze algemeene overtuiging bestreden, telt ge voor zes eeuwen tegelijk op uw vingers. De Renaissance deed ongetwijfeld een ongeloovige strooming opkomen, die zelfs tot het Vaticaan doordrong, en het Humanisme wekte geestdrift voor Grieksch-Romeinsche idealen; maar al dient erkend dat na de middeneeuwen het principieel verzet der Normalisten een aanvang neemt, toch blijft het een feit, dat de breede heirscharen der philologen, juristen, medici en physici nog eeuwen daarna de grondstukken der aloude overtuiging onaangetast laten. Eerst in de vorige eeuw heeft de tegenstand zich uit den omtrek

naar het middenpunt teruggetrokken en maakte de nieuwere philosophie zich op, om de grondstellingen der Christelijke levensbeschouwing voor onhoudbaar te verklaren. Zoo eerst raakten de Normalisten tot het vermoeden eerst, toen tot het bewustzijn van hun principieele tegenstelling. Alle denkbare positie, die men bij dit verzet tegen de dusver gangbare overtuiging kon innemen, werd toen beurtelings in een eigen philosophisch stelsel ontwikkeld, stelsels die, hoe ook uiteenloopend, in hun loochening van het abnormale volledig overeenstemden. En toen deze wijsgeerige stelsels zich van de overtuiging in de toongevende kringen hadden meester gemaakt, heeft straks elke afzonderlijke wetenschap zich beijverd, om op juridisch, medisch, natuurkundig en geschiedkundig terrein, de hypothese van het eindeloos normaal verloop aller dingen als uitgangspunt van alle onderzoek te aanvaarden. Een oogenblik schrikte de publieke opinie toen op, maar overmits de massa geen persoonlijk geloof bezat, was die eerste huivering slechts van korten duur, en heeft de levensbeschouwing der Normalisten in het vierde eener eeuw in letterlijken zin de toonaangevende wereld veroverd. Alleen wie Abnormalist krachtens persoonlijk geloof was, weigerde in dit koor van the „modern thought" meê te zingen, en voelde zich een oogenblik geneigd den ban op alle wetenschap te leggen, vluchtende in de tente der mystiek. Want wel was er een oogenblik van theologische zijde apologetisch verweer, maar een verweer dat knutselde om een scheef gezakt kozijn weer in het lood te zetten, en er zelfs geen vermoeden van had, dat de fundamenten zelven van het gebouw waren losgewrikt. Van daar dat met name in Duitschland de kundigste theologen waanden niet beter te kunnen doen, dan een dier philosophische stelsels als standmuur te gebruiken, waartegen het Christendom zou kunnen aanleunen. Dit gaf eerst de vermenging van Philosophie en Theologie bij de dusgenaamde Vermittelungs-theologen, totdat in deze mixtuur het Theologisch bestanddeel al armer, het philosophische al rijker werd, tot ten slotte de Moderne theologie het hoofd opstak, die er haar eere in zocht, om met eigen hand het abnormale én in den Christus én in de Heilige Schrift zoo volstandig uit te zuiveren, tot de Rabbi van Nazareth een zelfs niet

meer onzondig mensch en de Schrift een bundel meest pseudepigraphische, op allerlei wijs vervalschte, met mythen, sagen en verzinsels opgevulde schrifturen was geworden. Wat de Psalmist zong: „Wij zien onze teekenen niet meer, zij hebben hun teekenen als teekenen gesteld", werd zoo ten slotte door hen vervuld; tot in den Christus en in de Schrift moest alle teeken van het abnormale uitgebannen en het teeken van het normale verloop als eenig proefhoudend kenmerk van waarheid gehuldigd. Een uitkomst, waarbij ik herhaal, wat ik zoo straks reeds uitsprak: in dit verloop is niets dat ons verbazen kan. Wie subjectief zijn eigen rede en objectief de wereld voor normaal aanziet, *moet* zoo spreken, *kan* tot geen andere slotsom komen, zou *onoprecht* in zijn wetenschap zijn door het anders voor te stellen, en mits wie zoo dacht, maar den moed had zich vrijwillig van de Christelijke kerk, in al haar vertakkingen af te scheiden, zou er, zijn verantwoording aan God nu daargelaten, uit zedelijk oogpunt niets op zijn houding zijn aan te merken.

Maar staat zoo en niet anders het scherpe, niet te ontwijken conflict, ziehier dan hoe het Calvinisme ons, bij de spanning en worsteling, uit dit conflict geboren, een onverwinlijk standpunt aanwijst. Het verliest zich daartoe niet in doelooze apologetiek; het leidt den strijd niet af naar een gevecht om een der buitenwerken, maar gaat aanstonds terug op het menschelijk bewustzijn waarvan ook de man van wetenschap als *zijn* bewustzijn heeft uit te gaan. Dat bewustzijn is, juist tengevolge van het abnormaal karakter der dingen, niet in allen hetzelfde. Ware het normale niet verbroken, alle bewustzijn zou een zelfden klank geven; maar feitelijk is dit niet zoo. In den een spreekt krachtig en sterk het *zondebewustzijn*, in den ander spreekt het óf zeer flauwelijk, óf ganschelijk niet. In den een spreekt beslist en klaar de *geloofszekerheid*, als vrucht van wedergeboorte, in den ander ontbreekt zelfs het besef hiervan geheel. En zoo ook in den een weerklinkt luid en op vasten toon het *Testimonium Spiritus Sancti*, terwijl de ander verklaart hiervan niets te ontwaren. Deze drie, dat zondebesef, deze geloofsverzekerdheid en dit getuigenis des Heiligen Geestes, zijn voor den Calvinist met zijn bewustzijn zelf gegeven. Ze vormen er den onmiddellijken inhoud van. Zonder die drie bestaat

zijn zelfbewustzijn niet. Dat wraakt nu de Normalist, dringt *zijn* bewustzijn aan óns op, en eischt dat we een bewustzijn hebben zullen, aan het zijne gelijk. Iets wat op zijn standpunt niet anders kan. Gaf hij toch toe, dat ons bewustzijn en het zijne kon verschillen, zoo had hij de breuke in het normale erkend. Wij daarentegen dringen hun ons bewustzijn niet op. Want wel houdt Calvijn staande, dat er een zaad der religie in aller hart schuilt, en dat de sensus divinitatis, beleden of onbeleden, in oogenblikken van spanning aller ziel doet beven, maar overigens is het juist zijn stelsel dat het menschelijk bewustzijn in den man die gelooft en in den man die niet gelooft, niet *kan* overeenstemmen, maar *moet* verschillen. Wie niet wedergeboren is, *kan* geen wezenlijke kennisse van zonde hebben, en wie niet bekeerd is, *kan* geen geloofszekerheid bezitten; wie het Testimonium Spiritus Sancti mist, *kan* niet gelooven in de Heilige Schrift; en dit alles naar de snijdende uitspraak van den Christus zelven: »Wie niet wedergeboren is uit water en geest, *kan* het Koninkrijk Gods *niet zien*" zelfs; of ook naar die andere uitspraak van den apostel: „de natuurlijke mensch *kan* niet verstaan de dingen die des Geestes Gods zijn." Calvijn verontschuldigt daarom de anderen niet. Eens zullen ze in hun eigen consciëntie overtuigd worden van ongelijk. Maar voor het feitelijke van den toestand hebben we dan toch met tweeërlei menschelijk bewustzijn te doen: dat van den wedergeborene en den nietwedergeborene; en die twee zijn *niet* hetzelfde. In het eene is, wat in het andere ontbreekt. De eene kent geen breuke en houdt daarom vast aan het normale, de ander ervoer breuke en omzetting, en heeft alzoo het besef van het abnormale met zijn bewustzijn zelf gegeven. Is nu zijn eigen bewustzijn het primum-verum waarvan elk man van wetenschap noodzakelijkerwijze uitgaat, en moet uitgaan, zoo volgt hieruit dat overeenstemming tusschen beiden niet kan gevonden worden, dat elke poging daartoe vooruit met onvruchtbaarheid is geslagen, en dat beiden niet anders kunnen noch als eerlijke mannen anders mogen, dan elk voor zich een wetenschap van heel den kosmos optrekken die past bij den grondslag die onwrikbaar vastligt in hun eigen zelfbewustzijn.

Ge voelt aanstonds hoe radicaal en principieel deze Calvinistische

oplossing van het zoo ingewikkeld en anders licht verbijsterend probleem is. De wetenschap wordt niet onderschat of op zij gedrongen, maar voor heel den kosmos en voor elk deel van dien kosmos gepostuleerd. De eisch wordt gehandhaafd, dat uw wetenschap één geheel vorme. En het verschil tusschen de wetenschap der Normalisten en der Abnormalisten wordt niet gefundeerd op eenig uiteenloopend resultaat van onderzoek, maar op het onloochenbaar verschil, dat het zelfbewustzijn des eenen van dat des anderen onderscheidt. Wat verdedigd wordt is alleen de vrije wetenschap tegenover haar tyrannieke tweeling-zuster. De Normalist poogt ons geweld aan te doen tot in ons eigen bewustzijn. Hij houdt ons voor dat ons zelfbewustzijn aan het zijne gelijkvormig moet wezen, en dat wat er anders en meer in het onze is, zichzelf oordeelt als zelfbedrog. Met andere woorden, juist wat ons, in ons zelfbewustzijn, het hoogst en het heiligst is, en waarvoor ons nooit eindigende dank aan onzen God uit de ziel ontvloeit; dat wat ons kostelijker en zekerder is dan ons leven, wil de Normalist ons ontrooven en leugen in onze eigene ziel heeten. En daartegen nu waakt met koninklijke fierheid het geloofsbewustzijn en de verontwaardiging in ons eigen hart op. Laat men ons in de wereld achteruitzetten en benauwen, maar voor het minst in het heiligdom van ons hart zullen we ons door geen ander de wet laten voorschrijven. De vrijheid van den Normalist, om uit de praemisse van zijn eigen bewustzijn een wel ineensluitende wetenschap op te bouwen, zullen *wij* niet aanranden, maar ons recht en onze vrijheid om desgelijks te doen, zullen we, als het moet ten koste van elken prijs, verdedigen.

De rollen, en doordringt u hiervan wel, zijn thans omgekeerd. Voor nog niet zoo lange dagen golden de hoofdstellingen van het Abnormalisme voor alle wetenschappen aan schier alle Universiteiten, en de enkele Normalisten die toen reeds principieel hiertegenover stonden, hadden het hard te verantwoorden, om een plek te vinden voor het hol van hun voet. Eerst heeft men ze vervolgd, toen vogelvrij verklaard, daarna hoogstens geduld. Maar thans zijn zij meester van het terrein, beschikken over allen invloed, bezetten negentig procent van alle Katheders, en zoo heeft de

Abnormalist, die uit het officieele huis verdrongen is, thans zijnerzijds de plek te zoeken, waar hij het hoofd nederlegge. Vroeger hebben wij hun de deur gewezen, en thans wreekt zich deze aanranding van de vrijheid daarmeê dat zij ons op straat zetten, en de vraag is nu maar of de moed, de volharding, de veerkracht, die hen hun pleit in 't eind deed winnen, God geve het, in nog verhoogde mate ook bij de wetenschappelijke Christenen zal gevonden worden. Gij kunt, ik zeg meer, gij *moogt* er zelfs niet aan denken, om aan wie uit een ander bewustzijn leeft de vrijheid van de gedachte, van het woord en van de drukpers te ontnemen. Dat ze van hun standpunt al het u heilige afbreken is onvermijdelijk, en dit juist moet u den scherpen prikkel in de lendenen drijven om ook uwerzijds niet in moedelooze klacht of in mystiek gevoel of in practische veelbezigheid een ontlasting voor uw wetenschappelijk gemoed te zoeken, maar om ook zelf principieel door te denken, ook zelf het woord der wetenschap op te nemen, en ook zelf de drukpers onder den last uwer studiën te doen zweeten. Thans nog te denken: Als wij de Theologie maar redden, geven we willig de profane wetenschap aan onze tegenstanders prijs, is struisvogel-politiek. U tot redding van uw bidcel te bepalen als heel het overige van uw huis in brand staat, is het werk van dwazen. Reeds Calvijn zag het anders en beter in, toen hij riep om een *Philosophia Christiana*, en ten slotte is er niet ééne faculteit en in geen der faculteiten één enkele wetenschap, die niet, op wat afstand ook, met uw beginsel saamhangt, en daarom ook niet door ons beginsel moet doordrongen worden. En evenmin moogt ge heil zoeken in dat ziende-blind zijn, waarin zoo tal van Christenen een veilig schild achten te vinden. Wat astronomen of geologen, wat physici of chemici, wat zoölogen of bacteriologen, wat historici of archeologen aan het licht brengen, moet, mits losgemaakt van de hypothese die zij er achter schoven, en van de conclusiën, die ze eruit getrokken hebben, als feit door u gecontroleerd, na controleering vastgesteld en in het geheel van uw wetenschap worden opgenomen.

Maar juist om dit mogelijk te maken moet het universitaire leven dan ook een radicale verandering ondergaan. Dusver onderstelde het universitaire leven, dat de wetenschap slechts uit

één gelijksoortig menschelijk bewustzijn opkomt, en dat alleen kunde en knapheid besliste voor uw aanspraak op een katheder. Aan twee reeksen van universiteiten, die elk met een eigen beginsel van wetenschap tegenover elkander stonden, dacht men langen tijd niet. Sinds echter het wereldbeheerschend conflict tusschen de Normalisten en Abnormalisten principieel doorbrak, begon over en weer de behoefte aan splitsing van het universitaire leven, al naar gelang men wetenschap uit het eene of uit het andere beginsel bedoelde, meer algemeen gevoeld te worden; de heroieke gedachte van Willem de Zwijger toen hij *Leiden* tegenover *Leuven* plaatste 1). Het eerst traden te dien einde, ik spreek nu alleen van Europa, de ongeloovige Normalisten op door de stichting van de *Université Libre* te Brussel. Reeds vroeger was in hetzelfde België de Roomsche universiteit te Leuven, krachtens oude traditiën, tegenover de neutrale universiteiten van Gent en Luik komen te staan. In Zwitserland verrees te Freiburg een universiteit, die nu reeds naam maakte, als belichaming van het Roomsche beginsel. In Engeland volgt men te Dublin hetzelfde stelsel. In Frankrijk staan Roomsche faculteiten tegen de Staatsfaculteiten over. En ook in Nederland verrees te Amsterdam de

1) Dat het stellen van Universiteit tegenover Universiteit ter belichaming van eigen levensbeginsel reeds in de 16e eeuw door de Gereformeerden in practijk werd gebracht, wordt ook opgemerkt door ALBERT HALLEZ, zie *Studiën en Bijdragen* van MOLL en DE HOOP SCHEFFER, III, p. 153: Heutzutage wo die Confessionsunterschiede etwas abgeblasst sind, werden auch die Hochschulen und Theologischen Facultäten, an denen die Theologen ihre Bildung suchen, nicht mehr so genau nach Confessionsangehörigkeit ausgewählt. Grosse, geistvolle Lehrer ziehen, oft bestimmt die Nähe oder die Lage an den grossen Communicationswegen, zum Besuch einer Hochschule. Eine Universität „nebenaus" hat dadurch schon eine weniger algemeine, mehr locale Bedeutung. So war es früher nicht, noch im Anfang unseres Jahrhunderts nicht, noch viel weniger in der Reformationszeit, wo Confession gegen Confession stand; und auf die Unterschiede derselbe nicht wenig Gewicht gelegt wurde, wo darum alle die kleinen Universitäten Altorf, Marburg, Wittenberg, Helmstadt, Rinteln, Duisburg, Frankfort a./O., Herborn u. s. f. florirten um der Richtung willen, welche sie vertraten. Man suchte die Hochschulen auf, welche im Dienste derjenigen Confession standen, welcher man selbst angehörte, wo nämlich entweder die reine Lutherische oder die reine Reformirte Lehre gelehrt wurde; und wo eine Aenderung des Confessionellen Lehrcharacters einer Universität eintrat, da verlor dieselbe ihre Anziehungskraft fur ihre bisherige Besucher.

Vrije Universiteit, ter beoefening van de wetenschappen op den grondslag der Calvinistische beginselen. Trekt nu, naar eisch van het Calvinisme, én Kerk én Overheid, ik zeg niet haar milde hand, maar haar hoog gezag uit het universitaire leven terug, om de universiteit op eigen wortel te laten bloeien, dan zal die begonnen splitsing vanzelf en ongestoord doorwerken, en ook op dit terrein blijken, hoe alleen in vreedzaam uiteengaan van wat in beginsel anti-thetisch is, de waarborg ligt voor bloei, eerlijke positie en goede verstandhouding.

Romes keizers joegen het valsche ideaal na van *den éénen Staat*, en eerst de splitsing van hun ééne wereldrijk in een veelheid van zelfstandige volken heeft Europa tot hooger ontwikkeling gebracht. Toen geraakte Europa onder de bekoring van *de ééne Wereldkerk*, tot de Reformatie ook die illusie brak, en sinds het Christelijk leven nergens tot hooger bloei kwam dan in Amerika's Staten, waar de veelvormigheid een eigen belichaming schonk aan elk afwijkend beginsel. Alleen in *de ééne Wetenschap* handhaaft zich thans nog de oude vloek der eenvormigheid; maar oòk van haar mag geprofeteerd, dat de dagen van haar gekunstelde eenheid geteld zijn, en ook hier zal ten slotte èn het Roomsche èn het Calvinistische èn het Evolutionistische beginsel een eigen wetenschappelijk leven doen ontstaan, en doen bloeien in een veelvormigheid van universiteiten.

Er moet systeem in elke wetenschap, samenhang in elk onderwijs, eenheid in elke opleiding wezen. Vrij is alleen wat streng aan zijn eigen beginsel gebonden, alle onnatuurlijke banden kan afwerpen. En zoo zal, dank zij den weg ons door het Calvinisme ontsloten, ook de vrijheid der wetenschap ten slotte daarin triumpheeren, dat elk beginsel de macht erlangt om een eigen wetenschap uit zijn wortel te doen opbloeien, maar ook, dat geen wetenschap het hoofd met eere zal kunnen opheffen, zonder voor aller oog het vizier te ontsluiten, en met gulden letteren op haar schild het beginsel te doen schitteren, waaraan ze haar kracht ontleent en waarvoor ze leeft.

VIJFDE LEZING.

HET CALVINISME EN DE KUNST.

In deze vijfde, d. i. op één na mijne laatste lezing, bespreek ik het *Calvinisme en de Kunst.*

Niet de heerschende mode noopt mij daartoe. Kniebuiging voor een dweepzieke kunstvereering, als thans ingang vindt, zou niet strooken met den hoogen levensernst, die het Calvinisme steeds kenmerkte, en dien het met beter dan penseel en beitel, dien het op het slagveld met zijn zwaard, op het schavot met het kostelijkst bloed bezegeld heeft. Bovendien die thans veldwinnende kunstmin mag u niet verblinden, maar moet met nuchteren zin en critisch oog geschat worden. Ge hebt hier te doen met het alleszins verklaarbaar verschijnsel, dat hetgeen tot dusver als het privilege van enkele bevoorrechte kringen gold, uitvloeit in den breeden burgerkring, en reeds zijn neiging verraadt om tot de laagste volkskringen af te dalen. Een democratiseeren zoo ge wilt van wat eertijds nooit anders optrad dan met aristocratische allures. En of nu de echte toonkunstenaar al klaagt, dat het pianospelen der groote massa op getjingtjangel, en het penseel-geknutsel op niets dan kladschilderen uitloopt, het rijk gevoel van ook zelf aan kunst te doen, is derwijs overweldigend, dat men zich liever den spotlach van den echten kunstenaar, dan het gemis van kunstopleiding in de opvoeding getroost. Aan kunst meê te doen, geldt thans als kenmerk eener hoogere beschaving. Niet minder spreekt hier de zucht om met oor en oog voor het gevoel te genieten, vooral door muziek en tooneel, en al mag niet

verheeld, dat dit zingenot in breeden kring op min edele, soms zelfs op zondige wijze wordt gezocht, ontkend mag evenmin, dat veler kunstzin hierbij edeler genieting zoekt, en van lager zingenot aftrekt. Vooral in onze groote wereldsteden is de impressario der onderneming thans in staat zooveel rijks te leveren, en de gemakkelijker communicatie van volk met volk leent aan de virtuosen onder onze zangers en spelers zulk een internationaal karakter, dat de beste uitvoeringen thans, voor bijna geen geld, onder het bereik van tienmaal breeder kring gebracht zijn. Iets waaraan, om billijk te zijn, nog moet toegevoegd, dat het door materialisme en rationalisme met atrophie bedreigde menschelijk hart, tegen deze verdorring in kunstmin en kunstzin tegengif zoekt. De geldheerschappij en de heerschappij van het dorre denken dreven het gevoelsleven naar het vriespunt, en het is hiertegen dat de mystiek van het hart, nu het eenmaal de Religie niet grijpen kon, in kunstbezwijmeling reageert. Al vergeet ik dus niet, dat het echte kunstgenie veeleer de hoogte der afzondering, dan de vlakte van den breeden kring zoekt, en onze aan echt kunstgenot zoo arme eeuw zich daarom meer koestert aan den kunstgloed van het verleden, dan dat ze zelve ons door nieuwe schepping verrassen zou; ja al stem ik toe, dat de kunstvereering van het profanum vulgus door wansmaak veel kunstbederf kweekte, toch staat ook dat onoordeelkundig dwepen met kunst en kunstproduct hoog in mijn schatting boven het schraapzuchtig geld maken, het dorre waanwijs zijn, en het hunkeren naar Bacchus en Venus. In deze koude, godsdienstlooze, practische eeuw heeft deze kunstvereering door haar warmte hooger neigingen in ons bij het leven gehouden, die anders licht afgestorven waren, gelijk ze afstierven in het midden der vorige eeuw. Ge merkt dus wel, dat ik de in gang zijnde kunstbeweging niet onderschat, maar tegelijk dat ze voor mij van verre niet haalt bij de religieuse beweging der 16e eeuw, en dat ik er daarom niet aan denk het Calvinisme om de gunst dier artistieke mode te laten bedelen. Neen, als ik het pleit ga voeren voor de beteekenis van het Calvinisme op kunstgebied, dan denk ik van verre niet aan deze vulgariseering van kunstzin en kunstliefde, maar houd ik het oog gericht op het *Schoon* in

zijn eeuwige beteekenis, op de kunst als een der rijkste gaven van God aan ons menschelijk geslacht.

Daarbij stuit ik echter, ieder kenner der historie voelt het, op een maar al te vast geworteld vooroordeel. Calvijn, zoo luidt de uitspraak, was persoonlijk van kunstzin verstoken, en het Calvinisme dat in Nederland den Beeldenstorm aandorst, is voor kunstwaardeering, laat staan voor kunstproductie, niet vatbaar. Daarom, eer ik verder ga, over dit blind vooroordeel een kort woord. Ongetwijfeld was Luther, ook al sla ik zijn »Wer nicht liebt Weib, Wein und Gesang," niet te hoog aan, artistieker van aanleg dan Calvijn; maar wat bewijst dit? Omdat Socrates zijn bobbeligen neus, wijl die zoo gemakkelijk den adem doorliet, als schoon roemde, en feitelijk allen zin voor het schoone miste, zult ge daarom aan het Hellenisme zijn lauweren op kunstgebied betwisten? Verraden de geschriften van Johannes, van Petrus, van Paulus, van de drie pilaren der Christelijke kerk, ook maar met een enkel woord hoogschatting van het artistieke leven? Ja, het zij met eerbied uitgesproken, ís ook maar uit één enkel verhaal in de Evangeliën te bewijzen, dat Christus zelf voor kunst gepleit en om kunst geroepen heeft? En als ge op deze vragen, slag op slag, ontkennend moet antwoorden, geeft u dit daarom het recht om te loochenen, dat het Christendom voor het kunstleven van zeldzaam hooge beteekenis is geweest? En zoo niet, wat hebt ge dan van de zijde der kunst het Calvinisme van Vandalisme te beschuldigen, omdat Calvijn persoonlijk voor kunst weinig gevoeld en over kunst weinig gehandeld heeft? En komt ge op den Beeldenstorm der Geuzen, moogt ge dan vergeten, hoe in de achtste eeuw te midden der Grieksche wereld de manlijke ernst van een Leo Isaurus nog heftiger iconoclasme in het leven riep, en volgt dan daaruit dat het Byzantinisme zonder beteekenis voor de kunst voorbijging? Of wilt ge nog een ander tegenbewijs? Welnu, veel scherper nog dan óf Leo Isaurus in de achtste, óf Nederlands Geuzen in de zestiende eeuw, is Mahomed in zijn Khorân tegen alle beeld en beeldsgelijke opgetreden, en zult ge dan daarom zeggen dat de Alhambra te Grenada en de Alcazar te Sevilla geen wonderschoone voortbrengselen van bouwkunst zijn?

Neen, waarlijk, met zoo botte redeneering vordert men hier niet, en vergeten mag evenmin, dat wel kunstzin een algemeen menschelijk verschijnsel is, maar dat de ontwikkeling van dien kunstzin, in verband met volkstype, klimaat en woonstreek, hoogst ongelijk onder de volkeren verdeeld is. Wie gaat op IJsland kunstontwikkeling zoeken, en wie snuift ze niet, als ik mij zoo mag uitdrukken, te midden van de natuurweelde van de Levant? Is het dan wonder, dat het Zuiden meer dan het Noorden van Europa den kunstzin in het gevlij kwam? En als de historie u dan getuigt, hoe het Calvinisme vooral bij de Noordsche volken ingang vond, bewijst het dan iets tegen het Calvinisme, dat het bij volken met kouder klimaat en armer natuur niet het kunstleven van de Zuidelijke volken wist te wekken? Het is zoo, omdat het Calvinisme een Godsvereering in geest en waarheid boven de sacerdotalistische / weelde verkoos, is het door Rome van gemis aan kunstwaardeering beschuldigd; en omdat het afkeurde dat de vrouw haar schaamte voor den schilder ontblootte, of in het ballet haar eere als vrouw wegwierp, is zijn zedelijke ernst in botsing gekomen met het sensualisme van wie geen offer voor de kunst te heilig keurde. Maar dit alles raakt niet de kunst zelve, maar alleen én de plaats die haar in het geheel van ons leven toekomt, én de grens die aan haar gebied is te stellen. En wilt ge daarom van hooger standpunt de beteekenis van het Calvinisme voor de kunst beoordeelen, leent dan niet het oor aan zoo oppervlakkige uitspraken, maar volgt mij dan bij het drieledig onderzoek: 1e. Waarom het Calvinisme geen eigen kunststijl *mocht* ontwikkelen; 2e. wat uit zijn beginsel voor het *wezen* der kunst voortvloeit; en 3e. wat het feitelijk voor *den bloei* der kunsten gedaan heeft.

Alles zou wel zijn, indien maar het Calvinisme een eigen kunststijl ontwikkeld had. Zooals men roemt in het Parthenon van Athene, in het Pantheon van Rome, in de Aja Sofia van Byzantium, in den Dom van Keulen of in de Sint-Pieterskerk van het Vaticaan, zóó moest ook het Calvinisme een indrukwek-

/ sacerdotaal = priesterlijk.

kende structuur hebben aan te wijzen, waarin het de volheid zijner levensgedachte artistiek belichaamd had. Dat het dit niet deed, geldt als voldingend bewijs voor zijn kunstarmoede. Het zou, zoo waant men, zulk een kunstweelde wel hebben *willen* scheppen, maar het *kon* niet. Zijn dorre stugheid stond aan zoo edele ontwikkeling in den weg. En als dan de Humanist in de klassieke kunst van oud Hellas, de Grieksche kerk in den Byzantijnschen en Rome in haar Gotischen stijl roemt, dan acht men dat het Calvinisme daartegenover verlegen wijl met ledige hand staat, en hiermeê zichzelf aanklaagt van het volle menschelijke leven te hebben verminkt. Daartegenover echter plaats ik nu de stelling, dat het Calvinisme, juist krachtens zijn hooger beginsel, zulk een eigen kunststijl niet *mocht* ontwikkelen. De bouwkunst moest ik hierbij wel op den voorgrond stellen, omdat én in de klassieke én in de dusgenaamd Christelijke kunst eerst door de bouwkunst het absolute en alomvattend kunstwerk te voorschijn trad, en alle overige kunsten zich om tempel en kerk, en zoo ook om moskee en pagode schikten. Nauwelijks één kunststijl is te noemen, die niet van het middelpunt der Godsvereering is uitgegaan en niet in het prachtgebouw voor die vereering zijn voltooiing zocht. Een op zichzelf edele aandrift dreef daarbij. De kunst ontleende aan de Religie haar rijkste motieven. Ze vond in den religieusen hartstocht de goudmijn, die geldelijk haar stoutste ontwerpen mogelijk maakte. Alleen in het heilige vond ze niet enkel den engen kring van kunstminnaars, maar heel het volk in zijn breede rangen aan haar voeten. De aanbidding strengelde den eenheidsband om alle verspreide kunsten. Ook gaf ze door dien band van het eeuwige aan de kunsten innerlijke eenheid en ideale wijding. En zoo verklaart het zich dat, wat ook paleis en tooneel voor den bloei der kunsten doen mochten, het stempel van een *eigen* karakter, in de saamvatting der kunsteenheid, alleen door het heiligdom op de kunst werd gedrukt. Kunststijl en stijl van aanbidding vielen samen. Ware nu deze door kunst gedragen aanbidding en door aanbidding gekoesterde kunst metterdaad het ware en hoogste, dan, het moet erkend, zou het Calvinisme het afleggen. Blijkt daarentegen dat dit huwelijk van religie en kunst

een *lagere* trap van religieuse en in het gemeen van menschelijke ontwikkeling vertegenwoordigt, dan, het is duidelijk, wordt het *niet* hebben van een eigen kunststijl voor het Calvinisme veeleer een aanbeveling. Dat dit nu metterdaad zoo is, staat voor mij vast, en van dit mijn gevoelen geef ik u rekenschap.

Aesthetische ontwikkeling der Godsvereering, opgevoerd tot die ideale hoogte waarvan Parthenon en Pantheon, Aja Sofia of Sint-Pieter de in steen vastgevroren getuigen zijn, is alleen denkbaar op dien lageren ontwikkelingstrap, waarop een zelfde religievorm door overheidsmacht en priestermacht aan heel het volk wordt opgelegd. In symbolische aanbidding smelt dan alle onderscheid van geestesuiting saâm, en de massale eenheid, onder magistrale en clericale leiding, biedt de mogelijkheid om zoo kolossale werken te bekostigen en in stand te houden. Bij de voortgaande ontwikkeling der volkeren daarentegen, als de verbijzondering der geesten de massale eenheid splijt, klimt ook de Religie tot dien hoogeren trap op, dat ze uit het *symbolische* in het *klaar bewuste* leven overgaat, en hiermeê 1°. de splitsing in velerlei vormen van aanbidding, 2°. de losmaking van de mondig geworden Religie van staatsvoogdij, en 3°. de bevrijding van de sacerdotale opperheerschappij, noodzakelijk maakt. Tot dien hoogeren trap nu van geestelijke ontwikkeling was Europa eerst in de zestiende eeuw langzaam naderend, en het was niet het Lutheranisme met zijn *cuius regio eius religio*, maar het Calvinisme, dat den overgang hiertoe, nog wel niet voltooide, maar toch in beginsel mogelijk maakte. Het heeft dan ook in alle landen waar het optrad tot het uiteengaan in velerlei gezindheden geleid, de overmacht van de Overheid op religieus terrein gebroken, en aan het sacerdotalisme in breeden kring een einde gemaakt. Doch hieruit vloeide dan ook voort, dat het den symbolischen vorm van aanbidding prijs gaf en den eisch der kunst afwees, om in prachtmonumenten zijn geest te belichamen. De tegenwerping, dat toch in Israel zulk een symbolische dienst bestond, werpt mijn stelling ten deze niet omver, maar komt haar juist bevestigen. Of zegt niet het Nieuwe Testament ons, dat deze dienst der schaduwen, in de oude Bedeeling onmisbaar, in de

bedeeling der vervulling »oud en verouderd was en nabij der verdwijning«? Onder Israël heerscht staatsgodsdienst, één voor heel het volk. Die godsdienst staat onder sacerdotale leiding. En eindelijk, ze is symbolisch te voorschijn tredend en deswege in den prachtigen tempel van Salomo belichaamd. Maar als deze dienst der schaduwen den raad des Heeren gediend heeft, treedt de Christus op, om de ure te profeteeren, dat men niet meer in dezen monumentalen tempel te Jeruzalem God zal aanbidden, maar dat men Hem aanbidden zal in geest en waarheid. En dienovereenkomstig vindt ge in heel de apostolische Schriftuur dan ook geen spoor of schaduw van aanbidding in kunstvorm. Aärons aanschouwelijk priesterschap op aarde trekt zich terug voor het ongeziene Hoogepriesterschap naar de ordening van Melchizedek in den hemel. Het zuiver geestelijke breekt door de nevelen van het symbolische heen.

Hiermede nu stemt, en dit is mijn tweede bewijsgrond, de hoogere verhouding van *Religie* en *Kunst* overeen. Ik beroep mij hier op twee deskundigen, die, als beiden geheel buiten het Calvinisme staande, voor onpartijdige getuigen mogen gelden, op Hegel en Von Hartmann. Hegel zegt ons, dat de kunst, die op een lageren trap aan eene nog in het zinlijke gebondene Religie haar hoogste uitdrukking en bezieling leent, haar juist daardoor allengs over haar zinlijke beperking heen helpt; want dat wel op het lagere standpunt alleen eene door kunst gedragen aanbidding den geest vrijmaakt, maar, zoo besluit hij „die schöne Kunst *ist nicht* die *höchste Befreiung*"; die ligt alleen in het onzienlijk geestelijke [1]). En sterker nog leert *Von Hartmann* ons: „Oorspronkelijk treedt de Godsvereering in onafscheidbare eenheid met de kunst op, overmits de Religie op dit lagere standpunt, nog de neiging bezit, om zich in den aesthetischen schijn te verliezen. Alle kunsten treden dan in dienst van de culte op, niet alleen toonkunst, schilderkunst, beeldhouwkunst en bouwkunst, maar ook de danskunst, de mimiek en het drama. Hoe meer daarentegen de Religie zich tot geestelijke rijpheid ontwikkelt, hoe meer ze zich van de kunst, als buiten staat om haar wezen uit te drukken,

[1]) G. W. F. HEGEL, *Encycl. der Phil. Wissenschafte in Grundrissen.* Berlin 1845 Th. III. p. 445.

losmaakt. En het slotresultaat," zoo besluit hij, „van dit historische scheidingsproces moet zijn, dat de gerijpte Religie geheel afstand doet van de prikkeling die het aesthetische schijngevoel haar belooft, om zich geheel en uitsluitend te concentreeren op de verwekking van echt godsdienstige gewaarwordingen" [1]).

Deze grondgedachte nu, zoo van Hegel als van Von Hartmann, is volkomen juist. Religie en kunst hebben elk een eigen levenssfeer, sferen die, aanvankelijk nauwelijks onderscheiden en deswege ineengemengd, bij rijker ontwikkeling van zelf uiteengaan. Zoo ziet ge het aan tweelingen in de wieg nauwelijks aan, of ze tot het manlijk of vrouwelijk geslacht behooren, maar als straks die twee tot volwassen leeftijd zijn gekomen, staan man en vrouw elk met een eigen verschijning, met eigen gaven, en met een eigen zielsuitdrukking voor u. Niet alleen de Religie maar ook de Kunst vraagt daarom bij hooger ontwikkeling om een zelfstandig leven, en de twee stengels die aanvankelijk dooreengevlochten waren en daarom van een zelfde plant schenen te zijn, blijken dan te stoelen elk op een eigen wortel. Dat is het proces van Aäron tot Christus, van Aholiab tot de Apostelen des Heeren, en krachtens datzelfde proces neemt in de zestiende eeuw het Calvinisme een hooger standpunt in dan het Romanisme veroverd had. Dienovereenkomstig *kon* en *mocht* dus het religieus Calvinisme geen eigen kunststijl uit zijn religieus beginsel ontwikkelen. Het te doen, ware een terugzinken op lager standpunt geweest. Veeleer moest het zijn nobel streven zijn, de Religie en met haar de Godsvereering, al meer uit den zinnelijken vorm los te wikkelen en krachtig geestelijk te doen opbloeien. Daartoe was het in staat door den krachtigen polsslag, waarmeê destijds het religieuse leven door de aderen der ziel trilde, en dat er thans ook onder ons zoo velen zijn die onze kerken koud en *unheimisch* gaan vinden en naar kunst in het bedehuis terug verlangen, is alleen daaraan te wijten, dat de polsslag van het religieuse leven onder ons thans zooveel flauwer klopt dan in de dagen der martelaren. Maar wel verre van hieraan het recht te ontleenen

[1]) Von Hartmann, *Aesthetik*. Leipzig II. p. 458, 459.

om tot een lageren trap van Religie terug te zinken, behoort dat inzinken van het religieuse leven aan Gods kinderen het gebed op de lippen te leggen om krachtiger inwerking van den Heiligen Geest. Het weer kindsch worden van den grijsaard is pijnlijke achteruitgang, een man die God vreest en in de klaarheid des geestes staat, grijpt naar het speelgoed zijner kindsche jaren niet terug.

Nog slechts ééne bedenking zou na mijn dusver geleverd betoog stand kunnen houden, en ook die wil ik daarom onder de oogen zien. Men kon namelijk de vraag opwerpen of een wezenlijk principiëele levensrichting toch niet een eigen kunststijl kon en moest scheppen, zij het dan al buiten *Religie* en *Culte* om. Doch dan worde die vraag ook in al haar scherpte genomen. Niet als bedoelde men, dat ook het Calvinisme, bijaldien het metterdaad een eigen aesthetische beteekenis heeft, dan toch aan de kunstbeoefening zekere eigen richting had behooren te geven; immers dat het *dit* metterdaad deed, zal ons straks vanzelf blijken. Veeleer moet de vraag dan aldus luiden, vooreerst of er een kunststijl in alomvattenden zin, bij afsluiting van de sfeer der Religie denkbaar is; en, ten andere, of, stel dit ware zoo, de voortbrenging van zulk een *niet*-religieuse kunstbeheersching van het Calvinisme kon worden gevergd. En dan begin ik, met wat aangaat de eerste vraag, vast te stellen, dat de historie der kunst dusver nog nimmer een alomvattenden kunststijl buiten verband met de Religie zag opkomen; en dat juist deswege geen nieuwe kunststijl meer te wachten is. Let wel, ik spreek nu niet van een *school* bij een enkele der kunsten, maar van een kunststijl, die op alle kunsten saam één concentrisch stempel drukt. En dan ware misschien alleen van de Romeinsche kunst en van die der Renaissance te beweren dat een buitenreligieuse geestesdrang hier een alzijdige openbaring in kunstvormen zocht. De koepel, om nu van den bouwstijl uit te gaan, is in de Romeinsche en straks in de Byzantijnsche kunst geen uitdrukking van een religieuse maar van een majesteits-gedachte. De koepel symboliseert de wereldheerschappij, en, zij het ook in

anderen zin, toch moet ook van de Renaissance beleden, dat ze niet op het heilig erf, maar in den kring van het staats- en burgerleven opkwam. Nu bespreek ik de Renaissance in het derde deel mijner lezing nader, maar merk, met opzicht tot den Romeinschen kunststijl, reeds hier op, dat een stijl, die schier al zijn motieven aan de Grieksche kunst ontleende, nauwelijks op zelfstandigheid van karakter aanspraak kan maken; en voorts dat de staatsidee in Rome derwijs met de religieuse idee was samengegroeid, dat met name in den keizerstijd toen de Romeinsche kunst haar bloeitijdperk bereikte, en voor den Divus Augustus het offer werd geplengd, Staat en Religie te scheiden eenvoudig onhistorisch is.

Doch ook afgezien van deze geschiedkundige uitkomst, mag betwijfeld, of buiten de Religie om zulk een eigen alomvattende kunststijl ooit zou *kunnen* opkomen. Voor het opkomen toch van zulk een stijl wordt in het ziels- en zinnenleven van een volk een centraal motief vereischt, dat geheel het leven van binnen uit beheerscht, en dientengevolge in de geheele kunstbelichaming van dit geestelijke centrum tot aan den buitensten omtrek doorwerkt. Niet natuurlijk alsof een eigen *kunst*wereld het voortbrengsel van eigen *gedachte* ware. Intellectueele kunst is geen kunst, en Hegels poging om de kunst uit de ideeën en gedachten te verklaren, ging tegen het wezen zelf der kunst in. Ons intellectueel, ons ethisch, ons religieus en ons aesthetisch leven beschikken elk over een eigen sfeer. Deze sferen nu loopen evenwijdig en mogen daarom niet de éene uit de andere worden afgeleid. Het is één zelfde beweging, één zelfde drang, één zelfde tinteling in den mystieken wortel van ons aanzijn, die in deze vierderlei vertakking openbaring naar buiten zoekt. Ook de kunst is niet een zijtak aan een hoofdtak, die reeds uitschoot, maar een eigen tak, die zelfstandig uit den stam van ons leven opkomt, ook al is ze het naast aan de Religie, veel nauwer dan aan ons *denken* of aan ons *ethisch* aanzijn, verwant. Vraagt men nu echter, hoe er op elk dezer vier terreinen eenheid van conceptie kan ontstaan, dan blijkt telkens weer, dat die eenheid in het eindige alleen op dat éene punt te vinden is, waar ons leven uit de bron van het Oneindige opwelt. Geen eenheid in uw denken

dan door een wel aaneengesloten wijsgeerig systeem, en geen systeem van wijsbegeerte dien naam waard, dat niet tot de uitgangen uit het Oneindige opklimt. Zoo ook geen eenheid in uw zedelijk bestaan dan door het gebonden zijn van uw innerlijk bestaan aan de *zedelijke wereldorde*, en geen zedelijke wereldorde denkbaar dan onder den indruk van een Oneindige macht, die de orde in deze zedelijke wereld besteld heeft. En zoo nu ook is er geen eenheid in uw kunstopenbaring bestaanbaar dan onder de kunstbezieling van een Eeuwig Schoon, dat uit de bron van het Oneindige ons toevloeit en ons tot het Oneindige opheft. Zoo kan er dus geen karakteristieke, alomvattende kunststijl opkomen, dan ten gevolge van de eigenaardige aandrift, die uit het Oneindige in ons innerlijk aanzijn werkt, en overmits nu de Religie daarin juist van intellect, zedelijkheid en kunst onderscheiden is, dat zij alleen de gemeenschap met den Oneindige in ons zelfbewustzijn tot stand brengt, is het roepen om een eigen kunststijl, buiten verband met uw religieus beginsel, eenvoudig ongerijmd.

Versta het toch wel, dat de kunst geen franje aan het kleed, geen spel bij het leven, maar in dit leven een hoogst ernstige macht is, en dat juist deswege de hoofdvariatiën ook in haar levensuiting verband *moeten* houden met de hoofschakeeringen in heel ons leven; en overmits nu die hoofdschakeeringen in heel onze menschelijke existentie, *alle* zonder uitzondering, door onze verhouding tot God worden beheerscht, zoo is het de kunst *verlagen* en de kunst *onderschatten*, zoo ge de vertakkingen, waarin de kunststam zich splitst, u buiten verband denkt met den wortel, dien *alle* menschelijk leven bezit in God. Ge ziet dan ook hoe noch uit het Rationalisme der achttiende eeuw, noch uit de beginselen van 1789 een eigen kunststijl is voortgekomen, en, hoe hard het ook voor onze negentiende eeuwsche kunstwereld zij, ook al haar pogen om een nieuwen, eigen kunststijl te vinden, is op niets uitgeloopen, en nog altijd blijkt ze dan het schoonst te tooveren, zoo ze teruggrijpt naar de motieven van het verleden. En moet nu deswege reeds op zichzelf alle eisch afgewezen, alsof er, afgescheiden van het religieuse uitgangspunt, een eigen kunststijl *kon* opkomen, zelfs al ware dit anders, dan nóg zou het stellen van dien eisch aan het Calvinisme onzinnig

zijn. Of hoe zoudt ge willen, dat een levensbeweging, die in het stellen van alle mensch en alle menschelijk leven voor het aangezichte Gods den oorsprong van haar kracht vond, op zoo uiterst gewichtig gebied, als dat der machtige kunsten, den stoot, de aandrift, de bezieling ten leven *buiten God* zou gezocht hebben. Van het schamper verwijt, alsof in het niet scheppen van een eigen kunststijl voor het Calvinisme een vernietigend bewijs van geestelijke armoede zou liggen, blijkt alzoo de schaduw zelfs niet over te blijven. Zulk een kunststijl had alleen onder de auspiciën van zijn religieus beginsel kunnen opkomen, en het was juist dit religieus beginsel, dat, omdat het tot een *hoogeren* trap was opgeklommen, het staan naar symbolische uitdrukking der Religie in het zinlijk schoone én afsneed én verbood.

Het vraagstuk, en hiermede kom ik tot het tweede punt, waarvoor ik uw aandacht vraag, moet dan ook heel anders gesteld. De vraag is niet of het Calvinisme schiep wat het, op zijn *hooger* standpunt, niet meer *mocht* scheppen, een eigen kunststijl, maar heel anders: *wat uit zijn beginsel voor het wezen van de kunst voortvloeit.* Is er m. a. w. in de levens- en wereldbeschouwing van het Calvinisme voor de kunst plaats en zoo ja, welke plaats? Staat zijn beginsel vijandig tegen het wezen der kunst over, of wel, zou ook volgens het Calvinistisch beginsel een wereld *zonder kunst* een ideëele levenssfeer armer zijn? Niet van het *mis*bruik, maar van het *ge*bruik der kunst handel ik hier. Elk levensgebied heeft de voor dit gebied gestelde grenzen te eerbiedigen. Inbreuk op ander terrein blijft steeds ongeoorloofd, en dan eerst gedijt ons menschelijk leven in hoogere harmonie, als de ontwikkeling van al onze levensfunctiën een evenredige is. De logica van het hoofd mag niet spotten met het gevoel van het hart, noch ook de zin voor het schoone het zwijgen opleggen aan de inspraak der consciëntie. De Religie zelve, hoe heilig ook, moet binnen haar perken teruggedrongen, zoodra ze in bijgeloof, waanzin of dweepzucht de haar gestelde grenzen overschrijdt. Hypertrophie van het hoofd bij atrophie van het hart geeft kranke ontwikkeling; en zoo ook loopt te volbloedige kunstzin, die de consciëntie in

bloedarmoede doet verbleeken, op een onschoone disharmonie uit die ons het καλοκάγαθός doet ontglippen. Dat derhalve óók het Calvinisme tegen het drijven van een onheilig spel met vrouweneer en vrouwenschaamte in verzet kwam, en onzedelijk kunstgenot als kunstverlaging gebrandmerkt heeft, valt hier geheel buiten onze beschouwing. Dat alles strekte tot wraking van het misbruik, en beslist voor het wettig gebruik niets. Dat daarentegen in Calvijn zelf dit wettig gebruik geen tegenstander maar veeleer een pleitbezorger vond, bewijs ik u met zijn eigen woord. Als toch de Schrift ons het eerste optreden van de kunst in Jubals tente meldt, die het spel op harp en orgel uitvond, wijst Calvijn er ons met nadruk op, dat hier gehandeld wordt van *praeclara Spiritus Sancti dona*, d. i. van treffelijke gaven van den Heiligen Geest; betuigt hij, dat God in dezen kunstzin Jubals geslacht »verrijkt had met uitnemende talenten"; en spreekt hij het luide uit, dat deze kunstvindingen schitterende blijken waren van Goddelijke goedgunstigheid [1]). Sterker nog verklaart hij in zijn commentaar op Exodus, dat »alle kunsten uit God vloeien en te eeren zijn als Goddelijke uitvindingen [2]). Ook deze schatten van het natuurlijk leven, zijn, zoo ge Calvijn hoort, in hun oorsprong aan den Heiligen Geest dank te weten [3]). In alle *artes liberales*, moet, zoo in de gewichtige als min gewichtige, Gods lof en glorie worden verheerlijkt [4]). Meer nog, de kunsten zijn ons als troost bij dezen lagen stand onzes levens geschonken. Ze reageeren tegen het ingezonkene van leven en natuur [5]). Toen zijn collega Cop te Genève tegen de kunst als zoodanig ging woeden, nam Calvijn zelfs opzettelijk zijne maatregelen om, gelijk hij zelf schrijft, »dezen onzinnigen mensch tot gezonder zin en rede terug te brengen" [6]). Het domme vooroordeel, alsof het gebod tegen den beeldendienst de beeldhouwkunst verbood, noemt Calvijn de moeite der wederlegging niet eens waard [7]). Van de

[1]) Ed. Brunsvig, à 1882. T. XXIII. p. 99.
[2]) Tom. XXV. p. 58.
[3]) Ed. Amt. Tom. I. p. 570*b*.
[4]) Tom. III. p. 175*b*.
[5]) *Inst. Relig. Christl.* I. IV. § 34.
[6]) Ed. Brunsv. T. XXII. p. 356.
[7]) Tom. XXIV. p. 377.

muziek roemt hij, dat ze een wondere, ongelooflijke kracht bezit, om de harten te roeren en de neigingen en zeden te buigen en te verzachten [1]). Onder de schatten des levens, die God ons schonk, om ons te ontspannen en te doen genieten, staat ze zijns inziens bovenaan. En zelfs waar de kunst lager afdaalt en enkel bedoelt den grooten hoop te vermaken, snijdt hij ze zoo weinig af, dat hij verklaart, hoe men dit soort zinvermaak niet aan het volk moest onthouden [2]). Dit samenvattende, mag men dus zeggen, dat Calvijn de kunst in al haar vertakkingen eerde als een gave Gods, nader als een gave van den Heiligen Geest; dat hij de machtige uitwerking der kunst op het gemoedsleven ten volle begreep; dat hij haar bestemming zag in het verheerlijken van God die ze ons schonk, in de veredeling des levens, in het ons schenken van hooger genot, en zelfs van gewoon vermaak; en dat hij, wel verre van in haar slechts een nabootsing der natuur te zien, haar de roeping toeschreef, om ons een *hoogere* werkelijkheid te ontsluiten dan deze zondige en ingezonken wereld ons bood.

Sprak ons hierin nu niets toe, dan de persoonlijke opvatting en smaak van Calvijn, zoo zou dit getuigenis nog geen waarde voor het Calvinisme als zoodanig hebben. Maar anders komt het natuurlijk te staan, zoo men er op let, hoe Calvijn zelf juist *niet* artistiek was aangelegd, en hoe aldus blijkt dat deze korte aesthetiek van Calvijn, als we ons zoo mogen uitdrukken, rechtstreeks voortvloeide uit zijn beginsel en in de Calvinistische levens- en wereldbeschouwing haar noodzakelijke plaats vindt. Dat dit nu metterdaad zoo is, valt niet moeilijk aan te toonen. Beginnen we, om het vraagstuk terstond in het hart aan te vatten, met Calvijns laatste verklaring. De kunst ons een *hoogere* werkelijkheid openbarend, dan deze ingezonken wereld ons biedt. Ook gij kent den strijd telkens opnieuw op kunstgebied uitgestreden, of de kunst enkel nabootsing der natuur moet zijn, dan wel boven de natuur moet uitgaan. Druiven zoo juist geschilderd, dat de vogelen door den

1) Tom. VI. p. 169.
2) Tom. XII. p. 348.

schijn misleid er in pikken wilden, scheen voor de Socratische school der μιμήσις of natuurnabootsing, het hoogste ideaal. Hierin nu lag deze, maar al te vaak door de idealisten vergeten waarheid, dat de vormen en verhoudingen die de natuur ons toont, de grondvormen en verhoudingen voor alle waarachtige realiteit zijn en blijven moeten, en dat een kunst die niet de natuur afziet en beluistert, maar willekeurig boven haar zweven wil, verloopt in spel der phantasie. Maar omgekeerd moet alle ideëele kunstopvatting tegenover de bloot empirische in het gelijk worden gesteld, waar de empirische met het nadoen van de natuur haar taak als voltooid beschouwt. Dan toch begaat men op kunstgebied dezelfde fout, waaraan de man op wetenschappelijk gebied schuldig staat, die rust bij de waarneming, in zich opneming en geordende teruggeving van de feiten. En gelijk ware wetenschap uit de verschijnselen opklimt tot de in hen wonende orde, om met de kennis dier orde gewapend, edeler dieren, edeler bloemen, edeler vruchten te kweeken, die boven hetgeen de natuur van zelve voortbrengt, uitsteken, zoo ook is het de roeping der kunst, niet enkel om het zienbare en hoorbare waar te nemen, in zich op te nemen en weer te geven, maar veel meer om in die verschijnselen de orde van het schoon te ontdekken, en met die hoogere kennis gewapend, een schoon voort te brengen, dat boven het schoon der natuur uitgaat. Juist dus wat Calvijn beweerde, dat de kunsten gaven ten toon spreiden, die God ter onzer beschikking stelde, nu tengevolge der zonde, het wezenlijk schoon, zooals het zijn moest, ons ontnomen was.

Uw beslissing ten deze nu hangt geheel af van uw opvatting van de wereld. Ziet ge in de wereld het absoluut goede, dan is er niet hooger, en blijft voor de kunst niet anders over dan dit goede na te bootsen. Erkent ge daarentegen, dat de wereld eens schoon *was*, nu door den vloek *ontredderd* wierd, maar eens door de eindcatastrophe in een heerlijkheid zal ingaan, die nog hooger staat dan het oorspronkelijk paradijsschoon, dan heeft de kunst de mystieke taak, om door het heimwee naar het verloren schoon tot de vooruitgenieting der komende heerlijkheid op te klimmen. Welnu, dit laatste is metterdaad de Calvinistische belijdenis. Scherper dan de andere

richtingen heeft ze het diep bederf der zonde erkend; om dit bederf meetbaar te maken, hoog de paradijsnatuur in de oorspronkelijke gerechtigheid gesteld; en uit dit bederf een verlossing geprofeteerd, die eenmaal op de volle genieting van Gods heerlijkheid zou uitloopen. En op dat standpunt nu kon de kunst niet anders zijn dan een gave van den Heiligen Geest aan ons geslacht, om ons in en achter het ingezonken leven een rijken, heerlijken achtergrond te doen ontdekken, die heenwijst naar een realiteit, waarin eens alle gevolg van zonde en vloek zal overwonnen zijn. Staande bij den bouwval van de eens zoo wonderschoone schepping, toont dan de kunst ons én de lijnen van het oorspronkelijk bestek, én wat de Opperste Kunstenaar en Bouwmeester ons eenmaal nieuw uit dien bouwval zal scheppen.

En blijkt alzoo op dit hoofdpunt Calvijns opvatting in juiste overeenstemming met het Calvinistisch belijden te zijn, geheel hetzelfde geldt van wat ik straks in de eerste plaats noemde. Is en blijft Gods Souvereiniteit het uitgangspunt voor geheel de richting van het Calvinisme, dan kan kunst niet uit den Booze zijn, want Satan schept niets; al wat hij vermag is goede gaven Gods misbruiken. En ook kan dan de kunst evenmin uit den mensch zelf zijn, want als creatuur kan de mensch met niets anders werken, dan met de krachten en gaven, die God hem verleent. Is en blijft God Souverein, dan kan de kunst niet anders tooveren dan naar de ordinantiën door God haar gesteld, toen Hij zelf als Opperste Kunstenaar deze wereld tot aanzijn riep. En ook, is en blijft God Souverein, dan deelt Hij ook deze gaven uit aan wie Hij wil, eerst zelfs aan Kaïn's, en niet aan Abel's geslacht, niet alsof de kunst Kaïnitisch ware, maar opdat wie de hoogste gaven verzondigd had, althans in de mindere gaven der kunst, gelijk Calvijn het zoo schoon uitdrukt, een »blijk zou bezitten van zijn goeddadigheid." Dat nu dit *kunnen*, dit kunstvermogen, in de menschelijke natuur bestaan kan, danken we aan onze schepping naar den beelde Gods. In de reëele wereld schept God alles, daarin is alleen Zijns het kunnen, en deswege blijft Hij de Opperste Kunstenaar. Hij als God is alleen de Oorspronkelijke, wij zijn niets dan dragers van zijn beeld. Ons *kunnen*, óns vermogen, óns nascheppen van het

scheppen Gods, kan daarom alleen in een *schijn*realiteit bestaan, en alleen in dien zin is het, dat de mensch op kunstgebied, ook op zijn manier als schepper optreedt, om in de bouwkunst zich een *kosmos*, in de beeldhouwkunst de *vormen*, in de schilderkunst het door *lijn* en *tint* bezielde leven, in de toonkunst het *mystieke*, in de dichtkunst het *bewuste* leven voor oog en oor te tooveren, door God daartoe aangedreven en van God daartoe bekwaamd. En dit alles rust op de erkentenis, dat het schoon niet onze inbeelding, niet onze subjectieve gewaarwording is, maar dat het Schoone objectief bestaat, en uitdrukking is van die Goddelijke volkomenheid, die in heel de schepping uitkwam, toen God zag „dat het alles goed was," opdat zijn welbehagen zich daarin verlustigen zou. Denk u alle menschenoog gesloten en alle menschenoor toegestopt, dan nog *blijft* het schoone en God ziet en hoort het, want niet alleen zijne „eeuwige kracht," maar ook zijn „Goddelijkheid" wordt van de schepping af in zijne schepselen verstaan en doorzien, en die „Goddelijkheid" is juist de zuivere harmonie, de zuivere evenredigheid van het schoone. Dat merken we ook aan ons zelf, want is in ons een kunstoog en dáárom kunstvermogen, dan moet wel het absolute kunstoog in God zelven zijn, wijl in ons niets zijn kan dan wat we in den beelde Gods uit Hem ontvingen. Dat weten we evenzoo uit de schepping die ons omringt, uit het firmament, dat zich over ons welft, uit de weelde der natuur om ons heen, uit de vormenweelde in mensch en dier, uit het geklots van den stroom en uit den zang van den nachtegaal, want al dit schoon hoe kan het geschapen zijn anders dan door Een die zelf het schoon in zijn Wezen draagt, en door zijn Goddelijke deugden het voortbracht? En zoo ziet ge, hoe uit de erkentenis van de souvereiniteit Gods, in verband met onze schepping naar den beelde Gods, vanzelf en natuurlijk die hooge opvatting van den oorsprong, het wezen en de roeping der kunst voortvloeit, die we in Calvijns uitspraak vonden, en die nog u toespreekt in den heiligen kunstzin van uw hart. De wereld der tonen, de wereld der vormen, de wereld der kleuren en de wereld der dichterlijke ideeën, ze kunnen niet anders dan uit God zijn, en alleen wie Zijn beelddrager is, verstaat ze en kan ze genieten.

En zoo kom ik dan vanzelf op het *derde* of laatste punt dat ons te onderzoeken staat. Eerst toonde ik u aan dat de *onthouding van een eigen kunststijl* niet tegen het Calvinisme, maar juist voor zijn hoogeren trap van ontwikkeling pleit. Daarna liet ik u zien, wat hooge opvatting omtrent het *wezen der kunst* uit de Calvinistische belijdenis voortvloeit. Thans ga ik u aantoonen *op wat doortastende wijs het Calvinisme den bloei der kunst èn principieel èn concreet bevorderd heeft.*

En dan zij er in de eerste plaats op gewezen, dat het Calvinisme de kunst mondig heeft verklaard door ze te ontheffen van de kerkelijke voogdij. Dat de Renaissance gelijke strekking had, betwist ik niet, maar bij de Renaissance ging dit met te eenzijdige voorliefde voor de Paganistische kunstwereld gepaard en onder het inroepen van meer Heidensche dan Christelijke ideeën. Het Calvinisme daarentegen, hoezeer ook voor de vrijmaking van de kunst met de Renaissance saamwerkend, deed dit uitgaande van de Christelijke beseffen, en was ter verwering dier beseffen scherper dan eenige andere godsdienstvorm tegen alle Paganistisch inkruipsel gekant. Om tegenover de oudere Christelijke kerk niet onbillijk te zijn, voegt hier intusschen een iets breedere beschouwing. De Christelijke Religie is opgetreden te midden van een uiterlijk hoog beschaafde, maar innerlijk geheel verkankerde wereld, die dweepte met Heidensche kunst. Om met kracht beginsel tegen beginsel te stellen moest ze dus wel beginnen met de overschatting van de kunst tegen te gaan, ten einde de ongelooflijke kracht die het Heidendom in zijn stuiptrekking juist aan die schoone kunstwereld ontleende, te breken. Tot tijd en wijle de worsteling op leven en dood met het Heidendom beslecht is, is de houding die het Christendom tegenover de kunst aanneemt, dan ook bijna wantrouwend. Schier onmiddellijk daarop nu volgde de instrooming in het hoog beschaafde Romeinsche rijk van de nog weinig beschaafde Germaansche volksstammen, wier spoedig gevolgde kerstening reeds in de achtste eeuw de toongevende macht uit Italië naar benoorden de Alpen verplaatst had. Dit gaf aan de kerk een door niets opgewogen overwicht, en tegelijk een ernstige roeping. Dank zij deze constellatie toch, had zij als voogdesse over alle menschelijk leven op te treden,

en van die hooge taak heeft ze zich gekweten op zoo uitnemende wijze, dat zelfs religiehaat en partijstrijd het niet meer waagt aan den roem, dien ze zich verwierf, te knagen. Het kon metterdaad niet anders, of alle menschelijke ontwikkeling moest in die periode door de kerk gevoed en geleid worden. Er kon geen wetenschap, er kon geen kunst opbloeien, of de kerk moest ze dekken met haar schild. En zoo is dan ongedwongen en vanzelf die specifiek Christelijke kunst ontstaan, die in haar eerste aandrift het maximum van geestelijke expressie moest intooveren in het minimum van vorm en tint en toon. Een kunst niet van de natuur afgezien, maar uit de sferen des hemels ingeroepen, die de muziek in den Gregoriaanschen boei sloeg, met penseel en beitel akosmische scheppingen najoeg, en feitelijk alleen in den bouw van haar kathedralen onvergankelijken kunstroem heeft ingeoogst. Alle opvoedende voogdij intusschen werkt aan eigen vernietiging. Een goed voogd streeft er zelf naar, zoo spoedig het kan, zijn voogdij overbodig te maken, en poogt hij, in strijd hiermeê, ook als mondigheid intrad, zijn voogdij te bestendigen, dan ontstaat er onnatuur en prikkelt de voogdij tot verzet. Toen dan ook de eerste opvoeding der volkeren voltooid kon heeten, en de kerk nochtans haar hoogheid over heel het gebied des levens bleef uitstrekken, is er achtereenvolgens van vier zijden tegelijk roering en beweging ontstaan, op kunstgebied in de *Renaissance*, op politiek gebied in het *Republicanisme* van Italië, voor wat de wetenschap aangaat in het *Humanisme*, en ten slotte centraal voor wat de Religie betreft, in de *Reformatie*.

Deze vier bewegingen ontvingen haar aandrift ongetwijfeld uit zeer uiteenloopende, vaak strijdige beginselen, maar toch waren ze alle hierin één, dat ze ontkoming aan de kerkelijke voogdij bedoelden, en een levensuiting nastreefden uit eigen zelfstandig besef. Dat ge deze vier machten in de zestiende eeuw zoo telkens saâm in bond ziet optreden, heeft dan ook niets dat verwondering baart. Het was het éene menschenleven, dat den voogdijband ontwassen was, en daarom drong en perste naar vrijer ontwikkeling, en waar nu de oude voogdesse met hand en tand de mondig-verklaring zocht tegen te houden, was het natuurlijk, dat men over

en weer elkaâr ter vrijmaking steunde. Zonder die verstandhouding zou de voogdij over heel Europa bestendigd en na het ondernomen verzet verergerd zijn; dank zij die samenwerking, is het verzet met verwerving van volledige mondigheid bekroond, en mag geroemd, dat van die ure af én kunst én wetenschap én staatkunde, én Religie zijn vrijgemaakt.

Zal men nu daarom zeggen mogen, dat het Calvinisme wel de Religie, maar niet de kunst heeft bevrijd, en dat de eere van de vrijverklaring der kunst moet gelaten aan de Renaissance? En dan beaam ik dit laatste volkomen voor wat aangaat de innerlijke kracht waarmeê de kunst zelve voor haar vrijheid opkwam. Het aesthetisch genie, als ik mij zoo mag uitdrukken, was door God zelf in den Griekschen geest gelegd, en alleen door de grondkrachten, die dit Grieksch genie aan het licht bracht, weer met blij gejuich binnen te laten, kon de kunst haar aanspraak op een zelfstandig bestaan bewijzen. Zonder meer echter zou dit nimmer tot de ingewachte vrijmaking geleid hebben. Immers de toenmalige kerk verzette zich tegen de toelating van dit klassieke kunstelement in het minst niet. De Renaissance werd niet aan de deur afgewezen, maar binnengelaten. Welhaast verrijkte de Christelijke kunst zich met het beste wat de Renaissance te bieden had, en in de dusgenaamde *Cinquecento* of hoog-Renaissance zijn het Bramante en Da Vinci, Michael Angelo en Rafaël, die den *splendor ecclesiae* met een kunstschat verrijkten, die eenig en onnavolgbaar, laat staan overtrefbaar is te noemen. Zoo bleef de oude band kerk en kunst verbinden, en die band vanzelf een duurzaam patronaat vestigen. Voor wezenlijke vrijmaking der kunst was uit dien hoofde nog iets geheel anders noodig. De kerk moest *uit beginsel* naar het geestelijk terrein worden teruggedrongen, ook de kunst die zich in de heilige sferen bewoog, moest in het maatschappelijke leven zelf optreden, en de Religie moest in de kerk haar symbolisch gewaad afleggen, juist om, na die verheffing tot hooger geestelijken trap, heel het leven te kunnen doorademen. Het is metterdaad gelijk Von Hartmann het zegt: „Het is de zuiver geestelijke Religie, die wel met de éene hand aan den kunstenaar zijn specifiek godsdienstige kunst ontneemt, maar die hem in ruil

hiervoor met de andere hand een geheele wereld biedt, die religieus doorademd is" 1). En zulk een zuiver geestelijke Religie nu is door Luther wel nagejaagd, maar toch eerst door het Calvinisme gegrepen. Eerst dank zij het Calvinisme is met den *splendor ecclesiae*, d. i. met haar uitwendige schittering gebroken, gebroken met haar onmetelijk kerkbezit, dat de kunst geldelijk geboeid hield, en gebroken ook met dat uitwendig machtsvertoon, dat niet kon rusten eer het alle uiting van menschelijk leven aan zich onderwierp. En zij het nu al, dat ook het Humanisme dit drukkende en onnatuurlijke kerkelijke wezen bestreed, toch kon het Humanisme, denk slechts aan Erasmus, dit nimmer met hope op goed gevolg doen. Immers de triomf was hier weggelegd niet voor wie zelf op Religieus gebied slechts negatief den strijd aanbond, maar alleen voor hem die de symbolische religie door het opklimmen tot een hooger religieus standpunt, te boven kwam. En daarom mag zonder vrees voor overdrijving beweerd, dat het Calvinisme ten slotte den doorslag heeft gegeven en dat eerst, dank zij zijn taaie volharding, aan de voogdij der kerk over heel ons menschelijk leven, en zoo ook aan haar voogdij over de kunst, een einde is gemaakt.

Intusschen geef ik voetstoots toe, dat deze uitkomst bloot toevallig zou geweest zijn, indien geen diepere opvatting van het menschelijk leven, en zoo ook van de kunst, hierbij in het spel ware geweest. Toen Italië onder Victor Emanuël, met hulp van Garibaldi, werd vrijgemaakt, sloeg de ure der vrijheid ook voor de Waldenzen in Midden- en Zuid-Italië, maar zonder dat óf de Re galantuomo óf Garibaldi dit hadden bedoeld. Zoo kon het dus ook zijn, dat het Calvinisme in zijn worsteling voor menschelijke vrijheid, feitelijk ook den band had los gemaakt, die dusver de kunst geboeid hield, maar zonder zulks krachtens zijn beginsel te hebben gewild. Nog op een tweede iets moet ik u daarom wijzen, waardoor het pleit eerst beslecht wordt. Reeds herhaaldelijk vestigde ik uw aandacht op de hooge beteekenis van het leerstuk der »algemeene genade", en ook hier, bij de kunst, kom ik daarop terug. Wat kerkelijk zal zijn moet het geloofsstempel dragen en Christelijke

1) *Aesthetik* II. p. 459.

kunst kan alleen van geloovigen uitgaan. Zoek ik dus in een specifiek Christelijke kunst de eigenlijke, de ware kunst, dan spreek ik hiermeê uit, dat de edele kunstgave alleen het deel van de geloovigen is. Daartegenover echter spreekt Calvijn het nu uit, dat de artes liberales gaven zijn, die God »promiscue piis et impiis [1]) d. i. door elkaâr en onverschillig aan geloovigen en niet-geloovigen heeft toebedeeld, ja die blijkens de historie zelfs in milder mate juist buiten den geloofskring geblonken hebben. »Deze uitstraling van het Goddelijk licht," zegt hij, »greep naar de ervaring ons leert, vaak juist het krachtigst plaats in ongeloovige volken« [2]). En dit nu juist keert de orde van zaken om. Bindt ge het hooge kunstgenot aan de wedergeboorte, dan is deze gave uitsluitend het deel der geloovigen, en moet ze kerkelijk blijven. Ze vloeit dan uit de particuliere genade. Maar oordeelt ge, met de ervaring der historie voor oogen, dat ook het hoogste kunstgenie tot de *natuurlijke* gaven behoort, en alzoo tot die uitnemendheden, die, in weerwil van de zonde, door de algemeene genade in onze menschelijke natuur bleven uitblinken, dan volgt hieruit, dat de kunst beiden geloovigen en ongeloovigen bezielen kan, en dat God vrijmachtig blijft om ze onder Heiden- en Christenvolken uit te deelen naar zijn vrijmachtig welbehagen. Dit geldt dan niet alleen van de kunst maar van alle natuurlijke uitingen van het menschelijk leven, gelijk dit bij name uitkomt, zoo ge in de oudheid Israël met de volken vergelijkt. Wat het heilige betreft, is Israël uitverkoren, en niet slechts boven alle volken, maar alleen onder alle volken gezegend In het stuk der Religie bezit Israël niet slechts meer, maar alleen de waarheid, en gaan alle andere volken, zelfs de Grieken en Romeinen, onder de heerschappij der leugen gebukt. De Christus is niet deels uit Israël en deels uit de volken, maar uit Israël alleen. De zaligheid is uit de Joden. Maar zoo rijk als Israël op godsdienstig gebied schittert, zoo verbleekt zijn gelaat, als ge zijn kunstontwikkeling, zijn wetenschappelijke ontwikkeling, zijn latere rijks- en staatsontwikkeling, de ontwikkeling van

1) *Inst. Rel. Christ.* I. IV § 34.

2) Calvini Opera ed. Brunsv. Tom XX III, p. 99.

zijn handel en nijverheid met die der omliggende volken vergelijkt. Dat Hiram uit het Heidenland naar Jeruzalem moest komen, om Sions tempel te bouwen, is hier welsprekend. Een Salomo, in wien de wijsheid Gods was, wist niet alleen, dat Israël op bouwgebied achterstond, maar erkende dit door van elders hulp in te roepen, en toonde ons door heel zijn doen dat Hirams komst niet een gemis verried waarover hij zich schaamde, maar een natuurlijk iets was, dat in Gods bestel lag opgenomen.

Welnu, hiermede in overeenstemming, en op grond zoo van het getuigenis der Schrift als van de Historie, is het Calvinisme tot de erkentenis gekomen, dat de ongeloovige volken wel buitenstaan, waar het Heiligdom zich ontsluit, maar dat ze niettemin hun eigen beteekenis in de Historie hebben, dat ze een eigen roeping van Godswege ontvingen, en dat ook hun bestaan als noodzakelijk opgenomen is in het wereldplan. Voor elke uiting van menschelijk leven is een eigen aanleg in bloed en afstamming, er zijn schikkingen, eigen schikkingen ook van lot en gebeurtenis noodig, noodig zelfs een eigen omgeving van de natuur en een eigen invloed van het klimaat. Dit alles was dan ook bij Israël aangelegd op het heilig pand dat het in de Goddelijke openbaring zou ontvangen. Maar was alzoo Israël uitverkoren voor de Religie en den triomf van het Godsrijk, dit belette in het minst niet dat het Grieksche volk door God was uitverkoren voor het wijsgeerig leven en de kunstopenbaring, en dat evenzoo de Romeinen van God uitverkoren waren, om ons een klassieke ontwikkeling te geven op het gebied van het recht en den staat. Ook het kunstleven heeft zijn voorloopige ontwikkeling en zijn latere ontplooiing, maar om te krachtiger te kunnen opbloeien moest het ook zijn centrale ontwikkeling tot helder zelfbewustzijn brengen, om de onveranderlijke grondslagen te ontdekken van haar ideëel bestaan. Tot zulk een zelfopenbaring komt zulk een verschijning in het leven slechts éénmaal, en is die openbaring gevonden, dan blijft deze klassiek, toongevend en voor altoos heerschend, en moge de verdere kunstontwikkeling dan al nieuwer vormen en rijker materie zoeken, in het wezen blijft de oorspronkelijke vinding onveranderlijk. Zoo *kon* dus niet alleen, maar zoo moest het

Calvinisme erkennen dat het Grieksche volk het primordiale kunstvolk bij Godes gratie was geweest, dat de kunst, juist dank zij die klassieke ontwikkeling, een zelfstandige uiting van ons menschelijk leven was gebleken; en dat ze dus wel óók de Religie in zich op had te nemen, maar dat ze daarom nog volstrekt niet, in afhankelijken zin, op den kerkelijken stam, of wilt ge op den stam des geloofs, mocht worden geënt. De Renaissance als terugkeer van de kunst naar haar weer ontdekte grondlijnen deed zich uit dien hoofde aan het Calvinisme voor, niet als een zondig, maar als een van God verordend streven, dat het niet bloot toevallig, maar welbewust en opzettelijk in de hand heeft gewerkt.

Er is dus geen sprake van dat het Calvinisme, alleen als ongewild gevolg van zijn verzet tegen de Hierarchie, tevens de vrijmaking van de kunst zou bevorderd hebben. Veeleer *eischte* het die vrijmaking en *moest* het die in eigen kring tot stand brengen, op grond van zijn geheele wereld- en levensbeschouwing. De wereld is niet een verloren planeet, die voortaan alleen dienst doet, om aan de kerk een plaats te bieden waar ze als strijdende kerk vertoeven zal, en de menschheid is niet een doelllooze menschenmassa, die alleen dienst doet om de uitverkorenen te doen geboren worden. Integendeel is die wereld het schouwtooneel van Gods machtig werken, en die menschheid een schepping van zijn hand, die, ook afgezien van eigen zaligheid, en van wat de toekomst brengen zal, hier, in dit tijdelijke, een machtig proces doorloopt, en in dat proces van historische ontwikkeling Gods naam verheerlijken moet. Daartoe heeft Hij voor die menschheid allerlei onderscheidene levensuitingen besteld, en onder die levensuitingen neemt ook de kunst een zelfstandige plaats in. Die kunst openbaart ons scheppingsordinantiën, die noch wetenschap, noch staatsbeleid, noch religieus leven, noch zelfs de Religie geven kan. Ze is een plant die groeit en bloeit op eigen wortel, en zonder nu te ontkennen, dat ook deze plant tijdelijk steun en stut kan behoeven, en dat de kerk haar in vroeger dagen dien steun op kostelijke wijze geboden heeft, eischte toch het Calvinistisch beginsel, dat ook die plante der kunst ten leste kracht zou winnen, om, zonder stut, op eigen stam haar kroon omhoog te heffen, en erkende het, dat de wet

van existentie en groei voor deze plant der kunst het eerst en het helderst door den Griekschen kunstenaar is ingezien, zoodat deswege alle hoogere kunst steeds weer aan die klassieke ontwikkeling haar zuivere aandrift heeft te ontleenen. Niet, ik kom daar zoo straks op, om bij Griekenland te blijven staan, of ook zonder critiek haar Paganistische verschijning over te nemen. Ook de kunst blijft niet bij haar oorsprong toeven, maar heeft zich steeds rijker te ontwikkelen, en tegelijk bij die rijker ontwikkeling uit te zuiveren wat zich valschelijk in haar opbloeien gemengd had. Alleen maar de wet van haar groei en bloei moet *kunstwet* blijven, niet van elders haar worden opgelegd, maar uit haar eigen wezen gekend worden, en in die *ont*binding van onnatuurlijke en in die *aan*binding van natuurlijke banden moest ook voor de kunst de ware vrijheid worden gezocht. En wie nu denken mocht dat deswege het Calvinisme het heilig gebied der Religie aan wetenschap en kunst ontrooven wilde, dien zij gezegd, dat juist het Calvinisme deze beide levensmachten *heel* ons menschelijk leven wil laten omvangen. Er moet zijn, een Wetenschap die niet rust eer zij *gansch* den kosmos heeft doorgedacht. Een Religie die niet stil kan zitten eer ze *heel* het menschelijk leven doordrongen heeft. Maar zoo dan ook een Kunst die geen enkel terrein des levens versmaadt, en daarom *heel* het menschelijk leven, en dus ook het nietigste in dit leven, in haar kunstwereld opneemt.

Vorme die rijke uitbreiding van het gebied der kunst mij tevens den gereeden overgang tot de laatste opmerking, waarvoor ik uw aandacht vraag, t.w. *dat het Calvinisme ook feitelijk en in concreten zin de ontwikkeling van de kunsten bevorderd heeft.* Hierbij nu behoeft wel nauwelijks gezegd, dat het Calvinisme ook op kunstgebied niet den toovenaar kon spelen, en niet anders werken kon, dan met natuurlijke gegevens. Dat de Italiaan een zangeriger keel ontving dan de Schot, en de Duitscher door stormachtiger zangdrift beheerscht wordt dan een Nederlander, zijn onloochenbare gegevens, waarmeê de kunst evengoed onder Romes heerschappij als onder de heerschappij van het Calvinisme te rekenen had.

Reden waarom het noch logisch, noch naar eerlijke rechtspraak is, zoo men aan het Calvinisme verwijt, wat rechtstreeks voortvloeit uit het verschil in volksaard. Even weinig kan het bevreemden, dat het Calvinisme in onze Noordelijke landen geen marmer, porphyr of arduinsteen uit den grond kon tooveren, en dat deswege de bouw- en beeldhouwkunst, die rijke natuursteen als stoffe behoeven, zich gereeder ontwikkelden in landen waar de steengroeve dezen schat uitlevert, dan in een land als Nederland, dat rust op klei en slib. Dichtkunst, toonkunst en schilderkunst, de drie geheel vrije en van alle natuurlijke gegevens meest onafhankelijke kunsten, zijn uit dien hoofde de eenige, die hier in aanmerking komen. Niet alsof onze stadhuisbouw geen eigen plaats der eere onder de scheppingen der architectoniek zou innemen. Leuven en Middelburg, Antwerpen en Amsterdam weten nog te getuigen van wat eens Nederlandsche kunst uit steen gewrocht heeft. En ook wie Quellinus' en De Keyzers beelden te Antwerpen en op het graf van Willem den Zwijger mocht genieten, loochent de kunstvaardigheid van deze mannen van den beitel niet. Maar hier staat tegenover, dat onze stadhuisbouw lang vóór het Calvinisme optrad en ook in zijn latere ontwikkeling geen enkelen trek vertoont, die aan het Calvinisme herinnert. Het Calvinisme dat krachtens zijn beginsel noch cathedralen stichtte, noch paleizen bouwde, noch om amphitheaters riep, kon geen machtige architectonische scheppingen doen verrijzen, en kon dus evenmin drang wekken om de ledige nissen van zoo reusachtige gebouwen te bevolken met scheppingen der beeldhouwkunst. De verdienste van het Calvinisme voor de kunst ligt dan ook elders, niet in de objectieve, maar uitsluitend in de meer subjectieve kunsten, die zonder den steun van millioenen schats en zonder hulp van de marmergroeve, vrij opbloeien uit 's menschen geest. Van de dichtkunst zwijg ik daarbij. Anders toch zou ik in de eerste plaats op onze Nederlandsche Dichtkunst moeten wijzen, en reeds het eng beperkt gebied onzer taal sloot onze dichtkunst van de wereld af. Wat uitnemende dichters in meerdere scholen te gelijk ook onder ons zijn opgestaan, hun invloed moest nationaal begrensd blijven en kon deswege op de dichtkunst als wereldverschijnsel niet inwerken.

Dit voorrecht is slechts voor zeer enkele volken weggelegd, wier taal voertuig werd voor het internationaal verkeer. Maar is het *taalgebied* voor kleinere volken nationaal beperkt, het *oog* is internationaal, en de muziek die het *oor* opvangt, wordt door het hart van al wie mensch heet verstaan. En daarom wie den invloed van het Calvinisme op de ontwikkeling en den bloei der kunst wil naspeuren, heeft in internationalen zin zich tot dit tweetal kunsten te bepalen, en zich af te vragen wat het Calvinisme én voor de schilderkunst én voor de wereld der tonen is geweest.

En dan geldt voor beide deze kunsten deze ééne gedachte, dat ze, eer het Calvinisme optrad, hoog boven het volksleven zweefden, en eerst onder den invloed van het Calvinisme tot het rijke volksleven zijn afgedaald. Van de muziek toon ik u dat in het slot mijner lezing opzettelijk aan, en van wat de schilderkunst aangaat kan ik volstaan met de herinnering aan wat in de zestiende en de zeventiende eeuw door de Nederlandsche kunstschool met penseel en naald getooverd is. Rembrandts naam alleen roept u hier een wereld van kunstschatten voor den geest. Nog wedijveren de musea van alle landen en werelddeelen om elkander tegen ongelooflijke sommen gelds wat er uit die schatten vrij komt, af te snoepen. Zelfs de beursman in *Wallstreet* heeft eerbied voor een kunstschool, wier oogst zoo hoog loopend kapitaal vertegenwoordigt. En nu nog zoeken de uitnemendste schilders hun motief en hun kunstrichting in wat destijds als geheel nieuwe kunstschepping de wereld verbaasd heeft. Natuurlijk moet ge daarbij niet vragen of al deze schilders persoonlijk van onberispelijke Calvinistische belijdenis waren. Ook in de schilderschool, die onder Romes invloed, aan de onze voorafging, waren de „bons Catholiques" vaak zeldzaam. Zulk een geestesinvloed werkt niet persoonlijk, maar drukt zijn stempel af op omgeving en samenleving, op de wereld van gewaarwordingen, van voorstellingen en gedachten, en het is uit dit geheel van impressies dat zulk een kunstschool geboren werd. En zoo nu beschouwd is de tegenstelling met het verleden in de Nederlandsche Schilderschool onmiskenbaar. Het volk telde eertijds niet meê, meê telde alleen wie hoog boven het volksleven uit-

stak, de hooge wereld der kerk en de hooge wereld van ridders en vorsten. Maar sinds was het volk mondig geworden, en het is onder de auspiciën van het Calvinisme dat het als profetie van het democratisch leven der nieuwere tijden, het eerst deze mondigheid geproclameerd heeft. Het huisgezin hield op een annexe van de kerk te zijn, en trad in zijn zelfstandige beteekenis te voorschijn. Onder den glans der algemeene genade bleek ook het buitenkerkelijke leven hooge belangrijkheid en alzijdig kunstmotief te bezitten. Na eeuwenlang onder den druk van het hoogere te hebben weggescholen, kwam het gewone menschenleven in al zijn nuchtere werkelijkheid, als een nieuwe wereld uit zijn schuilhoek te voorschijn. Het werd één breede emancipatie van ons gewone aardsche leven, en de vrijheidszin die hiermeê het hart der volken veroverde, had er lust in te genieten van zijn eertijds zoo blindelings verwaarloosden schat. Zelfs Taine [1]) heeft dezen zegen die van den Calvinistischen vrijheidszin naar het kunstgebied uitging, geroemd, en Carrière [2]) die zelf evenmin Calvinist was, roept het luide uit, hoe alleen het Calvinisme in staat was, om voor de vrije schoonheid den akker om te ploegen, waarop ze bloeien zou.

Zelfs is meer dan ééns opgemerkt hoe de rijke gedachte eener Uitverkiezing uit louter genade er het hare toe bijdroeg, om het oog van den kunstenaar voor de belangwekkende beteekenis van het kleine en schijnbaar nietige te ontsluiten. Zag God niet aan wat voor oogen is, maar het hart, lag hierin dan geen vingerwijzing voor den kunstenaar, om het gewone en het alledaagsche te bespieden, onder dit alledaagsche de bewegingen en roerselen van het menschelijk hart na te speuren, en het ideale dat hierin school met zijn kunstzin te grijpen, om straks met de kunst van zijn penseel voor heel de wereld zichtbaar te maken wat zijn kunstzin er in ontdekt had? Zelfs de dwaasheid, en tot het drastische in dit menschelijk leven toe, werd nu, omdat het toch uit dat wondere, zij het al bedorvene menschelijk hart opkwam, motief voor kunstreproductie. Den mensch moest

[1]) Taine. *Philosophie de l'art dans les Pays Bas.* p. 148 II.

[2]) Carrière, *Die Kunst in Zusammenhang mit der Culturentwickelung.* IV p. 308.

ook het beeld zijner verdwaasdheid vertoond worden of hij van zijn verdwazing zich mocht afwenden. Had men voorheen uitsluitend de geidealiseerde gestalten van profeten en apostelen, van heiligen en priesters op het doek gebracht, als God den gemeenen poorter en den daglooner verkoor, moest ook de kop, de figuur, geheel de wezensuitdrukking van den man uit het volk gaan boeien en de menschelijke persoonlijkheid in alle rangen en standen worden overgebracht op het doek. En zoo ook, had men vroeger aller blik èn volstandig èn eeniglijk gericht op het lijden van den Man van smarten, nu ontwaarde men dat er een lijden ook in de gemeene ellende doorworsteld werd, hetwelk de interessantste mysteriën van het menschelijk hart deed uitkomen en ons het breede kader des lijdens toonde, dat ons in nog heiliger diepte de geheel eenige beteekenis van Golgotha deed verstaan. Geen kerkmacht leidde den kunstenaar nu meer, geen geldmacht uit het paleis bond hem. Het was de kunstenaar als *mensch*, die vrij onder *menschen* omwandelend, heel iets anders en veel rijkers *in* en *achter* dat menschelijk leven ontdekte dan de diepste zieners op het gebied der kunst eertijds ook maar van verre gegist hadden. Voor Rembrandt school, gelijk Taine zoo zinrijk opmerkt, dat leven achter zijn sombere tinten, maar juist in dat chiaroscuro greep hij dat leven zoo zeldzaam werkelijk en innig waar. En zoo werd dan, dank zij de mondigverklaring der volkeren, dank zij den vrijheidszin dien het Calvinisme in het hart der volkeren deed ontwaken, in dat gewone, maar zoo rijke menschelijke leven voor de kunst een geheel nieuwe wereld ontsloten, en het is uit den rijken inhoud dier nieuw ontdekte wereld, dat de Nederlandsche schilderschool, door een oog voor het kleine en onbeduidende, door een hart voor het lijden van de menschheid te hebben, dien wonderen kunstschat op het doek heeft gebracht, die nu nog haar roem vereeuwigt, en den weg tot nieuwe kunstverovering voor alle volken ontsloten heeft.

En nu dan ten slotte de beteekenis van het Calvinisme *voor de muziek*, een uitnemendheid die minder bekend, maar daarom

niet minder hoog van beduidenis is, gelijk Douen in zijn twee dikke octavo-deelen [1]) ons dit voor nu tien jaar verklaard heeft. Muziek en schilderkunst loopen hier evenwijdig. Gelijk in de kerkelijk-aristocratische periode alleen het hooge en heilige de meesters van het penseel boeide, zoo heerschte op muzikaal gebied de zeker diepe, maar eentonige *cantus planus* of *plain chant* van Gregorius, die den rythmus verzaakte, de harmonie niet kende, en door zijn aanvankelijk conservatief karakter, naar een kunstkenner getuigde, aan alle ontwikkeling van de toonkunst in den weg stond [2]). Laag beneden die plechtige toonkunst sloop in de volkskringen een vrijer zang rond, die vaak aan den Venusdienst zijn bezieling ontleende, en tot ergernis der betere kerkvorsten, met name op het dusgenaamde „ezelsfeest" tot binnen de kerkwanden doordrong, en aanleiding gaf tot die stuitende tooneelen, waaraan eerst het Concilie van Trente paal en perk heeft gesteld [3]). De kerk alleen mocht de golven der tonen doen ruischen, wat het volk musiceerde werd beneden de waardigheid der kunst gerekend, en zelfs in het bedehuis moest het volk de muziek wel aanhooren, maar zelf meëzingen mocht het niet. Zoo bleef de muziek als kunst een zelfstandige positie derven. Alleen voor zooverre ze de kerk dienen wilde, kon ze als kunst bloeien. Wat ze op eigen erf wagen dorst, verhief zich niet boven populair gebruik. En gelijk nu op elk terrein des levens het Protestantisme in het gemeen, maar consequent alleen het Calvinisme, aan de voogdij der kerk een einde maakte, zoo is ook de toonkunst voor haar vrijmaking en voor de ontsluiting van den weg tot haar geheele moderne ontwikkeling aan het Calvinisme dank verschuldigd. Het zijn toch de toonzetters van het Calvinistisch Psalmgezang geweest, die het

---

[1]) O. Douen, *Clément Marot et le Psautier Huguenot.* Deux volumes en grand Octavo de 738 et de 713 pages. Paris à l'imprimerie nationale. 1888/9.

[2]) Le résultat de la conservation perpétuelle d'un système de tonalité, ou de la forme de la gamme, est l'impossibilité du progrès dans l'art. *Biographies des musiciens. Introduction* p. LV.

[3]) *Conc. v. Trente* 22e Sessio, Sept. 1562. Ab ecclesiis vero musicas eas ubi, sive organo, sive cantu lascivum, aut impurum quid miscetur, item seculares omnes actiones, vana atque adeo profana, colloquia deambulationes, strepitus, clamores, arceant, ut domus Dei vere domus orationis esse videatur et dici possit.

eerst den moed grepen, om zich van den band van den Cantus firmus los te maken, hun melodieën uit de vrije tonenwereld zelve grepen, en hierbij wel op het volksgezang teruggingen, maar om het, gelijk Douen zegt, gezuiverd en gedoopt in den Christelijken ernst aan het volk terug te geven. Ook de muziek zou voortaan bloeien niet onder de knellende beperktheid van de particuliere genade, maar in den breeden en den vruchtbaren bodem van de gemeene gratie. Het koor zweeg, het volk zou in zijn bedehuis zelf zingen, en daarom moesten Bourgeois en de Calvinistische virtuosen, die hem ter zijde stonden, wel in de volksmelodie teruggrijpen, maar dan juist, opdat het volk, nu niet in kroeg en op straat, maar in het bedehuis zingen zou, om den ernst van het hart in hun melodieën over den gloed van den hartstocht te doen triomfeeren.

Is dit de algemeene verdienste van het Calvinisme of wel de ommekeer, dien het door het leekendenkbeeld voor het algemeene priesterschap der geloovigen te doen wijken, op muzikaal gebied tot stand bracht, toch eischt historische trouw dat we hierop nog concreter ingaan. Is Bourgeois de groote meester geweest, wiens werken hem nu nog stempelen tot den meest genialen componist van het Protestantsch Europa dier dagen, merk dan tevens op hoe Bourgeois te Genève zelf en als onder de oogen van Calvijn, deels zelfs onder zijn leiding, gewerkt heeft. Deze Bourgeois nu is de man, die het eerst den moed greep om den rythmus, en de vervanging van de acht Gregoriaansche wijzen door de twee van majeur en mineur, uit de volksmuziek op te nemen, haar kunstschoon in het gewijde lied te heiligen, en daardoor het stempel der eere te drukken op die muzikale toonzetting, waaruit heel de moderne muziek is opgekomen. Evenzoo deed Bourgeois met de opneming van de harmonie of het veelstemmig gezang 1). Hij was het die melodie en lied huwde, door de *expressie*. De solfége, de vermindering van het aantal toonschakeeringen, de klaarder

1) Dat de contrapunctoire toonzetting reeds in de 15de eeuw in de compositiën der kerkelijke school uitblonk, is hiermede natuurlijk in het minst niet ontkend, noch er meê in strijd.

onderscheidingen der verschillende gamma's, en zooveel meer waardoor de kennis der muziek vergemakkelijkt en uitgebreid werd, het dankt alles aan Bourgeois zijn doorzetting. En toen Goudimel, zijn Calvinistische kunstgenoot en Palestrina's leermeester 1), het kerkgezang van het volk beluisterende, ontdekte hoe de hooge kinderstem den tenor, die dusver de leiding had, overstemde, was hij het, die het eerst de sopraan de leiding van den tenor liet overnemen, een verandering van verreikenden invloed, die sinds stand hield.

Vergeeft het mij, dat ik een oogenblik tot in deze bijzonderheden moest afdalen, maar de verdienste van het Protestantisme en van het Calvinisme in het bijzonder staat op muzikaal gebied te hoog, om hier nog langer zonder protest miskenning te dulden. Al is het toch, dat het Calvinisme op velerlei ander kunstterrein slechts zijdelings den bloei der kunst bevorderde, door ze mondig te verklaren en in haar zelfstandig karakter vrij te laten opbloeien, op muzikaal gebied was de invloed van het Calvinisme een zeer positieve, juist, wijl het in zijn geestelijke Godsvereering, waarin voor de andere meer zinlijke kunsten geen plaats was, een geheel nieuwe rol aan zang en toonkunst toewees door het in het leven roepen van het volksgezang. Wat ook de oude school deed om zich aan de nieuwere ontwikkeling aan te sluiten, de moderne ontwikkeling bleef voor den cantus firmus onnatuurlijk, wijl ze sproot uit geheel anderen wortel. Het Calvinisme daarentegen sloot zich niet slechts bij haar aan, maar gaf veeleer onder leiding van Bourgeois en Goudimel op kunstgebied aan die moderne ontwikkeling den eersten stoot, zoodat zelfs Roomsch Katholieke schrijvers huns ondanks moeten erkennen dat de wegsleepend schoone rijkdom, waartoe én de vorige én deze onze eeuw op muzikaal gebied is opgeklommen, goeddeels aan het kettersche kerklied zijn opkomst dankt.

Dat in de latere periode het Protestantisme dezen schoonen aanloop afbrak, moet toegegeven. Een ongezond spiritualisme

---

1) Goudimel was een Vlaming, die het eerst te Rome zelf, en onder de oogen van Paus Paulus III, een vrije kunstschool voor leeken opende, en de beste leerling die uit deze school voortkwam was Palestrina.

is uit de anabaptistische kringen ten leste ook onder ons ingeslopen, waartegen thans eerst weer de ban zich richt. Maar als van Roomsche zijde, met algeheele miskenning van dit ons schoon verleden ook op muzikaal gebied, het Calvinisme van aesthetische botheid wordt beschuldigd, dient toch herinnerd, hoe de geniale Goudimel, in den Bartholomeus-nacht, juist door Roomsch fanatisme is vermoord geworden; iets wat vanzelf tot de vraag leidt, of niet het recht verbeurde om over de stilheid in het woud te klagen, wie met eigen hand den nachtegaal ving en vermoord had.

ZESDE LEZING.

HET CALVINISME EN DE TOEKOMST.

De taak, die ik op mij nam, spoedt ten einde. Ik ben aan mijn laatste lezing toe. In mijn eerste lezing hief ik het Calvinisme uit het splinterig gewirwar van confessioneele bekrompenheid op tot den hoogen rang van een principieel zelfstandig stelsel, waaraan we een geheel eigene, alomvattende *wereld-* en *levensbeschouwing* danken. Een levensbeschouwing die, in historische beteekenis, met het Paganisme, het Islamisme en het Romanisme op één lijn staande, in diepte van opvatting, in zuiverheid van lijnen en in trap van ontwikkeling die alle te boven gaat. Daarna legde ik u het beginsel van dit machtig stelsel bloot in zijn absoluut *religieus-ethisch* standpunt. En voorts trok ik uit dit vaste beginsel de drie lijnen, waarlangs het Calvinisme het leven der menschheid op het gebied van *Staat*, *Wetenschap* en *Kunst* geleid heeft. Natuurlijk ware daaraan nog velerlei toe te voegen geweest, zoo ik voor de overige terreinen des levens gelijke aanwijzing had willen geven; maar de beperktheid van tijd verbood dit. Reeds vergde ik meer van uw aandacht, dan waarop een vreemdeling aanspraak mag maken. Zonder verder verwijl kom ik daarom thans tot de slotvraag, waarop het laatste nummer van mijn program antwoord wil geven, tot de vraag namelijk: *Welke is de beteekenis van het Calvinisme voor de toekomst?*

Helder teekent zich de toekomst aan den gezichtseinder niet af; en al ga ik niet zoover van te zeggen dat we nu reeds aan een generaal bankroet toe zijn, toch zijn de teekenen onheilspellend.

Niet wat onze macht over de natuur en haar krachten betreft. Die macht boekt nog telken jare reusachtige overwinsten, en de stoutste verwachting gist ternauwernood waartoe deze macht, eer we een halve eeuw verder zijn, nog klimmen kan. In verband hiermeê neemt het comfort in het leven toe; steeds wijder vertakt en sneller ontsluit zich verkeer en gemeenschap. Ook Azië en Afrika, die dusver sliepen, worden almeer in den breeden levenskring getrokken. De hygiëne wint, meê door sport, in kracht. Lichamelijk zijn wij sterker dan een vorig geslacht. We leven langer. En waar lichamelijk gebrek het leven bedreigt of benart, verbaast de chirurgie u door haar wonderen. Kortom, op de stoffelijke, tastbare zijde des levens valt schier enkel licht. En toch mort de ontevredenheid en klaagt de moedelooze denker, want hoe hoog we ook het stoffelijke waardschatten, we gaan er *als menschen* niet in op. Uit de hut van den daglooner kan met dankbren toon een psalm des lofs opstijgen, de millionair zich vervelen in zijn prachtpaleis en zinnen op zelfmoord. Niet in het comfort om ons heen, niet in het lichaam aan ons, maar in den geest, die ons innerlijk drijft, bestaan we als personen, als burgers, als menschen; en in dat innerlijk besef nu spreekt op steeds schriller toon de pijnlijke gewaarwording, dat de volbloedigheid van het uitwendige leven ons almeer op bedenkelijke bloedarmoê van den geest te staan komt. Niet dat er niet gedacht en gezonnen, niet gezongen en geschreven wordt. Veeleer schittert de empirische geleerdheid als nooit, wordt algemeene kennis in steeds wijder kring verspreid, en is de beschaving, denk slechts aan Japan, schier verlegen met haar veroveringen. Maar ook het intellect is de geest niet. Onze persoon ligt in ons wezen dieper, en het is in dit verborgene van ons wezen, waar het karakter zich boetseert, de geestdrift opvlamt, de zedelijke vastigheden geplaveid worden, de liefde haar bloemknop ontluiken doet, de toewijding en het heroïsme ontspringen, en in de richting naar den Oneindige zich de poorte uit het tijdelijke naar het eeuwige aanzijn ontsluit, dat onder alle natiën geklaagd wordt over verarming, inzinking en versteening. Een geest als Von Schopenhauer is uit die pijnlijke malaise geboren, en de bijval, dien zijn pessimisme vond, toont maar al te beschamend hoe ver en breed deze doodelijke

Sirocco de velden des levens reeds verzengd heeft. Het is zoo, in Tolstoy's pogen spreekt karakterbezieling, maar ook zoo toch is mede zijn optreden één doorloopend protest tegen de geestelijke verbastering van ons geslacht. Von Nietzsche moge u ergeren door zijn spotten met den Christus en zijn minachting voor wie zwak is en lijdt, maar toch wat klinkt ook in zijn roepen om den »Uebermensch" u scheller tegen dan de klacht der wanhoop, door den mensch gelijk hij nu geestelijk verkwijnt, in verbeten bitterheid geslaakt? Ook de Sociaal-democratie, wat is zij anders dan één reusachtig protest tegen de bestaande orde van zaken? En wat spellen Anarchisme en Nihilisme u duidelijker dan dat duizenden bij duizenden liever alles stukslaan en vernielen zouden, dan zóó nog langer voort te tobben? De man die uit Berlijn over de *Decadenz der Völker* schreef, wat zag hij in zijn diorama anders naderen dan inzinking en ondergang? Sprak zelfs de bezadigde Lord Salisbury niet onlangs nog van volken en staten, voor wier min eervolle begrafenis men aanstalten maakte? Ja hoe dikwijls is niet reeds de parallel tusschen onzen tijd en de gouden eeuw van het Romeinsche keizerrijk getrokken, toen ook de schittering van het uitwendig leven aller oog verblindde, en toch het »rot tot in het merg" niet te krasse uitspraak was van de sociale diagnose. En al is het, dat gij in uw jonger wereld, u nog frisscher gevoelt, dan wij in ons verouderend Europa, toch laten de doordenkende geesten ook onder u zich daardoor geen oogenblik misleiden. Ge kunt u niet hermetisch voor de oude wereld afsluiten. Gij zijt geen menschheid apart, maar een deel van het groote lichaam der éene menschheid, en het gif eenmaal in het éene deel des lichaams geslopen, plant zich vanzelf in *heel* het lichaam voort.

Zal zich nu, en ziehier de spil, waarom de zoo ernstige vraag, waarvoor we staan, zich beweegt, zal zich door natuurlijke *evolutie* uit deze geestelijke ingezonkenheid nog een nieuwe, hoogere levensphase ontwikkelen kunnen? En dan is het antwoord der historie verre van bemoedigend. In Indië, in Babylon, in Egypte, in Perzië, in China, en waar niet al, zijn evenzeer, na perioden van hoogen bloei, tijden van geestelijke inzinking ingetreden, en toch is in geen dier landen eene evolutie naar hooger op die inzinking gevolgd, maar alle deze volkeren sliepen weg in hun

geestelijken doodslaap. Alleen in het Romeinsche keizerrijk, het is zoo, daagde straks na den donkeren nacht van een grenzenlooze zedenverbastering de morgenstond van een hooger leven. Alleen maar dát morgenrood kwam *niet* door *evolutie* op, maar bestraalde ons van Golgotha's kruis. De Christus Gods was verschenen, en het was zijn Evangelie waardoor de toenmalige wereld van haar noodlottigen ondergang werd gered. En ook, toen in de laatste periode der Middeneeuwen nogmaals een maatschappelijk bankroet nabij scheen, is er, ja, ten tweeden male eene opstanding uit de graven en een ontluiking van frisscher levenskracht bij de vólken der Reformatie gevolgd, maar ook toen *niet* door *evolutie*, maar andermaal door datzelfde Evangelie, waarnaar dorst in het hart leefde, en dat toen eerst, vrij als nooit te voren, uitging. Wat grond, wat recht biedt u de historie dan, om thans op een evolutie van het leven uit den dood te hopen, te meer waar de teekenen der ontbinding u reeds schrikken doen voor de reuke van het graf? Mahomed, ik stem het toe, wist in de zevende eeuw over heel de Levant roering in de doodsbeenderen te brengen, door zich als een tweeden Messias, nog boven den Christus uitgaande, op de volkeren te werpen. En zeker als er nogmaals een Christus komen kon, den Christus van Bethlehem nog in heerlijkheid overtreffende, zou het middel tot stuiting van het zedelijk bederf gegeven zijn; en metterdaad zag reeds meer dan één uit, of niet een heerlijke Centraalgeest komende was, die opnieuw de zielskracht van zijn hartebloed in het hart der volken druppelen kon. Doch wat zult gij bij zoo ijdelen droom u ophouden? Boven den Christus gaat *niets* uit, en al wat ons te wachten staat is niet dat er een tweede Messias, maar dat diezelfde Christus van Golgotha nogmaals kome, doch dan met de wanne in zijn hand; ten oordeel; niet om aan het verzondigd leven een nieuwe evolutie, maar om dat leven tot zijn eindpaal te brengen, en plechtiglijk de historie der wereld te besluiten. Van tweeën één dus, óf die parousie is werkelijk naderende, en dan is wat de menschheid thans doorworstelt haar doodstrijd, óf wel er komt nog weeropleving, doch dan moet het door datzelfde oude en toch eeuwig-jonge Evangelie zijn, dat èn voor nu achttien eeuwen èn in de zestiende eeuw, toen de crisis op het hoogst liep, het bedreigde leven van ons geslacht heeft gered. Een stelling,

wier zekerheid voor wie belijdt van zelf in zijn geloof vastligt, maar die ook tegenover wie den Christus verwerpt, vaststaat door het feit der historie, dat slechts tweemaal de proef is geleverd van een macht, die ons geslacht tot nieuw leven verwekte, en dat die vuurproef beide malen bestaan is door het Evangelie en het Evangelie alleen.

Edoch, en dat is het verontrustende bij den doodelijken kanker die ook thans ons geslacht weer heeft aangetast, voor het medicijn dat redden zal, moet *ontvankelijkheid* in den lijder worden gevonden, en die ontvankelijkheid voor het Evangelie bestond metterdaad in de Romeinsch-Grieksche wereld; de harten ontsloten zich. En sterker nog sprak die ontvankelijkheid in de eeuw der Reformatie; breede volksklassen riepen er om. Er was ook toen, beide malen, bloedarmoede en ten deele zelfs bloedvergiftiging, maar er was geen *walging* van het eenig proefhoudend tegengif. Wat daarentegen ónze »Decadenz" zoo gevaarlijk van die twee vroegere perioden van inzinking onderscheidt, is juist dat thans bij de massa die *ontvankelijkheid* voor het Evangelie steeds minder, die *walging* tegen het Evangelie steeds sterker wordt. Men haalt de schouders over u op als ge nog voor den Christus om aanbidding durft vragen. »Voor kinderen en oude vrouwen, maar voor ons mannen niet!" geeft men u sarcastisch ten antwoord, en in toenemende mate voelt de toongevende klasse zich in steeds breeder kring aan de Christelijke Religie ontwassen. Hoe nu zijn we in dit moeras gekomen? Een vraag daarom van gewicht, omdat juiste *diagnose* onmisbaar is voor doeltreffende *medicatie*. En dan is de oorzaak van het kwaad in niets anders aan te wijzen dan in de geestelijke verbastering van het eind der vorige eeuw. Dat de kerken, ook die der Reformatie, hieraan schuld hadden, ontken ik niet. Vermoeid van de reformatorische worsteling, waren ze ingeslapen, hadden blad en bloesem aan haar takken laten verdorren, en te eenen male vergeten dat ze een roeping ook voor de menschheid, een roeping voor heel ons menschelijk leven hadden. Doch hierop ga ik niet dieper in, en constateer alleen dat op het laatst der vorige eeuw de algemeene stemming der geesten plat, gelijkvloersch, in haar hart onedel en gemeen was geworden. De met graagte verslonden litteratuur dier dagen is er het bewijs voor.

Bij reactie daarentegen is toen van de deïstische en atheïstische wijsgeeren, eerst in Engeland, maar daarna vooral in Frankrijk bij monde der Encyclopaedisten, de voorslag uitgegaan, om heel ons leven op een andere basis te zetten, de bestaande orde van zaken onderstboven te keeren, en een nieuwe wereld in te richten op de onderstelling van den nog onbedorven natuurmensch. Die gedachte was heroïsch, ze vond weerklank, ze deed edele snaren in het hart trillen, en in de groote Revolutie van 1789 te Parijs begon ze zich te verwerkelijken. Nu moet ge in deze machtige Revolutie, in deze omwenteling niet enkel van de staatsrechtelijke toestanden, maar veel meer nog van de gezindheden, denkbeelden en levensusantiën, tweeërlei element scherp onderscheiden. Van den éénen kant toch bootste ze het Calvinisme na, maar van den anderen kant ging ze principieel tegen het Calvinisme in. Ze brak, vergeet dit niet, uit in een Roomsch land, dat eerst door den Bartholomeüsnacht en straks door de herroeping van het Edict van Nantes, het Calvinistisch element der Hugenoten had uitgemoord en uitgeworpen. Welnu, in Frankrijk en in de overige Roomsche landen was, na de gewelddadige onderdrukking der Protestanten, het aloude despotisme opnieuw tot macht gekomen, en al de vrucht der Reformatie ging voor deze volkeren teloor. Dit prikkelde en drong toen, om, bij wijze van *Zerrbild* van het Calvinisme, in deze Roomsche landen de vrijheid door uiterlijk geweld af te dwingen, en een valsch-democratischen staat van zaken te vestigen, die den terugkeer van het despotisme afsneed. Zoo streefde de Fransche Revolutie, maar nu door geweld tegenover geweld, en door gruwel tegenover gruwel te stellen, naar soortgelijke vrijheid als het Calvinisme, op grond van *geestelijke* actie, voor de volken had uitgeroepen; en in zoo-verre voltrok ze een oordeel Gods, waarvan we in meer dan één opzicht de uitkomst zegenen kunnen. De schim van De Coligny werd gewroken in de September-moorden van Mazas. Maar dit is slechts de éene kant der medaille, en de keerzij vertoont u een gansch ander streven, dat lijnrecht tegen de vrijheidsgedachte van het Calvinisme inging. Had het Calvinisme door zijn diepen levensernst de sociaal-ethische banden van het maatschappelijk leven aangetrokken en geheiligd, de Fransche Revolutie ontknoopte die banden

en maakte ze los; los van de kerk niet alleen, maar ook los van Gods ordinantiën, los van God zelf. *De* mensch, en *elk* mensch, zou voortaan krachtens zijn eigen wil en zijn eigen goedvinden zijn eigen heer en meester zijn. De trein des levens zou ook nu voortsnellen, maar zonder langer aan de rails van de Goddelijke spoorlijn gebonden te zijn; en moest hij zich dan niet stuk rijden en inwerken in den grond? Of als ge dan nu aan het tegenwoordige Frankrijk vraagt, wat vrucht na een bange eeuw van vrijer ontwikkeling dat gronddenkbeeld der Fransche Revolutie voor de Fransche natie gedragen heeft, is er dan één volk, uit welks boezem luider dan uit datzelfde Frankrijk de bittere weeklacht opgaat over nationale inzinking en nationale demoraliseering? Verdeemoedigd door den vijand van over den Rijn, inwendig door partijwoede verscheurd, onteerd door het Panama-kabaal, geschandvlekt door haar ponographie, oeconomisch achteruitgaande, in zijn bevolking tot stilstand gekomen, ja dalend, is Frankrijk, gelijk Garnier, de medische specialiteit ten deze, het uitdrukt, door egoïsme tot ontadeling van het huwelijk, door wellust tot verwoesting van het gezinsleven verlokt, en vertoont thans in breede kringen het walgelijk schouwspel van mannen en van vrouwen, die in den valschen en onnatuurlijken prikkel van tegennatuurlijke geslachtszonde, Lesbos' zonde niet het minst, bevrediging zoeken voor hun valsch geprikkelden hartstocht. o, Ik weet het, er zijn nog duizenden en duizenden familiën ook in Frankrijk, die eerbaar leven en zich doodergeren aan dit zedelijk verval van hun vaderland, maar dat zijn dan ook kringen, waarin men aan de *blague* der Fransche Revolutie weerstand bood, en omgekeerd zijn het juist die schier gebestialiseerde kringen, waarin het Voltairianisme met een *veni, vidi, vici* heeft getriomfeerd.

Uit Frankrijk is die geest der ontreddering, die hartstocht der wilde emancipatie, toen, vooral door schandelijk obscoene litteratuur onder de overige volkeren uitgegaan en stak ook hun leven aan. Maar ziende tot welken gruwel men in Frankrijk gekomen was, hebben edeler geesten toen, met name in Duitschland, de stoute poging gewaagd, om wel de verlokkelijke en verleidelijke gedachte dier „emancipatie van God en zijn ordinantiën" vast te houden, maar, kon het, ze te realiseeren in edeler zin. Philosofen van de

eerste orde hebben te dien einde in breeden heirstoet, elk voor zich, een kosmologie uitgedacht, en, zonder den band aan Christus en zijn Woord weer aan te binden, een eigen vastheid aan de sociale en ethische verhoudingen pogen te hergeven, hetzij door ze te baseeren op natuurnoodwendigheid, hetzij door ze vast te weven in het spinsel hunner eigene gedachten. Een waagstuk dat metterdaad een oogenblik daardoor gelukt scheen, dat ze in steê van atheïstisch God uit hun stelsel uit te bannen, heil in het Pantheïsme zochten, en zoo zich den weg ontsloten, om niet gelijk de Franschen in den natuurstaat, maar in het historisch proces, en niet in den atomistischen wil der enkelen, maat in den wil van het geheel, in de *Gesamtwille* die zich op een onbewust *Eindzweck* richtte, den grondslag te vinden voor hun sociaal gebouw. En meer dan een halve eeuw lang *gaf* dit feitelijk vastheid aan het leven, niet omdat die vastheid in deze stelsels lag, maar omdat de traditioneele rechtsorde en een krachtig staatsbestuur, den standmuur van het gebouw, die anders terstond zou zijn ingevallen, traditioneel en zijdelings schraagde. Maar toch kon dit het feit niet wegnemen, dat ook in Duitschland de zedelijke vraagstukken almeer problematisch werden, de zedelijke vastigheden almeer gingen inbuigen, geen ander recht dan de geldende wet als recht werd geëerd, en dat, waarin de Duitsche ontwikkeling ook van de Fransche afweek, men beiderzijds even beslist stond in zijn afkeer en veroordeeling van het overgeleverde Christendom. Von Nietzsche liet nu reeds door wat hij hoonend over den Christus schrijven dorst, het *Ecrasez l'infâme* van Voltaire achter zich; en, vergeet het niet, Von Nietzsche is thans voor het jongere Duitschland de man, wiens werken men verslindt.

Aldus zijn we dan, in Europa voor het minst, gekomen tot wat men noemt *het moderne leven*, dat radicaal met het Europa der Christelijke traditie brak, en het scherpst zich teekent in het zoeken van 's menschen oorsprong niet in het »geschapen zijn naar den beelde Gods", maar in het geëvolveerd zijn uit den oerangoetang of chimpanzee. Hierin toch schuilen de twee gronddenkbeelden, 1°. dat men zijn uitgangspunt niet in het ideëele en Goddelijke, maar in het stoffelijke en lage neemt; en 2°. dat men

de souvereiniteit Gods, die ons beheerschen zou, loochent, en zich laat afdrijven op den mystieken stroom van het eindeloos proces, een *regressus in infinitum.* En het is op den wortel van deze twee moedergedachten, dat nu tweeërlei leven bezig is zich te ontwikkelen: Eenerzijds een boeiend, rijk en hoog gespannen leven in den universitairen kring en onder enkele fijnere geesten; maar daarnaast, of liever ver daar beneden, een materialistisch, naar genot hunkerend volksleven, dat op *zijn* wijs een uitgangspunt in het stoffelijke zoekt, en op *zijn cynische* manier zich van alle vaste ordinantiën emancipeert. Het is vooral in onze steeds zich uitzettende groote steden, dat dit laatste streven zich ontwikkelt, en, het platteland overstemmend, den toon voor heel de publieke opinie aangeeft, in elk nieuw geslacht dat aanrijpt, te onverbloemder uitkomend voor zijn ongoddelijken aard. Op niets dan geld, op genot en op sociale macht is dit streven gericht, en op dat drieledig doel gaat het af, steeds minder kieskeurig in de middelen, die het aangrijpt. Zoo wordt de inspraak der consciëntie doffer, en matter de glans in datzelfde zielsoog, dat zich zelfs nog in 1789 zoo dwepend op het ideaal kon richten. De hoogere geestdrift, alleen nog aan de sintels van haar vroeger vuur herkenbaar, vlamt niet meer op. Is men het leven moede, wat zou beletten door zelfmoord er uit te gaan? De heilzame kracht der ruste dervend, overprikkelt en overspant men zich de hersenen, tot telkens meerdere gestichten zich voor onze krankzinnigen ontsluiten moeten. Of eigendom geen diefstal is, werd een steeds ernstiger ingedacht vraagstuk. Dat de liefde vrij en het huwelijk losser moet worden, houdt men almeer voor uitgemaakt, terwijl de strijd voor de monogamie overbodig werd, waar feitelijk polygamie en polyandrie in alle producten der realistische school wordt verheerlijkt. En zoo ook geen Religie meer, omdat ze somber maakt, maar kunst, veel kunst vooral, niet om het kunstideaal, maar omdat ze de zinnen streelt en bedwelmt. Zoo leeft men *in* den tijd en *voor* dit tijdelijke, en stopt de ooren toe als het klokgelui der eeuwigheid weerklinkt. Concreet, geconcentreerd, practisch, moet heel de levensopvatting zijn, en uit dit geheel gemoderniseerde burgerleven komt dan een sociaal en politiek leven op, waarin het parlementarisme is verzwakt, de roep naar een dictator steeds luider wordt vernomen, pauperisme

en kapitalisme als in twee slagorden tegenover elkander staan, en tot een prijs die de rijkste schatkist ruïneert, zich ter zee en te land van het hoofd tot de voeten wapenen, het ideaal van die machtige staten is geworden, wier honger naar machtsuitbreiding steeds sterker tot zelfs de existentie der zwakkere staten bedreigt. Gaandeweg wordt de tegenstelling tusschen de sterken en de zwakken dan ook de hoofdtegenstelling, die het leven beheerscht. Ze komt op uit het Darwinisme zelf, dat door zijn *struggle for life* juist in *deze* tegenstelling zijn principieel motief vindt. Von Nietzsche ging reeds zóó ver van over al het zwakke de fiolen zijner laatdunkendheid uit te gieten en alleen aan wie sterk is eere te geven. Het recht van den sterkste vond sinds Bismarcks optreden in de hooge politiek steeds gereeder ingang. De geleerden en virtuosen onzer dagen stellen steeds driester den eisch, dat de gemeene man voor hen bukken zal. En het eind is, dat opnieuw het gezonde democratische beginsel ter deure wordt uitgewezen, om straks plaats te maken, niet voor een nieuwe aristocratie van edeler herkomst of hooger bedoelen, maar voor de plompe, alles verbijsterende kratistocratie [1]) van brutaliteit en geldmacht. Von Nietzsche is dan ook geen uitzondering, hij is veeleer de heraut der toekomst voor dit moderne leven, en waar de Christus juist over het zwakke zich in Goddelijk mededoogen ontfermde, neemt dit moderne leven ook hierin vlak tegenover den Christus positie. Het zwakke moet door het sterke verslonden worden. Zoo was het proces der *selectie*, waaruit we zelf zijn opgekomen, en zoo moet dat zelfde proces ook ónder ons en ná ons worden doorgezet.

Intusschen, gelijk ik van meet af opmerkte, er kabbelde door de velden van het moderne leven ook een zijstroom van edeler herinnering, en een breede reeks van hooggestemde geesten trad op, die, voor zooveel zedelijke kilheid huiverend en door de brutaliteit van het egoïsme verschrikt, deels in het altruïsme, deels in mys-

[1]) De overmacht van den sterkste.

tieke gevoelsdweperij, en ten deele zelfs in den Christennaam, weer koestering voor het leven zochten. Hoezeer ook in het breken met de Christelijke traditie, en in het erkennen van geen ander uitgangspunt dan Empirie en Rede met de School der Revolutie homogeen, poogden deze mannen toch evenals Kant, door het aanvaarden van een kras dualisme aan haar noodlottige consequentiën te ontkomen, en ontleenden juist aan dat dualisme het motief voor het vele heerlijke, dat ze in theoriën uitgesponnen, in zangen gezongen, in roerende novellen ons voor het oog getooverd, in ethische studiën ons op het hart gebonden, én, zij het allerminst vergeten, vaak in ernstige levensbesteding gerealiseerd hebben. Bij hen had de consciëntie, naast het intellect, zijn zeggenschap behouden, en die menschelijke consciëntie is nu eenmaal zoo rijk door God geïnstrumenteerd. Aan het krachtig initiatief dezer mannen danken we dan ook die vele sociologische studiën en maatregelen, die, o, zooveel lijden gestild en gelenigd, en in zoo veler hart de zelfzucht door een ideëel altruïsme beschaamd hebben. Persoonlijk meer mystiek aangelegd eischten anderen onder hen zelfs voor de verborgenheden van het gemoedsleven het recht op om zich den teugel der critiek van den hals te werpen. In het Oneindige zich te verliezen en in het diepst van het gemoed den stroom van het Oneindige te voelen ruischen, scheen hun begeerlijke vroomheid. Terwijl weer anderen, met name theologen, door herkomst, ambt en studie van het Christendom minder los, toen, én aan dat altruïsme én aan dat mysticisme zich aansluitend, zich de ernstige vraag hebben gesteld, of het niet doenlijk ware den Christus zóó te metamorphoseeren, dat hij ook nu nog het ideaal kon blijven van het gemoderniseerde menschelijk hart. Van Schleiermacher af tot Von Ritschl één zelfde, heiliglijk ingezet en den geest verkwikkend pogen. Op zulke mannen laag neer te zien, zou dan ook u zelven verlagen. Veeleer hebt ge hen te danken voor wat ze nog poogden te redden, en te danken niet minder die vele schrijfsters van hoog bedoelen, die met name door heur karakterromans, in gelijksoortig Christelijken geest, zooveel laags gestuit, zooveel edele kiemen besproeid hebben. Zelfs het Spiritisme, hoezeer ook afgedoold, bloeide niet zelden op onder de

verleidelijke verwachting, dat de band met het eeuwige, dien de critiek had losgerafeld, aldus visionair kon worden hersteld. Alleen maar, en dit bleef de schaduwzijde, hoe durvend dualistisch dit ethisch en hoe kras metamorphoseerend dit mystieke pogen ook werd doorgezet, er school aldoor achter de naturalistisch-rationalistische gedachtenwereld die het intellect had uitgesponnen. Het Normalisme hunner kosmologie werd tegenover ons, Abnormalisten, hoog gehouden, en dies kon het niet anders of de Christelijke Religie, die nu eenmaal streng abnormalistisch in haar verschijning en grondgedachte is, moest er door worden teruggedrongen. Iets wat zoo waar is, dat velen niet enkel aan het Spiritisme, maar zelfs aan het Mahomedanisme, Von Schopenhauer op zijn beurt aan het Buddhisme, *boven* de Christelijke Religie voorkeur schonken. En wel is het waar, dat heel de phalanx die van Schleiermacher tot Pfleiderer in het gelid trad, hoogelijk den naam van Christus eeren bleef, maar even onmiskenbaar is het, dat, om dit mogelijk te maken, steeds stouter metamorphose op den Christus zelf en op de Christelijke belijdenis werd toegepast. Iets wat ge niet sterker gevoelt dan zoo ge wat thans in die kringen beleden wordt, legt naast de belijdenis onzer vaderen. Dan toch blijkt u hoe heel de inhoud van der vaderen gedachtenwereld thans ontkend en geloochend wordt. Ja zelfs als ge teruggaat op de Twaalf Geloofsartikelen, die sinds meer dan duizend jaren als aller Christenen gemeengoed golden, heeft thans afgedaan de belijdenis van God als „den Schepper van hemel en aarde," want de schepping is door evolutie vervangen; heeft afgedaan de belijdenis van den Zoon, als geboren uit de maagd Maria na ontvangen te zijn uit den Heiligen Geest; heeft bij velen zelfs afgedaan zijne opstanding en hemelvaart, zijn zitten aan Gods rechterhand en zijn komen ten oordeel; afgedaan ten slotte zelfs de belijdenis der kerk van de opstanding uit de dooden en althans van de wederopstanding des vleesches. Het *heet* nog de Christelijke Religie, maar het is een religie van geheel andere soort geworden. En als men ons dan tot moê wordens toe verwijt, dat veeleer óns kerkelijk Christendom een metamorphose van den echten Jezus was, en dat zij juist den sluier van voor het *ware Jezusbeeld* hebben weggenomen, dan

blijft toch altoos het feit staan, dat niet hun Jezusbeeld, maar de kerkelijke belijdenis van den Christus de wereld veroverd heeft, en dat, eeuw in eeuw uit, de vroomsten en de besten van ons geslacht niet anders dan in dien *Christus der traditie* hebben gejubeld.

Ook al wensch ik dus voor niemand onder te doen in oprechte waardeering van het nobele in dit pogen, onwrikbaar vast staat mijn overtuiging, dat van *die* zijde geen redding daagt. Een theologie die feitelijk de Heilige Schrift als heilig Boek vernietigt, in de zonde niet dan onontwikkeldheid, in den Christus slechts een centraal religieus rijker begaafd genie, in de verlossing niets dan een keer in onze voorstelling ziet, en voorts drijft op een mystiek, die dualistisch tegen de gedachtenwereld overstaat, is een dam die inbuigt zoodra de stroom komt aanzwellen; een theorie die geen vat op de groote menigte heeft noch kan hebben; en een *quasi*-Religie die zelfs ten eenemale onmachtig is om aan ons her- en derwaarts geslingerd zedelijk leven ook maar tijdelijk zijn verloren vastheid te hergeven.

Is dan misschien van Romes onmiskenbare energie meerder heil te verwachten? Loop ook over die vraag niet te haastig henen. Al is het toch, dat de historie der Reformatie ons principieel tegen Rome als onze wederpartijderesse overstelt, en het »no popery«, of wilt ge het antipapisme, nog steeds luide naklinkt, toch zou het bekrompen en kortzichtig zijn, de wezenlijke kracht te miskennen, die ook nu nog in Romes verweer tegen het Atheïsme en Pantheïsme schittert. Alleen wie niet op de hoogte is van de doorwrochte principiëele studiën der Roomsche Philosophie, noch afweet van wat Rome op sociaal gebied tot stand bracht, kan in de fout van zoo oppervlakkig oordeel vervallen. Reeds Calvijn sprak het uit, dat tegenover den geest uit den afgrond de Roomsche geloovigen zijn bondgenooten waren, en wie zich de moeite gunt om met zijn eigen Belijdenis en Catechismus voor zich, aan te teekenen, welke religieuse en zedelijke stukken tusschen Rome en ons *niet* controvers zijn, maar *beiderzijds* beleden worden, kan de erkentenis niet ontgaan, dat hetgeen we met

Rome gemeen hebben, juist bestaat in die hoofdmomenten onzer Christelijke belijdenis, die thans door het Modernisme 't heftigst bestreden worden. Ongetwijfeld, we staan even beslist als onze vaderen tegen Rome over op het stuk der kerkelijke hiërarchie, in zake de zonde, op het stuk van rechtvaardigmaking, van de Mis, van de heiligenaanbidding, van den beeldendienst, van het vagevuur en zooveel meer; maar raadpleeg onze huidige litteratuur en zeg ons zelf, *loopt daarover thans de strijd der geesten?* Of is het niet alzoo dat het staat: Theïsme tegenover Pantheïsme, zonde tegenover onvolkomenheid, de Christus God of enkel mensch, het kruis martelaarschap of offer der verzoening, de Schrift van God ingegeven of schier enkel menschelijk product, de Tien Geboden historisch document of van God ons verordend, Gods ordinantiën vaststaande of recht en zedelijkheid uitspinsel van ons eigen gemoed? En is het dan niet Rome, dat mét ons én God drieëenig, én den Christus als God, én het Kruis als reddende offerande, én de Schrift als Gods Woord, én de Tien Geboden als Goddelijke ordinantie voor het leven erkent en handhaaft? En als dan Roomsche godgeleerden voor die ook u heilige stukken uwer Belijdenis met goed geslepen wapenen den strijd opnemen tegen diezelfde richting, met wie gij den kamp op leven en dood hebt door te staan, zult ge die hulpe dan afwijzen? Calvijn althans heeft zich steeds ook op Thomas van Aquino beroepen. En voor wat mij zelf aangaat, schaam ik mij niet, dankbaar te erkennen, dat veel ook in de studiën van Roomsche theologen mijn inzicht verhelderd heeft.

Maar een geheel andere vraag is het, of daarom van Rome de redding der toekomst is te wachten, en, of wij alzoo, zelf stil zittende, op Romes zegepraal wachten kunnen. En dan behoeft ge slechts om u te zien, om u ziender oogen te overtuigen van het tegendeel. Om met Amerika te beginnen, laat Zuid-Amerika met Noord-Amerika ook maar een oogenblik vergelijking toe? Nu is in Zuid-Amerika, en ik voeg er Midden-Amerika bij, Romes kerk oppermachtig. Ze heerscht er. Ze is er alleen. Het Protestantisme bestaat er niet. Hier is alzoo een onmetelijk veld om de sociale en politieke kracht, die van Rome ter wederbaring van ons geslacht kan uitgaan, te beoordeelen. Rome is er niet

pas, maar sinds straks drie eeuwen. Rome heeft er de opkomende maatschappijen gevormd, en bleef er de leidsvrouw der geesten ook na de vrijmaking dezer staten van Spanje en Portugal. Ook stamt de bevolking dezer staten her uit Europeesche landen, waar Rome steeds den schepter zwaaide. De proef is alzoo zoo volledig en zuiver mogelijk. En toch, waar is nu in deze Roomsche staten een leven dat u verheft, dat macht ontwikkelt, heiligenden invloed naar buiten van zich doet uitgaan? Financieel staan ze de een voor de ander na zwak, sociaal kunnen ze niet vooruit, politiek bieden ze het droeve schouwspel van eindeloozen burgertwist; en welk ideaal beeld ge u ook voor de wereld der toekomst vormen wildet, zeer stellig de belofte van als Zuid-Amerika te worden niet. En zegge nu Romes pleitbezorger niet, dat dit aan bijzondere omstandigheden ligt, want vooreerst stuit ge op deze politieke ellende niet enkel in Chili, maar evenzoo in Peru, niet alleen in Argentinië maar ook in Brazilië, kortom in alle deze staten; maar ook ten anderen, zoo ge uit de nieuwe naar de oude wereld oversteekt, komt ge, uws ondanks, tot gelijke slotsom. Het crediet der Protestantsche staten is ook in Europa onaangevochten, terwijl dat der Zuidelijke, die Roomsch zijn, verre onder pari staat. Maatschappelijke toestand en landsbestuur geven in Spanje en Portugal, en niet minder in Italië, tot steeds vernieuwde klacht aanleiding. De macht en invloed ook dezer staten daalt zichtbaar. En wat nog het pijnlijkst is, het ongeloof en de revolutionaire gemoedsstemming heeft in deze landen zoo verontrustende vordering gemaakt, dat de helft der bevolking, er nog ja in naam Roomsch is, maar innerlijk met *alle* Religie brak. Zie het in Frankrijk, dat ook nagenoeg geheel Roomsch heet, en waar toch de stembus keer op keer zich met verpletterende meerderheid tegen de pleitbezorgers der Religie verklaart. Zelfs mag gezegd, dat ge om de Roomschen van hun energieke, van hun nobele zijde te leeren kennen, ze nemen moet, niet zooals ze in Roomsche landen verkwijnen, maar zooals ze bloeien in het centrum van het Protestantsche Noord-Duitschland, in het Protestantsche Nederland, in het Protestantsche Engeland en in uw eigen Protestantsche Staten. Waar ze niet zelven de leiding hebben, maar zich schikken

willen in anderer huishouding, zich als oppositie in eigen tent concentreerend, daar boeien u de Mannings en Wisemans, de Von Kettelers en Windhorsten, door de bezieling van hun woord.

Maar ook afgezien van dit *testimonium paupertatis*, van Romes zijde zichzelve uitgereikt, waar het als meesteresse, zoo in Zuid-Europa als in Zuid-Amerika heerscht, is ook proportioneel haar macht en invloed in de worsteling der machten steeds zinkende. De leiding is voor Europa al meer bij Rusland, Duitschland en Engeland gekomen, alle *niet*-Roomsche staten, en in uw eigen werelddeel geeft het Protestantsche Noorden beslist den toon aan. Oostenrijk is na 1866 relatief steeds achteruit gegaan en wordt bij den dood van dezen keizer bedreigd met oplossing en breuke. Italië heeft beproefd boven zijn kracht te leven, het zou een groote, het zou een koloniale, het zou een zeemogendheid zijn, en nu reeds staat het sociaal aan het begin van zijn ondergang. De slag bij Addua sloeg meer ter neder dan zijn koloniale hope. Spanje en Portugal oefenen gansch geen invloed meer uit op het Europeesche statenleven. En Frankrijk, voor het dreigen van welks sabel nog voor vijftig jaar heel Europa trilde, slaat thans zelf niet zonder beven de Sibellijnsche orakelen van zijn toekomst op. Zelfs in het bevolkingscijfer is de macht van Rome proportioneel steeds achteruitgaande. Sociologische kwijning heeft in meer dan één Roomsch land bedacht doen zijn op mindering der geboorten, en onderwijl in Rusland, Duitschland, Engeland en uw Vereenigde Staten de bevolking sterk aanwies, stond die aanwas in veel Roomsche landen óf stil óf ging veel langzamer. Reeds nu wordt statistisch slechts de kleinere helft der Christenheid als Roomsch aangegeven, en eer we een halve eeuw verder zijn is dit cijfer stellig ver onder de 40 pCt. gedaald. Hoe hoog ik dan ook de wezenlijke kracht waardeer, die in de Roomsche eenheid en in de Roomsche studie schuilt, ter bevestiging van veel dat ook ons heilig is en niet dan met de grootste inspanning, zoo hunnerzijds als van onze zijde, tegen het Modernisme kan worden gehandhaafd, er is van verre geen uitzicht op, dat de Roomsche staten weer de leiding in handen krijgen. Meer nog, ook als ze die in handen kregen, zou een algemeen maken van toestanden

als thans in Zuid-Amerika en Zuid-Europa door een ieder betreurd worden, het tegendeel zijn van ons ideaal.

Ja, sterker nog dient gesproken: het zou een schrede *rugwaarts* zijn op het pad der historie. Romes wereldbeschouwing vertegenwoordigt een oudere, en daarom lagere ontwikkelingsphase in de geschiedenis der menschheid. Het Protestantisme is daarna gekomen en neemt dus geestelijk hooger standpunt in. Wie niet achterwaarts wil, maar naar hooger grijpt, moet dus òf zijn stand nemen in de wereldbeschouwing die het Protestantisme ontsloot, òf wel, want ook dit ware denkbaar, een nóg hooger standpunt weten aan te geven. Dat laatste waant de moderne wereldbeschouwing dan ook metterdaad te kunnen doen. Luther groot voor zijn tijd, maar Kant en Darwin de apostelen van veel rijker evangelie. Maar ons houdt dit niet op. Immers, onze eeuw, hoe groot ook in vinding, in betoon van denk- en veerkracht, bracht ons geen schrede vooruit in de fundeering der beginselen, ze bracht ons in niets een hoogere levensbeschouwing, en schonk ons noch meerdere vastheid, noch gaver welstand voor ons religieus en ethisch, d.i. voor ons *menschelijk*, bestaan. Het geloof van den Hervormingstijd ruilde ze uit voor glibberige hypothesen; en voor zooverre ze een stelsel, een systeem, een vast ineengezette wereldbeschouwing aandorst, greep ze niet vooruit, maar *achter* het Christendom, terug naar die Heidensche wijsheid, waarvan Paulus getuigde, dat God ze door de dwaasheid van het Kruis heeft beschaamd. Men zegge dus niet: Gij, die omdat de historie niet terugtreedt op haar schreden, terugkeer naar Rome afwijst, mist dan ook zelf het recht om bij het Protestantisme stand te houden, want *na* het Protestantisme is het Modernisme gekomen. Immers het recht tot zulk een tegenwerping moet betwist blijven, zoolang mijn tegenspraak niet gelogenstraft is, dat de *materiëele* vooruitgang dezer eeuw niets met vooruitgang op het stuk van *beginselen* uitstaande heeft, en dat wat het Modernisme aan de markt brengt, niet modern, maar zeer *antiek*, en niet boven het Protestantisme uitgaande is, maar achter het Christendom, tot in de Heidensche oudheid, teruggaat.

Alzoo kan alleen op de lijn van het *Protestantisme* positie worden genomen, maar hoe? En dan zijn er twee zijwegen, waarlangs men thans heil zoekt, maar die beide op bittere teleurstelling moeten uitloopen, *practisch* de eene van aard, *mystiek* de andere. Geen kans ziende zich tegen de Schriftcritiek, en nog minder tegen de critiek op het dogma te verweren, acht de eerste, de *practische* richting, dat de Christenen niet veiliger kunnen doen, dan zich terug te trekken op allerlei „Christelijke werkzaamheden". Met de Schrift weet men zelf geen raad, aan het dogma is men vervreemd, maar niets belet zich zelf en zijn geld te geven aan philanthropie, evangelisatie en missie. Iets wat het driedubbele voordeel oplevert, dat het de Christenen van allerlei gading vereenigt, velerlei ellende lenigt, en ook de niet-Christelijke wereld met ons verzoent. En ongetwijfeld is deze »propaganda door de daad« met dank en instemming te begroeten en na te volgen. In de eeuw, die achter ons ligt was die Christelijke actie metterdaad veel te armelijk; en een Christendom dat niet óók practisch optreedt, verloopt in scholastieke dorheid en in ijdel geklap. Alleen maar ge vergist u, zoo ge waant, dat hierin *het* Christendom kan opgaan; want zeker uw Heiland genas óók de kranken en spijzigde ook de hongerigen, maar hoofdzaak bij uw Jezus was toch, dat hij, onder strenge gebondenheid aan de Schriftuur des Ouden Verbonds, onverbloemd zijn eigen Godheid en zijn Middelaarschap, de verzoening door zijn bloed en zijn komen ten gerichte, verkondigde. Feitelijk is er geen dogma ooit door Christus' kerk beleden, of het is door Jezus geproclameerd. Hij genas het kranke lichaam, maar veel meer nog verbond hij onze geestelijke wonden. Hij trok ons uit het Heidendom en Jodendom, en plaatste ons over in een heel andere wereld van overtuigingen, waarvan hij zich zelf ten middelpunt stelde. Bovendien, wat onzen strijd met Rome aangaat, zoo vergeet niet, dat in Christelijke werkzaamheid en toewijding Rome u nog altoos de loef afsteekt; ja, erken eerlijk weg, dat ook de ongeloovige wereld u hierin op zijde gaat streven en philanthropisch u al dichter op de hielen zit. In uw missie, het is zoo, volgt het ongeloof u niet op uw schreden, maar hoe, zoo bid ik u, zult ge duurzaam missie drijven, zoo ge niet een eigen welbelijnd Evangelie hebt te verkondigen? Of kent ge iets gedrochtelijkers

dan zoogenaamde vrijzinnige missionairen, die niets dan humaniteit en kleurlooze vroomheid predikend, van de wijzen uit de heidenen ten antwoord krijgen, dat zij zelven in hun ontwikkelde kringen, nooit iets anders dan juist dat moderne Humanisme hebben geleerd en geloofd.

Of dan de andere, de *mystieke* richting deger kracht tot verweer in zich draagt? Wie die nadenkt en de historie kent zal het beweren durven? Zeker, van de mystiek straalt een gloed uit die u verwarmt, en wee den man van het dogma of den held van de daad, die haar innigheid derft en haar teederheid mist. Hand, hoofd *én hart* schiep God ons, de hand voor de daad, het hoofd voor het belijden, het hart voor de mystiek. Koninklijk in de daad, profetisch in de overtuiging en priesterlijk in het hart, zal de mensch in zijn drievoudig ambt voor God staan, en een Christendom, dat het mystieke element verwaarloost, koelt af en bevriest. Ook ik zegen het daarom zoo dikwijls weer een mystieke atmosfeer op ons aandringt, die ons lenteadem doet indrinken. Het leven wordt er door verinnigd, verdiept en bezield. Maar bitter misrekent zich, wie waant dat mystiek, eenzijdig genomen, een keer in den tijdgeest kan teweeg brengen. Niet Bernard van Clairvaux, maar Thomas van Aquino, niet Thomas à Kempis, maar Luther heeft de geesten beheerscht. Mystiek trekt zich terug en mijdt eer het naar buiten treden. Ze vindt haar kracht juist in het onderscheidslooze gemoedsleven, en kan daardoor geen positie nemen. Harer is een *ondergrondsche* strooming, maar die daarom juist *boven* den grond geen vaste lijn kan afteekenen. Erger nog, alle eenzijdige mystiek is, blijkens de historie, steeds in ziekelijke richting ontaard en ten slotte in een „mystiek des vleesches" verloopen, die in het eind de wereld door haar schandelijkheden heeft verbaasd. En daarom, hoezeer ik én de herleving van dit practische én de herleving van dit mystieke element toejuich, beide zullen ze u op schade in plaats van op winste te staan komen, indien ge meent er het prijsgeven van Schrift en Belijdenis door te kunnen vergoelijken. Mystiek is zoet en het Christelijk werk kostelijk, maar het zaad der kerk is én vóór achttien eeuwen én in de eeuw der Reformatie de martelaar geweest, en onze heilige martelaren hebben hun bloed vergoten,

niet voor mystiek of philanthropie, maar voor hun *overtuiging*, en overtuiging raakt wat ge als *waarheid* omhelst of als *leugen* verwerpt. Met *bewustheid* te leven is ons bijna Goddelijk privilege, en alleen uit het helder, klaar *bewustzijn* vloeit het machtige *woord*, dat de tijden kenteren doet en den geest der wereld omzet. Zelfbedrog, en niets dan zelfbedrog, is het dan ook, zoo die practische en mystieke Christenen wanen het *zonder* eigen wereldbeschouwing te kunnen doen. Daar kan niemand buiten. En al wie, het Christelijk dogma op zij zettend en den Catechismus der Reformatie u ontnemend, waant dit te kunnen doen, leent ongemerkt het oor aan de hypothesen der moderne wereldbeschouwing en zweert, zelf niet vermoedend hoever hij afgleed, bij den Catechismus van den tijdgeest.

Houdt daarom bij geen halfheden u op. Zoo waarachtig als elke plant een wortel heeft, schuilt onder elke levensuiting een beginsel. Die beginselen hangen onderling samen en vinden hun moederkiem in een *grond*beginsel, en uit dat grondbeginsel ontwikkelt zich logisch en systematisch dat geheel van heerschende begrippen en denkbeelden, dat feitelijk onze levens- en wereldbeschouwing uitmaakt. Met zulk een beginselvaste, wel ineengesloten wereld- en levensbeschouwing treedt thans het Modernisme tegen het Christendom op, en daartegen nu kunt gij uw Christendom niet verweren, of gij moet even principieel, in even deugdelijken saamhang en even helder uitgewerkt, er *uw* levens- en wereldbeschouwing tegenover plaatsen; en die sterkte nu bieden u noch uw »Christian works" noch uw »Christelijke mystiek", maar vindt ge alleen door, zelf mystiek verwarmd en practisch uw persoonlijk geloof openbarend, terug te gaan op dat keerpunt in de geschiedenis, waaraan de ontwikkeling der menschheid toekwam in *het Protestantisme*. Dit nu staat met teruggaan op het Calvinisme gelijk. Keuze is hier niet. Het Socianisme stierf roemloos weg; het Anabaptisme is in wild revolutionair bedrijf ondergegaan; Luther werkte zijn grondgedachte niet uit; en Protestantisme, zonder nadere onderscheiding, is óf een puur negatief begrip zonder inhoud óf een kameleontische naam waar zelfs de loochenaars van den Christus zich meê sieren. En alleen van het Calvinisme

kan gezegd worden dat het, de lijn der Hervorming consequent en logisch doortrekkend, kerken gesticht, staten gebouwd, op de maatschappij zijn stempel gedrukt heeft, en aldus in den vollen zin des woords een eigen wereld van gedachten voor heel het menschelijk leven ontsloten heeft. Ge moet dus óf met de wereldbeschouwing van het Modernisme meê afglijden, en dan is uw Christendom weg; óf ge moet zelf een eigen wereldbeschouwing construeeren, die boven het Calvinisme uitgaat, wat dusver niemand deed; óf wel ge hebt de vergeten grondlijnen van het Calvinisme weer op te zoeken, en die door te trekken naar den eisch van ons thans zooveel rijker ontwikkeld leven. Dat ik het Lutheranisme daarbij niet onderschat, weet ge, maar tot drie malen reeds heeft Duitschlands tegenwoordige keizer getoond, hoe verkeerd ook nu nog de schijnbaar kleine fouten van Luther nawerken. Luther liet zich verleiden om den landsvorst als hoofd der landskerk te huldigen, en wat kregen we in verband hiermeê thans van Duitschlands zoo genialen keizer te hooren? Eerst dat hij den Christendemocraat Stöcker in ongenade liet vallen en hem de poort van zijn hof wees, enkel omdat deze moedige kampvechter voor de vrijheid der kerk ook maar den wensch had durven uiten, dat de keizer van zijn hoog episcopaat afstand mocht doen. Toen, dat bij de uitzending van het Duitsche eskader naar China, aan prins Hendrik werd bevolen naar het verre Oosten het „keizerlijk Evangelie" te brengen. En nu onlangs dat hij zijn getrouwen tot plichtsbetrachting opriep, omdat ze na hun dood, niet voor God en zijn Christus, maar voor God *en den grooten keizer* hadden te verschijnen. Al sterker inmenging dus van het Caesarisme tot in het hart der Christelijke Religie. En daarom het zijn geen splinterige nietigheden, het zijn veeleer beginselen van verre strekking, waarvoor onze Gereformeerde vaderen in de eeuw der Reformatie gestreden hebben. Van repristinatie ben ik warscher dan iemand, maar om ter verwering van het Christendom beginsel tegenover beginsel, en wereldbeschouwing tegenover wereldbeschouwing te plaatsen, liggen voor wie Protestant in hart en nieren is, alleen de Calvinistische fundamenten gereed, als vertrouwbare grondslag waarop we kunnen bouwen.

Wat nu is onder dit weêr teruggaan op het Calvinisme te verstaan? Bedoel ik hiermede, dat hoe eer hoe beter alle geloovige Protestanten de Gereformeerde Formulieren hebben te onderteekenen, om alle kerkelijke veelvormigheid in de eenheid van het Gereformeerde kerkwezen te doen wegsmelten? Aan zoo ondoordachten, zoo onmenschkundigen, zoo onhistorischen eisch denk ik van verre niet. Natuurlijk ligt in élke overtuiging, in élke belijdenis een motief voor onbegrensde propaganda, en blijft Paulus' woord tot Agrippa: „Ik wenschte wel van God, dat bijna en geheellijk niet alleen gij, maar ook allen, zoodanigen werden, gelijk als ik ben", de zielswensch niet alleen van elk goed Calvinist, maar van een ieder, die in een vast en onwankelbaar geloof mag roemen. Maar zoo ideale zielswensch is daarom nog niet aanstonds, zoo ooit, voor verwerkelijking vatbaar. Vooreerst is niet één Gereformeerde standaard, zelfs de zuiverste niet, onfeilbaar als het woord van Paulus was. Dan is de Calvinistische belijdenis zoo diep religieus, en zoo hoog geestelijk, dat ze, tijden van hooggaande religieuse beweging nu uitgezonderd, nimmer de groote menigte zal toespreken, en slechts op een betrekkelijk klein kuddeke den indruk van noodzakelijkheid zal maken. Voorts zal onze natuurlijke eenzijdigheid steeds om het optreden van Jezus' kerk in veelheid van formatiën blijven roepen. En, *last not least*, overgang van kerk tot kerk kan alleen in kritieke momenten der historie op breede schaal plaats grijpen. In den gewonen loop der dingen sterft 90 pCt. der Christenheid in de kerk waarin ze geboren worden en gedoopt. Maar bovendien zulk een binden van mijn program aan een kerkelijke verhuizing zou tegen de geheele strekking van mijn betoog indruischen. Juist niet als in engen kring kerkelijk, maar als verschijnsel van *algemeene beteekenis* heb ik u het Calvinisme der historie aangeprezen. En daarom wat ik vraag komt in hoofdzaak op deze vier neder: 1°. dat ge het Calvinisme niet langer voorbijziet waar het nog is, maar het sterkt waar het nog nawerkt; 2°. dat ge weer studie van het Calvinisme maakt opdat ook de buitenwereld het kennen moge; 3°. dat ge het weer principieel toepast op de onderscheidene terreinen des levens, en 4°. dat die kerken, die nog heeten het

te belijden, ophouden zich heur heerlijke belijdenis te schamen.

Vooreerst dan, ge zult het Calvinisme niet langer voorbijzien waar het nog is, maar het sterken waar het nog nawerkt. De aanwijzing, ook maar eenigermate volledig en tot in bijzonderheden, van de sporen, die het Calvinisme nog allerwegen in het sociale en politieke, in het wetenschappelijke en aesthetische leven achterliet, zou op zich zelf veel breeder studie vorderen, dan in het vluchtig betoog eener lezing ware in te lasschen. Laat mij daarom, in Amerika optredende, slechts op een enkel verschijnsel in uw eigen staatsleven wijzen mogen. Reeds in mijn derde lezing herinnerde ik er aan, hoe in de *preamble* van meer dan ééne uwer Constitutiën tegelijk én een zeer beslist democratisch standpunt wordt ingenomen, én nochtans niet het atheïstische standpunt der Fransche Revolutie, maar de Calvinistische belijdenis van Gods hooge souvereiniteit hierbij ten grondslag werd gelegd, soms zelfs in bewoordingen, die, gelijk ik u aantoonde, letterlijk met Calvijns uitspraak overeenkomen. Van het anticlericalisme dat de revolutionaire democratie tot in het merg zit, is bij u dan ook geen spoor te ontdekken, en als uw President heel het volk tot een Biddag oproept, of ook uw hooge Vergaderingen in Washington met gebed geopend worden, blijkt telkens opnieuw hoe er door Amerika's democratie ook nu nog een ader loopt, die uit het Calvinisme der Pilgrimfathers tot op onzen tijd nawerkt. Zelfs uw Common-schoolsystem, met Schriftlectuur en Gebed bedoeld, wijst, hoe ook almeer verzwakt, op gelijken Calvinistischen oorsprong. Niet anders kwam het in het opkomen van uw universitair leven, voor verre het grooter deel uit particulier initiatief; in het decentraliseerend en autonoom karakter van uw plaatselijke besturen; in uw strenge en toch niet nomistische Sabbatsviering; in uw eeren van de vrouw, zonder in Parijsche vrouwenvergoding te vervallen; in uw huiselijken zin; in het nauwe aantrekken van de familiebanden; in uw staan voor het vrije woord; en in uw grenzenloozen eerbied voor de vrijheid der consciëntie. In dit alles is uw *Christelijke* democratie lijnrecht aan de democratie der Fransche Revolutie tegenovergesteld; en ook historisch is het bewijsbaar dat ze u uit het Calvinisme is toegekomen. Maar, zie, onderwijl ge deze vruchten van het Cal-

vinisme geniet, en ook buiten uwe grenzen het constitutioneele staatsleven de eere der volkeren hoog houdt, fluistert men rond, dat in dit alles niets dan de zegeningen van het Humanisme zijn te begroeten, en denkt schier niemand er meer aan, hierin de nawerking van een Calvinisme te eeren, dat immers geacht wordt nog alleen na te bloeien in enkele dogmatisch versteende kringen. Welnu, wat ik vraag en met historisch recht vraag is, dat deze ondankbare verloochening van het Calvinisme een einde neme; dat de sporen van het Calvinisme weer opgemerkt worden, waar ze feitelijk nog in het leven geteekend staan; en dat, waar mannen heel anderes geestes, ongemerkt, in Fransch-revolutionairen of Duitsch-pantheïstischen zin dat spoor verleggen willen, gij, in Amerika, en wij ten onzent die vervalsching van onze levenslijn te keer gaan.

Ten einde hiertoe in staat te zijn, vroeg ik in de tweede plaats om *historische principieele bestudeering van het Calvinisme*. Onbekend maakt onbemind, en het Calvinisme *is* uit het hart vergeten. Alleen theologisch, en dan nog niet anders dan zeer eenzijdig en zijdelings, wordt het bepleit. De oorzaak hiervan heb ik in een vroegere lezing u aangegeven. Omdat het Calvinisme niet uit een abstract stelsel, maar uit het leven opkwam, is het in de eeuw van zijn bloei, nooit systematisch als eenheid aangediend. De boom bloeide en wierp zijne vrucht af, zonder dat er nog botanische studie van zijn aard en wasdom gemaakt werd. Het Calvinisme heeft destijds meer gehandeld dan geredeneerd. Maar thans mag die studie niet langer uitblijven. De biographie en biologie van het Calvinisme *moet* thans doorzocht en doorgedacht worden, of, bij gemis van zelfkennis, schuift men ons, onzes ondanks, over naar een gedachtenwereld, die met den aard van ons Christelijk-democratisch leven meer vloekt dan overeenstemt, en ons afsnijdt van den wortel waarop we eens zoo krachtig hebben gebloeid.

Eerst door die studie zal dan ook mogelijk worden wat ik in de derde plaats noemde, principieel het Calvinisme toe te passen op alle stukken van het levensterrein, door het als beginsel ten uitgangspunt te kiezen voor alle vertakking der wetenschap. De theologie sluit ik hierbij niet uit, want ook zij doelt op het breedvertakte leven,

en niets is droever dan te zien hoever reeds de theologie der Gereformeerde kerken, vaak in al haar deelen, onder de heerschappij van haar gansch vreemde invloeden kwam. Maar toch de theologie is slechts ééne der vele wetenschappen die roepen om Calvinistische bearbeiding. Ook de studie der rechten, ook de sociale wetenschappen, ook de philosophie, de letterkunde, de linguïstiek, de psychologie, de aesthetiek, ja ook de medische en natuurkundige studiën gaan, zullen ze diep worden opgevat, alle zonder onderscheid op beginselen terug, en met meer ernst dan dusver dient in onze kringen de vraag gesteld, of de logische, de ontologische, de kosmologische en anthropologische beginselen, die in deze wetenschappen heerschappij voeren, met de beginselen van het Calvinisme overeenstemmen, dan wel tegen zijn grondslag ingaan.

En dan ja voeg ik ten slotte aan deze drie, mij dunkt historisch gebillijkte, eischen ten slotte nog *dit* als vierde toe, dat die kerken, die nog zeggen van Gereformeerde belijdenis te zijn, dan ook mogen ophouden zich die belijdenis te schamen. Gij hebt gehoord, hoe breed mijn opvatting en hoe ruim mijn gezichtspunt is, ook in zake het kerkelijk leven. Van niets dan van vrije ontwikkeling blijf ik heil ook voor het kerkelijk leven verwachten. Ik loof de veelvormigheid en zie er een hooger standpunt van ontwikkeling in. En zelfs voor de kerk die het zuiverst belijdt, blijf ik steeds de hulpe van andere kerken inroepen, opdat haar nooit te loochenen eenzijdigheid worde aangevuld. Maar wat mij steeds met wrevel en weerzin vervulde, was een kerk te zien, of den ambtsdrager eener kerk te ontmoeten, met de vlag opgerold onder het lijfkleed verborgen, in steê van fier die vlag in frissche kleuren uitrollend. Wat men *belijdt* te zijn, moet men dan ook *durven wezen* in zijn woord, in zijn daad en in heel zijn optreden. En een kerk, die Calvinistisch van oorsprong en nog herkenbaar aan haar Calvinistische confessie, den moed mist, wat zeg ik, die den zielslust niet meer kent, om kloek en dapper die belijdenis tegen heel de wereld te verdedigen, heeft niet het Calvinisme, maar zich zelve onteerd. Laat de nog in merg en been Gereformeerde kerken klein, laat ze gering in het cijfer wezen, als kerken zullen ze voor het Calvinisme steeds onmisbaar blijven, en de kleinheid van die kern deert ons niet, zoo die kern maar

gaaf, zoo ze maar door en door gezond, zoo ze maar tintelend is van generatief en uitpersend leven.

En zoo M. H. spoedt ook deze laatste lezing ten einde en zij u mijn dank geboden voor de duldende welwillendheid, waarmeê ge mijn breed betoog volgen woudt. Maar eer ik besluit, gevoel ik toch, hoe ééne vraag zich aan u blijft opdringen, waarop ik het antwoord dan ook niet schuldig wil blijven, de vraag namelijk wat ik in het eind bedoel: *loslating* of *maintineering* van de Electie? En dan zij het mij vergund tegen de *Electie* een ander woord, dat er slechts ééne letter van verschilt over te mogen plaatsen: Voor *Electie* stopt ons geslacht het oor toe, met *Selectie* poogt het te dwepen. Welk is nu het machtig probleem dat achter beide deze woorden schuilt, en waarin verschilt de oplossing door beide voor dit alles beheerschend probleem gegeven? Dat probleem geldt de principieele vraag: Vanwaar komen de verschillen? waarom is niet alles gelijk? vanwaar komt het dat het eene zus en het andere zóó bestaat? Er is geen leven zonder differentieering, en er is geen differentieering zonder verschil. Dat *bestaan van verschil* is het motief voor alle bewustzijn, het motief van al wat bestaat en groeit en zich ontwikkelt, het motief van elken strijd en worsteling, kortom het principieele grondmotief van alle leven en alle denken, en ik zeg niet te veel, zoo ik beweer, dat ten slotte elk ander probleem te herleiden is tot dit eene probleem: *Vanwaar komen de verschillen?* Vanwaar komt het ongelijke, het andersoortige van het zijn, van het worden, van het bewustzijn? Om het plastisch te nemen, waart ge bloem, ge zoudt liever een roos zijn dan een paddestoel; waart ge insect, ge zoudt liever vlieg zijn dan spin; waart ge vogel, ge zoudt liever adelaar zijn dan uil; waart ge dier, ge zoudt liever leeuw zijn dan hyena; en zoo ook, nu ge mensch zijt, zijt ge liever rijk dan arm, liever geniaal dan bot, liever van het Arische ras dan Hottentot of Kaffer. In dat alles is verschil, hemelsbreed verschil. Ik voeg er bij, zoo menigeen heeft nòg hooger gemikt en *God* willen zijn, en zie hij was en bleef *mensch*. Allerwegen verschil alzoo, verschil tusschen het eene en het andere wezen, en wel verschil met voorkeur. Als

de sperwer de duif plukt en verscheurt, hoe komt het dat die beide wezens alzoo tegenover elkander staan, en alzoò verschillen? Dit en dit alleen is de alles beheerschende vraag in het plantenrijk, in het dierenrijk, onder menschen, in heel het sociale leven, en nu is het de theorie der *Selectie* waardoor onze eeuw op die vraag van alle vragen antwoord poogt te geven. Reeds in de cel onderstelt men dan *verschil,* en spreekt van een zwakker en van een sterker element. Dat sterkere wint het dan van het zwakkere. Die winste consolideert zich in een hooger wezenskapitaal, en waar het mindere nochtans in zijn bestaan volhardt, komt het verschil uit in de worsteling zelve.

Nu weet de grasspriet hier niet van, en de spin blijft de vlieg omwoelen, en de tijger het hert dooden, zonder dat het zwakkere zich hiervan rekenschap geeft. Maar *onder menschen* zijn we ons van die verschillen helder bewust, en voor ons is de vraag alzoo niet te onderdrukken, of deze theorie der *Selectie* een stelsel is, dat den zwakkere, den minder bedeelde verzoenen kan met zijn bestaan. Op zichzelf, dit stemt gij toe, kan deze theorie niet anders dan tot verwoeden strijd prikkelen, en dat wel met een *lasciate andare ogni speranza* voor den zwakke. Tegen het noodlot, dat het zwakkere door het sterkere verslonden wordt, vermag eigen worsteling toch niets. De verzoening zou hier dus uit de *idee* moeten komen. Doch welke is die idee? Dit immers, dat waar deze verschillen zich vastzetten, en aldus de wezens in hun tegenstelling uitkomen, dit òf de vrucht is van toeval, òf wel het noodzakelijk resultaat van een blinde natuurmacht. En meent ge nu waarlijk, dat ooit de lijdende menschheid door zùlk een oplossing met haar lijden zal worden verzoend? Toch juich ik het opkomen van die theorie der *Selectie* toe, en ik bewonder de onderzoekingsgave en de denkkracht van de mannen die haar ons aanbevelen. Niet natuurlijk om wat ze ons als waarheid uitvent, maar omdat ze het diepste grondprobleem weer aandorst, en alzoo, in die diepte der dingen, weer gelijkvloers met het Calvinisme komt te staan. Immers dát juist is de hooge beteekenis der *Electie*, dat hiermeê door het Calvinisme, voor nu reeds drie eeuwen, datzelfde grondprobleem onder de oogen werd gezien, edoch opgelost niet door blinde

selectie in onbewuste cellen, maar door vrijmachtige Electie van Hem, die aan alle ding het aanzijn gaf. De beschikking over alle wezens, wat camelia en wat boterbloempje, over wat nachtegaal en wat kraai, over wat hert of zwijn zal zijn, en zoo ook onder menschen, de beschikking over onzen persoon, of iemand als meisje of als jongen, als rijk of arm, als bot of geniaal, en zoo ook als een Abel of een Kaïn zal geboren worden, is de ontzettendste beschikking die in hemel of op aarde denkbaar is, en die toch dag aan dag voor onze oogen wordt uitgeoefend, ja waar wij zelven, gij en ik, met heel onzen persoon aan onderworpen zijn, en waar heel ons aanzijn, heel onze aard, heel onze positie in het leven van afhangt. Die alles omvattende beschikking nu legt de Calvinist niet in de hand van een mensch, en nog veel minder in de hand van een blinde natuurmacht, maar in de hand van God Almachtig, souverein Schepper en Bezitter van hemel en aarde, en in het beeld van den pottenbakker heeft de Schriftuur ons die alomvattende Electie verklaard. Electie in de schepping, electie in de Voorzienigheid, en zoo ook electie ten eeuwigen leven in het rijk der genade. Electie niet anders dan in alle rijk der natuur. En als ik nu die beide stelsels van *Selectie* en van *Electie* naast elkander leg, toont dan de historie niet, hoe de *Electie*, eeuw in eeuw uit, metterdaad tevredenheid en verzoening geschonken heeft, ja dat alle overige Christenen met ons de Electie én in de Schepping én in de Voorzienigheid eeren, en dat het Calvinisme daarin alleen de overige Christelijke belijdenissen te boven gaat, dat het, eenheid zoekend, en God *in alles* de eere gevend, de Electie ook aandorst bij de hope des eeuwigen levens?

Ziedaar dan nu Calvyn's dogmatische bekrompenheid. Of liever, want voor ironie, voor scherts zelfs zijn de tijden te ernstig, laat elk Christen, die nóg zijn bedenkingen niet kan loslaten, zich althans deze alles beheerschende vraag stellen, of hij een andere oplossing van dit grondprobleem der dingen kent, dat betere belofte in zich draagt, om als de strijd op het heftigst zal gaan, zijn Christelijk geloof tegen het opkomend, nieuwe kracht verzamelend en van uur tot uur veld winnend Heidendom te verdedigen. Vergeet niet, de grondtegenstelling van het Christendom lag altoos,

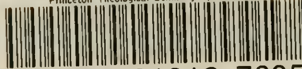
ligt nog, en zal ten einde toe liggen *in het Heidendom.* De *afgoden* tegenover den *levenden God.* En in zooverre lag in de forsche teekening van Duitschlands keizer, toen hij in het Buddhisme ons den naderenden vijand aanwees, diep gevoelde waarheid. Er hangt een dicht gordijn voor de toekomst, maar Christus heeft ons op Pathmos het naderen van een bloedige slotworsteling voorzegd, en nu reeds heeft Japans reusachtige ontwikkeling in minder dan veertig jaren heel Europa met schrik vervuld voor wat ons kon te wachten staan van het „gele ras", met Indië veel meer dan de helft der menschheid. Of heeft Gordon niet getuigd, hoe zijn Chineezen waarmeê hij de Taipings versloeg, mits goed gedrild, gewapend en aangevoerd, de beste soldaten ter wereld zijn? Metterdaad het Aziatisch vraagstuk is vol diepen ernst. In Azië is het probleem der wereld begonnen, in Azië zal het zijn voleinding vinden; en technisch en materieel, de uitkomst leert het, streven de heidensche natiën, zoodra ze wakker worden en weer opstaan uit haar doodslaap, ons in een oogwenk op zij. Toch ware dit niets, zoo de Christenheid in de oude en in de nieuwe wereld om het Kruis vereenigd stond en, jubelend voor haar Koning en Heiland, als in de dagen der kruistochten, den laatsten wereldkamp tegenging. Maar wat, zoo de Heidensche gedachte, het Heidensche streven, het Heidensche ideaal ook onder ons veld wint en het opkomend geslacht tot in nier en ingewand aantast? Nu reeds heeft men, omdat het Christelijk eenheidsbesef zoo schreiend verzwakt was, laf en laaghartig de Armeniërs laten uitmoorden; is de Griek door den Turk verpletterd; en Gladstone, die, als Christenstaatsman, Calvinist in merg en been was, en die den moed bezat den Sultan als den „Great assassin" te brandmerken, is van ons gegaan. En daarom er moet op *radicale beslistheid* worden aangedrongen, met halfheden komen we niet verder, en de oppervlakkigheid staalt ons niet. Beginsel moet weer tegenover beginsel, wereldbeschouwing tegenover wereldbeschouwing, geest tegenover geest getuigen, en zegge het dan wie het beter weet, maar dan ken ik geen vaster en geen héchter bolwerk dan het nog altoos onverwinlijk Calvinisme.

En vraagt ge mij dan, half spottend, of ik dan waarlijk naief

genoeg ben om van zekere Calvinistische studiën een keer in der Christenen wereldbeschouwing te verwachten, ziehier dan mijn antwoord: De verwekking ten leven komt niet van menschen, ze is Gods privilegie, en van zijn vrijmacht alleen komt het, zoo de stroom van het religieuse leven de eene eeuw hoog zijn wateren verheft, om in een andere eeuw bijna droog te loopen en te verzanden. Ook in de zedelijke wereld is het de eene maal lente dat het alles uitbot en van leven ritselt, en de andere maal een winterkoude, dat alle religieus leven verstijft en versteent.

En nu, er is geen twijfel of ook de periode die wij thans doorleven, is religieus zeer laag gestemd en mist den heroïschen gloed. Zoo God zijn Geest niet uitzendt, komt er geen kentering, en gaat de afloop der wateren angstig snel door. Maar ook gij kent de Aeolusharp, die men in het vensterkozijn legt opdat de wind er zijn hemelsche accoorden op spele. Zoolang nu de wind uitblijft, geeft ook die harp geen toon; maar, ook al komt de wind, zoo de harp niet gereed ligt, moogt ge een blazen en suizen van den wind beluisteren, maar komt er geen atmosferische muziek. Laat dan het Calvinisme niets dan zulk een Aeolusharp zijn, welnu, dan zegt dit alleen, dat ook het Calvinisme zonder den Geest des Heeren volslagen machteloos is. Maar juist hieruit volge dan ook voor ons de dubbele roeping, eenerzijds dat we om het blazen van dien wind des Geestes den God onzer vaderen zullen aanroepen, maar ook anderzijds om inmiddels toe te zien dat onze harp, zuiver in haar snaren gespannen, tegen dat de Geest weer ritselen gaat, in het venster van Gods heilig Sion gereed ligt.

INHOUD.

Princeton Theological Seminary-Speer Library
1 1012 01012 7605